

Наукові праці

Видається з грудня 2001 року

Науково-методичний журнал

Серія
«Історія»

Випуск 270, 2016
Том 282

Наказом МОН України від 21.12.2015 року № 1328
цей журнал включено до переліку наукових фахових видань
з історичних наук, у яких можуть публікуватися результати
дисертаційних робіт на здобуття наукових
ступенів доктора і кандидата наук.

Засновник видання –
Національний університет
«Кисво-Могилянська
академія».
Видання засноване у 2001 р.
Свідоцтво КВ № 5817 від
30.01.2002 р.

Перереєстрація:
Засновник видання –
Миколаївський
державний
гуманітарний університет
ім. Петра Могили Свідоцтво
КВ № 9506 від 14.01.2005 р.

Перереєстрація:
Засновник видання –
Чорноморський
державний університет ім.
Петра Могили
Свідоцтво КВ № 15281-
3853ПР від 10.04.2009 р.

Рекомендовано до друку
та поширення мережею
Інтернет рішенням вченої
ради Чорноморського
національного університету
ім. Петра Могили
(протокол № 3 від 22.11.2016)

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА РАДА

- Клименко Л. П.** голова редакційно-видавничої ради, головний редактор журналу «Наукові праці», доктор технічних наук, професор, ректор ЧНУ імені Петра Могили.
- Беглиця В. П.** заступник голови редакційно-видавничої ради, заступник головного редактора журналу «Наукові праці», доктор наук з державного управління, доцент, проректор з наукової роботи ЧНУ імені Петра Могили.
- Смельянов В. М.** голова редколегії серії «Державне управління», доктор наук з державного управління, професор.
- Іванов М. С.** голова редколегії серії «Політологія», доктор політичних наук, професор.
- Мещанинов О. П.** голова редколегії серії «Педагогіка», доктор педагогічних наук, професор.
- Горлачук В. В.** голова редколегії серії «Економіка», доктор економічних наук, професор.
- Грабак Н. Х.** голова редколегії серії «Екологія», доктор сільськогосподарських наук, професор, старший науковий співробітник.
- Матвєєва Н. П.** голова редколегії серії «Філологія. Мовознавство», доктор філологічних наук, професор.
- Григор'єва Л. І.** голова редколегії серії «Техногенна безпека. Радіобіологія», доктор біологічних наук, професор.
- Пронкевич О. В.** голова редколегії серії «Філологія. Літературознавство», доктор філологічних наук, професор.
- Котляр Ю. В.** голова редколегії серії «Історія», доктор історичних наук, професор.
- Гавеля В. Л.** голова редколегії серії «Соціологія», доктор філософських наук, професор.
- Січко Д. С.** голова редколегії серії «Юриспруденція», кандидат юридичних наук, доцент.
- Фісун М. Т.** голова редколегії серії «Комп'ютерні технології», доктор технічних наук, професор, старший науковий співробітник.
- Андрєєв В. І.** відповідальний секретар журналу «Наукові праці», кандидат технічних наук, доцент.

Н 34

Наукові праці : науково-методичний журнал. – Вип. 270. Т. 282. Історія. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2016. – 112 с.

Збірник містить статті, присвячені актуальним питанням історії України, всесвітньої історії, джерелознавства, історіографії, археології та краєзнавства.

Призначений для вчених, працівників державних архівів та музеїв, студентів, вчителів, краєзнавців.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ:

- Котляр Юрій Вадимович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв) – *голова редакційної колегії*.
- Багмет Михайло Олександрович** – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри державної політики та менеджменту Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв).
- Богданова Тетяна Євгенівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв).
- Боряк Геннадій Володимирович** – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України (м. Київ).
- Колісніченко Анатолій Іванович** – доктор історичних наук, професор кафедри політичних наук Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв).
- Кротофіль Мацей** – доктор філософії, ад'юнкт (Університет ім. Миколи Коперніка, Торунь, Польща).
- Левченко Лариса Леонідівна** – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Чорноморського національного університету ім. Петра Могили, директор Державного архіву Миколаївської області (м. Миколаїв).
- Міронова Грина Сергіївна** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв).
- Мокляк Ярослав** – доктор габлітований, ад'юнкт, професор (Ягеллонський університет, м. Краків, Польща).
- Сінкевич Євген Григорович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв) – *заступник голови редколегії*.
- Тригуб Олександр Петрович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв) – *заступник голови редколегії*.
- Тригуб Петро Микитович** – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України, професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв).
- Шевченко Наталія Володимирівна** – завідувач кабінету кафедри історії Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв) – *технічний секретар редакційної колегії*.
- Шкляж Йосип Михайлович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті та достовірність матеріалів. Друковані в інших виданнях тексти до розгляду не приймаються. При передруку публікації посилання на «Наукові праці. Історія» обов'язкове.

ISSN 2311-1674

Журнал включено до міжнародних науково-метричних баз даних «Index Copernicus», «Ulrich's Periodical Directory», «Google Scholar»

© Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2016

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10
Тел.: (0512) 76-55-94, 76-55-57,
факс: (0512) 50-03-33,
E-mail: natasha150690@yandex.ua

Пам'яті вченого

Тригуб Петро Микитович (27.06.1935 – 26.12.2016), доктор історичних наук (1989), професор (1990), Заслужений працівник народної освіти України (1993), Відмінник освіти України (1992), Академік Української Академії історичних наук (1999), кавалер ордену «За заслуги» III ступеню (2007).

Професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики (до 2012 р. – завідувач кафедри) Чорноморського національного університету імені Петра Могили, голова спеціалізованої вченої ради Д 38.053.02 з історичних наук при ЧНУ імені Петра Могили (2008-2016).

Фундатор і голова редколегії фахового наукового збірника «Наукові праці. Серія: Історія» МФ НАУКМА (нині – ЧНУ імені Петра Могили) у 1998-2015 рр.

Фундатор і голова (1991-2012 рр.) Миколаївського відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців (нині – Національної спілки краєзнавців України). Почесний краєзнавець України (2010).

Автор більше 200 наукових і методичних праць.

In Memoriam

Petro Trygub (27.06.1935 – 26.12.2016), Doctor in History (1989), Professor (1990), Honored Worker of Education of Ukraine (1993), Excellence in Education of Ukraine (1992), an Academician of Ukrainian Academy of History, awarded by the order «For Merits» of III degree (2007).

Professor of International Relations and Foreign Policy Department (until 2012 – the Head of the Department) in Petro Mohyla Black Sea National University, the Chairman of the Specialized Academic Council D 38.053.02 for protection of the thesis in History (2008-2016).

The Founder and Chairman of the editorial board of the scientific magazine «Scientific works. Serie: History» (Naukovi pratsi), was published by Mykolaiv Branch of «Kyiv-Mohyla Academy» (now – Petro Mohyla Black Sea National University) in 1998-2016.

The Founder and Chairman (1991–2012) of Mykolaiv regional organization of the Ukrainian Union of lore researchers (now – the National Union of lore researchers of Ukraine). Honored lore researcher of Ukraine (2010).

The author more than 200 scientific and methodical works.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	10
<i>Гаргаун Я. І.</i> Теоретичні засади ідеології українського націоналізму в працях Ю. Бойко-Блохина.....	11
<i>Докашенко В. М.</i> Радянський феномен допомоги за державним соціальним страхуванням і профспілки (середина 50-х – середина 60-х рр.).....	16
<i>Міронова І. С.</i> національні меншини України в роки перебудови (1985–1991 рр.)	22
<i>Солонська Н. Г.</i> Слов'янська окремішність та акультурація перших українських переселенців до Канади	27
<i>Ядловська О. С.</i> Діяльність єврейських партій та громадсько-політичних організацій у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст.	31
Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	38
<i>Лук'янчук Л. Я.</i> Особливості формування менталітету сучасних східнослов'янських народів	39
<i>Підберезних І. Є.</i> Історія співпраці Сполучених Штатів Америки і країн Південно-Східної Азії.....	44
Розділ 3. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ	49
<i>Зеркаль М. М.</i> Голодомор 1932–1933 рр. на Миколаївщині в формі репресій: долі людей очима істориків, мовою кримінальних справ.....	50
<i>Косов О. П.</i> Російські оцінки Близькосхідної політики Обама.....	58
<i>Котляр Ю. В.</i> Альтернативна історія в історичних дослідженнях.....	64
<i>Левченко Л. Л.</i> Теорія архівного пошуку Володимира Миколайовича Автократова (матеріали до курсу «Архівна евристика»).....	68
Розділ 4. АРХЕОЛОГІЯ, КРАЄЗНАВСТВО	82
<i>Главенчук А. В., Піструїл І. В., Секерська О. П.</i> Дослідження пізньопалеолітичного поселення анетівка іі в 2015 році	83
<i>Сацький П. В.</i> Будівництво Каховської ГЕС і створення південного енергорайону (Подніпров'я, Миколаїв, Херсон, Одеса і Крим) у 1950–1953 рр.....	88
<i>Шевченко Н. В.</i> Нотаріат Півдня України в модернізаційних процесах Російської Імперії другої половини ХІХ ст.	94

Шкляж Й. М., Мацюта П. А. Південна Пальміра та її мешканці в часи
М. С. Воронцова (перша половина XIX ст.)..... 99

Розділ 5. ХРОНІКИ, РЕЦЕНЗІЇ..... 107

Котляр Ю. В. Анархізм. Новий погляд з позицій сучасності 108

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел 1. ИСТОРИЯ УКРАИНЫ	10
<i>Гаргаун Я. И.</i> Теоретические основы идеологии украинского национализма в работах Ю. Бойко-Блохина	11
<i>Докашенко В. Н.</i> Советский феномен помощи по государственному социальному страхованию и профсоюзы (середина 50-х – середина 60-х гг.).....	16
<i>Миронова И. С.</i> Национальные меньшинства Украины в годы перестройки (1985–1991 гг.)	22
<i>Солонская Н. Г.</i> Славянская самобытность и акультурация первых украинских переселенцев в Канаду.....	27
<i>Ядловская О. С.</i> Деятельность еврейских партий и общественно-политических организаций в южноукраинском регионе в начале XX в.	32
Раздел 2. ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ	38
<i>Лукьянчук Л. Я.</i> Особенности формирования менталитета современных восточнославянских народов.	39
<i>Подберезных И. Е.</i> История сотрудничества Соединенных Штатов Америки и стран Юго-Восточной Азии.....	44
Раздел 3. ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ, ИСТОРИОГРАФИЯ	49
<i>Зеркаль Н. Н.</i> Голодомор 1932–1933 гг. на Николаевщине в форме репрессий: судьбы людей глазами историков, языком уголовных дел.....	50
<i>Косов А. П.</i> Российские оценки Ближневосточной политики Обамы.....	58
<i>Котляр Ю. В.</i> Альтернативная история в исторических исследованиях.....	64
<i>Левченко Л. Л.</i> Теория архивного поиска Владимира Николаевича Автократова (материалы к курсу «Архивная эвристика»)	68
Раздел 4. АРХЕОЛОГИЯ, КРАЕВЕДЕНИЕ	82
<i>Главенчук А. В. Пиструил И. В. Секерская Е. П.</i> Исследование позднепалеолитического поселения Анетовка II в 2015 году	83
<i>Сацкий П. В.</i> Строительство Каховской ГЭС и создание южного энергорайона (Поднепровье, Николаев, Херсон, Одесса, Крым) в 1950–1953 гг.	88

Шевченко Н. В. Нотариат Юга Украины в модернизационных процессах Российской Империи второй половины XIX в.	94
Шкляж И. М., Мацюта П. А. Южная Пальмира и ее обитатели во времена М. С. Воронцова (первая половина XIX века)	99
Раздел 5. ХРОНИКИ, РЕЦЕНЗИИ	107
Котляр Ю. В. Анархизм. Новый взгляд с позиций современности	108

CONTENTS

Section 1. HISTORY OF UKRAINE	10
<i>Harhaun Y.</i> Theoretical foundations ideology ukrainian nationalism in works Yuri Boyko-Blokhin	11
<i>Dokashenko V.</i> The phenomenon of soviet assistance in the state social insurance and trade unions (mid 50's – mid 60's pp.)	16
<i>Mironova I.</i> National Minorities of Ukraine in the perestroika years (1985–1991)	22
<i>Solonska N.</i> Slavic identity and acculturate the first Ukrainian immigrants to Canada	27
<i>Yadlovskia O.</i> Activity Jewish parties and political organizations in the South region in the early twentieth century.....	31
Section 2. WORLD HISTORY	38
<i>Lukyanchuk L.</i> Features of the formation of the mentality of modern eastern Slavic nations	39
<i>Podbereznykh I.</i> History of US – South-East Asia cooperation.....	44
Section 3. SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY	49
<i>Zerkal M.</i> Holodomor 1932–1933 in Mykolaiv in the form of repression: the fate of people in the ways of historians' opinion and criminal cases.....	50
<i>Kosov A.</i> Russian estimates of Obama's Middle East policy	58
<i>Kotlyar Y.</i> Alternative history in historical research.....	64
<i>Levchenko L.</i> The Theory of Archive Search Developed by Vladimir Nikolaevich Avtokratov (materials for the «Archival Heuristics» course).....	68
Section 4. ARCHAEOLOGY, HISTORICAL REGIONAL STUDIES.....	82
<i>Glavenchuk A., Pistruil I., Sekerska O.</i> Investigation of late palaeolithic site of Anetovka II (Excavation SEASON OF 2015).....	83
<i>Satskyi P.</i> Konstruktion of Kakhovka power plant and creation of southern energy district (Dnipro Region, Mykolayiv, Kherson, Odessa And Crimea) in 1950–1953.....	88
<i>Shevchenko N.</i> Notary of southern Ukraine in the modernization processes of Russian Empire in the second half of XIX century	94
<i>Shkliazh I., Matsiuta P.</i> South Palmira and its inhabitants in Vorontsov's period (the first half of XIX century)	99

Section 5. CHRONICLE, REVIEWS..... 107
***Kotlyar Y.* Anarchism. A new look from the standpoint of today 108**

Розділ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В ПРАЦЯХ Ю. БОЙКО-БЛОХИНА

Автор статті доводить, що Ю. Бойко-Блохин був одним із перших дослідників теорії українського націоналізму, який повно і всебічно, дослідивши всі існуючі праці з зазначеного питання, зміг надати просте та позитивне значення цьому поняттю, позбавивши його політичного окрасу та відмежувавши від інших течій, а також виділив основні принципи, на яких ґрунтується ідея українського націоналізму. Враховуючи зазначене, праці Ю. Бойко-Блохина були направлені на надання необхідного обсягу знань пересічному українцеві як на території СРСР, так і в еміграції та спонукали читача до усвідомлення пережитих подій в минулому, об'єктивному ставленні до сучасного і вироблення власного бачення майбутнього, пробуджували у ньому національну свідомість і непохитність перед ворогами національної ідеї.

Ключові слова: Ю. Бойко-Блохин; український націоналізм; національна ідея; ідеологія.

Автор статті доказує, что Ю. Бойко-Блохин был одним из первых исследователей теории украинского национализма, полно и всесторонне исследовав все существующие работы по основам украинского национализма, смог предоставить простое и положительное значение этому понятию, лишив его политического окраса и отделив от других течений, а также выделил основные принципы, на которых основывается идея украинского национализма. Учитывая указанное, работы Ю. Бойко-Блохина были направлены на предоставление необходимого объема знаний рядовому украинцу как на территории СССР, так и в эмиграции и побуждали читателя к осознанию пережитых событий в прошлом, объективном отношении к современному и выработке собственного видения будущего, пробуждали в

нем национальное сознание и непреклонность перед врагами национальной идеи.

Ключевые слова: Ю. Бойко-Блохин; украинский национализм; национальная идея; идеология.

The author argues that Yuri Boiko-Blokhin was one of the first researchers theory of Ukrainian nationalism, which fully and comprehensively examining all existing work on the basics of Ukrainian nationalism, could provide a simple and positive to this concept, depriving his political decoration and separating from others trends and highlighted the basic principles on which the idea of Ukrainian nationalism. Given the above, labor Yuri Boiko-Blokhin were aimed at providing the necessary knowledge to the average Ukrainian both in the USSR and in exile and urged readers to realize the events experienced in the past, the objective attitude to present and develop their own vision, awakened it national consciousness and firmness to the enemies of the national idea. The reason appeal Yuri Boiko-Blokhin theoretical research to the problem of Ukrainian nationalism became public Dnieper inability to perceive propaganda literature distributed OUN, which contained nationalistic diaspora opinion or Western ideologues. The population for decades were separated from nationalist processes through the domination of Soviet rule in Ukrainian lands. In addition, despite the work of the ideologists of Ukrainian nationalism as M. Mikhnovsky, D. Dontsov and M. Stsiborsky, Yu. Vassyyan, D. Andriyevskiy, E. Onatsky the problem of understanding the average Ukrainian Ukrainian nationalism natural scientist saw the lack of popular and deeply written works of Ukrainian nationalism as an ideology program, strategy and tactics. At the same time, Yuri Boiko-Blokhin paid attention to the process of discrediting the Ukrainian nationalist movement, which the Bolsheviks started back in the 1920s., hanging on him the label of fascism.

Key words: Yuri Boyko-Blokhin; Ukrainian nationalism; national idea; ideology.

Причиною звернення Ю. Бойко-Блохина до проблеми теоретичного дослідження українського націоналізму стали неспроможність населенням Наддніпрянщини сприймати агітаційну літературу, поширюваної ОУН, яка містила націоналістичну думку діаспорних або західноукраїнських ідеологів. Населення протягом декількох десятиліть було відірване від націоналістичних процесів через панування радянської влади на українських землях. Крім того, незважаючи на праці таких ідеологів українського націоналізму, як М. Міхновський, Д. Донцов, М. Сціборський, Ю. Вассиян, Д. Андрієвський, Є. Онацький в проблемі усвідомлення пересічним українцем природи українського націоналізму вчений вбачав відсутність популярних і глибоко написаних праць про український націоналізм як світогляд програми, стратегію й тактику. Одночасно з цим, Ю. Бойко-Блохін звертав увагу на процес дискредитації українського націоналістичного руху, який більшовики розпочали ще у 1920-х рр., навішуючи на нього ярлик фашизму. Радянська пропаганда надавала поняттям «фашизм» та «націоналізм» негативного змісту, ототожнювала їх з чимось антинародним, терористично-диктаторським, буржуазно-ретроградним рухом. Відповідно, називаючи українських націоналістів «фашистами», більшовики хотіли викликати до них ворожість з боку українських народних мас. Враховуючи зазначені причини та фактори неможливості правильного та об'єктивного сприйняття українцями суті націоналізму, вчений вважав за свій обов'язок об'єктивно дослідити, узагальнити наявний матеріал про український націоналізм з метою доступності тлумачення пересічному українцеві суті, завдань та цілей цього поняття. З цією метою Ю. Бойко-Блохіним було написано ряд праць, таких як «Шлях нації» (1943 р.) [6], «Проблеми історіософії українського націоналізму» (1950 р.) [2], «Основи українського націоналізму» (1951 р.) [5], «На головній магістралі» (1951 р.) [3], «Ідеологія українського націоналізму» (1955 р.) [1]. У цих працях Юрій Гаврилович виступав в ролі упорядника різних доктрин українського націоналізму відомих українських ідеологів, досліджуючи їх праці та виокремлюючи їх спільність в загальному баченні сутності націоналізму. Розрізненість ідей автор намагався об'єктивно проаналізувати та надати справедливую оцінку, навіть в суперечній ідеології Д. Донцова Ю. Бойко-Блохін виокремлював спільні та відмінні риси з організованим націоналізмом, а також вказував на його особисту роль в прискорненні формування нової духовності.

Проаналізувавши праці вченого, можна стверджувати, що він не створював нової ідеології українського націоналізму та не претендував на почесне місце серед визнаних ідеологів, а навпаки, посилався на їхні праці, виокремлюючи головне, спільне та актуальне з метою задоволення духовних потреб пересічного українця в окресленій площині зазначеного питання.

Передумовою написання та видання Ю. Бойко-Блохіним 1943 р. у Вінниці праці «Шлях нації» слугувала необхідність наявності праці, що в синтетичній формі могла б поєднати проблематику націоналізму, розкрити проблеми в протиставленні до радянської ідеології і висвітлювала б останні роки розвитку українського націоналізму на східноукраїнських землях, тим самим розтлумачити основи теорії українського націоналізму, що був невідомим широкому загалу

Лівобережної України. В праці автор показав історичні ступені розвитку суспільства до становлення явища нації та наголошував на необхідності обов'язкового розмежування понять «народ» і «нація». Позиція вченого полягала у тому, що народова властива спільна на всій території проживання етнічна культура, в ній народ єдиний, але культура рафінована, сформована у високі зразки свідомості і естетики, перейнята цілеспрямованою організованістю до своєї державності – це культура нації.

На початку 50-х рр. Юрій Гаврилович, займаючи посаду Генерального секретаря Проводу українських націоналістів, продовжує плідну працю над теорією українського націоналізму та видає три взаємопов'язані студії «Проблеми історіософії українського націоналізму» (1950 р.), «Основи українського націоналізму» (1951 р.), «На головній магістралі» (1951 р.), метою яких були синтезувати і розвинути в теорії націоналізму головні елементи націоналістичного світогляду, який є актуальним питанням в проблемі становлення української духовності.

Завданням праці «Проблеми історіософії українського націоналізму» було визначення історіотворчої ролі явища нації та окреслення змісту і значення соціальних процесів у питанні розвитку націй. У вказаній праці вчений визначає націю в історії як явище універсальне первинного порядку та вважає, що початки націоналістичного формування слід відносити до початків історичного буття, фіксованого літописами, адже історія нації, через першу, недосконалу її стадію розвитку, починається приблизно там, де сам народ починає фіксувати своє минуле, де виникають перші паростки усвідомлення своєї окремішності. Між народністю і нацією існує відмінність лише за наявністю чи відсутністю такого критерію як цілеспрямована діяльність через передових представників, тим самим визначаючи, що становлення нації є процесом перетворення народностей в нації. Однак, у новітній історії, на думку вченого, явище нації набуває ще однієї ознаки – усвідомленої цілі створити чи забезпечити свою власну національну державу. Отже, через власне визначення нації як явища, що своїми ознаками охоплює кожен людську спільноту, приходиться до висновку, що сталою історичною категорією є категорія нації, а сталою історичною закономірністю є розвиток нації [2].

Розвиваючи власну концепцію, він наголошує на залежності розвитку нації від внутрішньої національної єдності та зазначає, що якщо світовий історичний рух визначається поступом національних спільнот, то розвиток нації вимірюється насамперед рівнем усвідомленого зв'язку соціальних функцій в одному організмі. В свою чергу матеріалістичний фактор також має право на існування, однак вважає його більше перешкодою, ніж стимулом розвитку нації. Крім того, вчений подає власне бачення історії розвитку націй, що є історією повільного зросту та соціальної єдності. Зазначений зріст уявно можна накреслити ламаною лінією із загальною висхідною тенденцією, в якій різке спадання цієї лінії вниз означало б революційні катастрофи, соціальні революції, а зростання вгору означало б зріст єдності всіх соціальних станів нації та, як наслідок, досягнення максимальних духовних і матеріальних здобутків. Згідно з наведеною концепцією, головним чинником зазначених процесів висту-

пають дії провідного стану нації, адже тільки «він, і лише він, може забезпечити зріст почуття взаємної зв'язаності всіх соціальних складників нації, почуття, що, пронизуючи дійсність нації, надає їй спільного тону та творить одну фізіономію в багатообразності життєвих феноменів».

Вбачаючи у радянській пропаганді та розрізненості доктрин українського націоналізму серед національно-визвольного табору велику загрозу, що вражала свідомість та вбивала бажання глибше знайомитися із суттю справи [5], він розпочав свою найбільш ґрунтовну працю «Основи українського націоналізму» з розділу «Чим не націоналізм?». У цьому розділі Ю. Бойко-Блохін обґрунтовано та з наданням беззаперечних доказів спростовував пропагандистські гасла про тотожність українського націоналізму із фашизмом та трактування українського національно-визвольного руху як «німецької інтриги». У спростуванні першого більшовицького гасла Юрій Гаврилович зазначав, що «в основі світоглядної концепції націоналізму лежить переконання, що кожна нація є органічною своєрідністю», а тому націоналізм не зможе пробудити особистість до дій без наявності в собі власних національних потреб. Проте, наголошуючи на принципі своєрідності націоналістичної духовності, вчений не заперечував про наявність запозичення певних елементів (стратегії, техніки) з боротьби інших національно-визвольних націоналістичних рухів (ірландський, єгипетський, індуський) на відміну від націоналізмів панівних націй, що були націоналізмами «хижими і поневолюючими» [5]. Вчений наводив приклади публікацій Є. Онацького, М. Сціборського, О. Ольжича, які не тільки відображали негативне ставлення національно-визвольного руху до фашизму, а й підкреслювали величезну принципову різницю.

Спростовуючи друге більшовицьке гасло, Ю. Бойко-Блохін наводив приклади відображення ще в 1934 р. в журналі «Розбудова нації» ряду випадків видачі німецькою владою членів ОУН в руки польської поліції та усвідомлення провідників українського національно-визвольного руху про небезпеку співпраці з німецькою владою, що знайшло відображення в їхніх працях [5]. Продовженням спростування більшовицької пропаганди також виступає дослідження ідеології Д. Донцова в межах її порівняння з модерним українським або організованим націоналізмом. Це було викликано тим, що «під явище націоналізму підтасовується явище донцовства, щоб у боротьбі з останнім досягнути назовні ефектного триумфу, як нібито над націоналізмом взагалі». Для розтлумачення співвідношення ідеології Д. Донцова та ідеології організованого націоналізму Ю. Бойко-Блохін виокремив спільні та відмінні риси зазначених ідеологій. Світоглядними елементами, в яких Д. Донцов не виходив з річища розвитку націоналістичної думки і світовідчуження, на думку Ю. Бойко-Блохіна, виступали:

- всебічне протиставлення України Москві, що виховувало в українстві поставу повної тотальної непримиренності до Москви, опонцерувало українську людину міцною сталлю імунітету до будь-яких московських впливів;

- заклик до оновлення української людини, до повороту її в лоно стародавніх українських традицій, що знали культ перемоги лицарства;

- критика українського «провансальства», заклик до відмови від почуттів меншовартості, заспокоєності, сентиментальної мрійливості [9].

У завершенні дослідження зазначеного співставлення ідеологій Ю. Бойко-Блохіним зроблено висновок, що тільки беручи сукупність усіх цих виявів духовної творчості українського націоналізму можливо пізнати в чому його суть як ідеології та політичної доктрини [5], а заміна націоналізму донцовством немає нічого спільного з наукою та об'єктивністю. Враховуючи зазначене, звернення Ю. Бойко-Блохіна на початку свого дослідження до питання спростування більшовицьких гасел про український націоналізм було не випадковим, адже беручи до уваги ті історичні умови, в яких знаходився пересічний українець, особливо в СРСР, навряд чи можна було б сподіватись на об'єктивне сприйняття головних тез доробку автора. Головною метою праці вченого було просте, доступне і об'єктивне донесення до звичайного українця визначення поняття «український націоналізм», його складових елементів, принципів, мети та завдань. Викладу основного матеріалу бракує ознак академічності, однак зазначене і не ставилось за завдання, оскільки першочерговим було усвідомлення матеріалу максимальною кількістю аудиторії.

Праця «Ідеологія українського націоналізму» Ю. Бойко-Блохіна показує розвиток українського націоналізму. Український націоналізм як світовідчуження і як система ідей зародився набагато раніше, ніж виникла Організація Українських Націоналістів. Те, що ідеологічна проблематика знаходить широкий вияв у друкованих органах в другій половині 1920-х рр. і є явищем не випадковим, бо в цей період розгортається націоналістичний рух, охоплюючи великі маси. В зазначений період вже існувала українська націоналістична ідея і націоналістичне світовідчуження, але ще не було націоналістичної ідеології, тобто ці погляди не були оформлені в ідеологію. Лише в 1930-х рр. сформувалась націоналістична ідеологія, яку використовували в практичних цілях. Націоналізм виростав на ґрунті тих досягнень, які мали місце в розвитку української культури і духовності та славного історичного минулого українського народу. Це дало можливість витримати удар з націонал-соціалізмом і більшовизмом в 1941–1944 рр.

Націоналізм відкинув демоліберальне розуміння поняття нації як явища XIX ст. з епохи Великої Французької революції. Націоналізм розглядає націю як історичну формацію, яка відіграє основну роль в історичному процесі. Проаналізувавши працю, доходимо висновку, що нація за Ю. Бойко-Блохіним є явищем невичерпно глибоким у своїй суті. Вона має ряд суттєвих прикмет: мова, територія, расово-біологічний тип, психічний тип, історична традиція, спільні економічні інтереси до зовнішнього світу, спільні духовні і політичні цілі і т. д. Нація розвивається через мораль героїчного чину, націоналістичний рух сильний не кількісно, а якісно. Людська психіка є складним комплексом, в якому нерозривно сплетені воля, емоції, інтелект. Без вольового елемента можливість зміни зникає, бо життя не терпить вольової пустоти. Лише наявність взаємозв'язку всіх трьох елементів дає повний гармонійний тип українського націоналіста. Окремо у своїй праці Ю. Бойко-Блохін розглядав проблеми національної революції, яка також нале-

жити до основних проблем ідеології українського націоналізму, зазначаючи, що революцію не можна отожднювати з революцією. Революцію не потрібно отожднювати з бунтом, збуренням мас, усуненням займанця, вона є передусім духовним оновленням нації. Автор наголошував, що поява Української Самостійної Держави буде подією величезної світової ваги та перекроїть карту Європи та змінить життєві інтереси багатьох країн. Враховуючи зазначене, ні одна з них не є зацікавлена в могутній українській державі. Відповідно до позиції вченого, самостійна державність буде мати під собою тривкі підвалини лише за умови здобуття волі народом власними зусиллями у запеклій визвольній боротьбі і як наслідок розбудова власних сил повинна стати категорією ідеологічного порядку, від якої не можна відступати ніколи та яка завжди визначатиме стратегію і тактику українських націоналістів.

Ю. Бойко-Блохин вважав, що національні здобутки досягаються мобілізацією усіх сил народу до визвольної боротьби глибоко свідомої більшості: всі форми діяльності спільноти там, де націоналізм досягає вирішальних впливів, мають служити визвольній боротьбі. Тільки таким способом можна з успіхом перемагати тоталітарну систему ворога-займанця. З цього ще не виходить, що націоналізм є тоталітарним рухом, тоталітаризм з усією специфікою, яка вкладається в це поняття тепер, є по суті чужий українському націоналізмові. У завершенні свого дослідження автор приходив до висновку, що український націоналізм у своїх основних ідеях протягом існування ОУН характеризував себе тим, що він не знав поліційної регламентації творчості, шукав підтримки народу і був схильним назавжди забезпечити право вислову опозиційної думки до своїх прагнень та лише проти дії чужонаціональних сил і сліпої анархії був готовий застосовувати методи диктатури [1].

Праця «На головній магістралі» є пов'язаною із працями «Проблеми історіософії українського націоналізму», «Основи українського націоналізму» та продовжує розкриття категорії національної свідомості в націоналізмі. Метою праці було розкриття твердження про наявність ідей українського націоналізму та їхній розвиток не тільки в Галичині й на еміграції, а також і на Наддніпрянщині, на головній магістралі українського життя. Вчений вважав за доцільне, перш ніж перейти до висвітлення його розвитку на Наддніпрянщині в 1920–1930 рр., визначити зміст націоналізму через виведення його формули. Зазначена формула складається з таких тез про націоналізм, як:

– Розвиток людських спільнот у добу історичну йшов через формування й розвиток націй (рід, плем'я, народ, нація);

– Націоналізм визначає націю як абсолютну величину в розвитку людства, що є позачасовою єдністю живих, мертвих і ненароджених, єдністю в духові, крові, історичній долі й в історичному призначенні;

– Український націоналізм відмінний від патріотизму через об'єкт любові (у патріотизму – батьківщина, у націоналізмі – нація);

– Український націоналізм утверджує панування української нації в Україні;

– Український націоналізм свої політичні основні ідеали й стратегічні засади політики виводить зі

світогляду, на першому місці в політиці займає змагання за самостійну соборну Україну;

– Український націоналізм на основі історичного досвіду констатує недоліки, що перешкоджають нації в її політичному визволенні, і намагається підсилити активність народу, спонукати до героїчних дій, високої національної моралі, життєвого оптимізму та особливо звертає увагу при цьому на виховання всебічно розвиненої, з державотворчими задатками національної еліти, з'єднаної тісними зв'язками з народом.

Висвітлюючи процес розвитку націоналізму на Наддніпрянщині вчений зазначає, що після невдачі визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні націоналізм дав цілий ряд сильних паростків – визначних діячів, які творчо виявляли ідеологічні засади націоналізму в різних сферах духової діяльності. В 1920–1930 рр. українські націоналісти в Наддніпрянщині вели авангардний і найзапекліший бій з наймогутнішим ворогом-окупантом, повсюдний і часто невидимий, бій за душу, за свідомість, за характер української людини.

Визначним досягненням Ю. Бойко-Блохина в площині дослідження теоретичних основ українського націоналізму є зупинення на питаннях державного устрою, політичного режиму, відносин власності, соціальної справедливості в незалежній українській державі після здобуття незалежності. Під час визвольної війни України за державну незалежність, на думку Юрія Гавриловича, диктатура вождя нації буде необхідною, адже «треба буде во ім'я інтересів нації залізною рукою паралізувати хаос отаманщини, вибухи індивідуалістично-егоїстичних пристрастей, твердою владою мобілізувати весь народ на боротьбу за незалежність. Опорою диктатури будуть кращі сили української нації, об'єднані навколо ОУН. Однак, після здобуття перемоги та утворення незалежної держави необхідність інституту диктатора буде позбавлена сенсу: «Він буде заступлений режимом, заснованим на принципі виборності, через безпосередні, рівні, загальні таємні вибори до місцевих самоуправ та до Державної Ради, що матиме законодавчі функції. Очоловатиме державу вождь, що покликається Національним Збором, складеним з представників усіх виборних державних органів» [6].

Суть націократії полягає в культивуванні принципу національної єдності у всіх сферах життя нації: в духовній, соціально-економічній, внутрішньо- і зовнішньополітичній дійсності, при чому ця єдність має конкретизуватися відповідно до творчих особливостей української національної вдачі та відповідно до ідеалів українського народу. Націократична концепція висуває на перше місце моральну вартість людини, а потім здібності і працездатність. Лише цими факторами визначатиметься суспільне і матеріальне становище людини в Українській Державі. Тільки той, хто має найвищу мораль і найвищі здібності, очоловатиме життя, але й найменш здібний буде так забезпечений, щоб міг не лише прожити, але й не відчувати ніякого гніту матеріальних умов. Юрій Гаврилович зазначає, що «большевики люблять кокетувати з масами Леніною фразою: "кожна кухарка повинна вміти керувати державою". Українці-націоналісти вважають пропаганду такого гасла дешевою демагогією і твердять, що тільки здібна кухарка повинна пра-

вити державою, так само як здібний селянин, робітник, промисловець, інтелігент» [6]. Націократична концепція всім верствам українського народу забезпечує матеріальний добробут, виявлення творчих здібностей, політичну владу. Українська націоналістична концепція є таким чином найбільш демократичною з усіх існуючих. Крім того, Юрій Гаврилович наводить ще одну спільну рису демократії та націократії – «найвищий і найшляхетніший рід аристократизму», та надає визначення «неоаристократизму», який «заснований на тому, що нація повсякчас з усіх своїх верств підносить на верх життя найталановитіших, дає кожному з них особисто найбільше, але й вимагає з них для національного загалу найбільшого» [6]. В Українській Державі ніяке походження не допоможе висунутися на чільне місце, якщо немає здібностей. Націократична економічна політика в українській державі полягатиме в тому, що вона сполучатиме принципи державного капіталізму, кооперативної і приватної власності. Все економічне життя буде підпорядковане інтересам щільнішого скріплення національної цілості. В цих межах кожному членові національної спільноти буде надана можливість якнайширшої свободи економічної діяльності, приватної ініціативи, свободи зиску.

Згідно з концепцією націократії у всіх галузях промисловості, де виправдовують себе централізація і стандарт, доцільним буде принцип удержавлення. Але

там, де потрібна індивідуалізація типів продукції, гнучкість у виробництві, втручання організатора виробничого процесу в дрібні деталі виробництва, тобто там, де висока якість виробу не є результатом автоматичного процесу, там цілком доцільним є застосування приватного чи кооперативного капіталу [10].

Таким чином, Ю. Бойко-Блохин зробив підсумок дослідів націоналістичної ідеології, врахував теоретичні здобутки ідеологів націоналізму, викладених в ряді їхніх праць (Ю. Вассиян, М. Сціборський, Є. Онацький, В. Мартинець) та виступив у власних працях в ролі упорядника різних доктрин відомих українських ідеологів, виокремлюючи спільність та розрізненість їх в загальному баченні сутності націоналізму. Ю. Бойко-Блохин, не створюючи нової ідеології українського націоналізму та не претендуючи на почесне місце серед визнаних ідеологів, вперше серед дослідників українського націоналізму, з метою задоволення духовних потреб пересічного українця в окресленій площині зазначеного питання, у довільній формі виклав відповіді на всі актуальні питання державного устрою, політичного режиму, відносин власності, соціальної справедливості в незалежній українській державі після здобуття незалежності, тим самим продемонструвавши на власному прикладі, що український націоналізм – це перш за все процес творення, а не боротьби і руйнації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Ю. Ідеологія українського націоналізму / Юрій Бойко // Організація Українських Націоналістів 1929–1954. – Мюнхен : На чужині, 1955. – 446 с.
2. Бойко Ю. Проблеми історіософії українського націоналізму / Юрій Бойко. – Мюнхен : На чужині – 1950. – 72 с.
3. Бойко Юрій. На головній магістралі / Юрій Бойко. – Мюнхен : На чужині, 1951. – 152 с.
4. Бойко Юрій. Націоналізм на східноукраїнських землях доби Коновальця / Юрій Бойко // Збірник: Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – 1019 с.
5. Бойко Юрій. Основи українського націоналізму / Юрій Бойко – Мюнхен : На чужині, 1951. – 128 с.
6. Бойко-Блохин Ю.Г. Шлях нації / Юрій Гаврилович Бойко-Блохин. – Львів : Українське слово, 1992. – 126 с.
7. Вассиян Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму / Ю. Вассиян // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 3–4. – С. 67–77.
8. Голубенко П. Український націоналізм на Осередньо-СхіднихУкраїнських землях в 20-их рр. / П. Голубенко // Національно-визвольним шляхом. – К., 1992. – С. 51–62.
9. Єндик Р. Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму / Р. Єндик. – Мюнхен: Українське видавництво, 1955. – 176 с.
10. Карпюк Я. І. Духовно-ідеологічні основи українського націоналізму в історичній спадщині Юрія Бойко-Блохина // Я. І. Карпюк / Чорноморський літопис – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – С. 42–46.
11. Касьянов Г.В. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН) : аналіт. огляд / Г. В. Касьянов. – К., 2003. – 48 с.
12. Лапичак Т. Український націоналізм: критика та оборона / Т. Лапичак. – Нью-Йорк : Життя і Мислі, 1962. – Ч. 6. – 142 с.

Рецензенти:

Котляр Ю. В., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Міронова І. С., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Гаргаун Я. І., 2016

Дата надходження статті до редколегії 31.10.2016

РАДЯНСЬКИЙ ФЕНОМЕН ДОПОМОГИ ЗА ДЕРЖАВНИМ СОЦІАЛЬНИМ СТРАХУВАННЯМ І ПРОФСПІЛК (середина 50-х – середина 60-х рр.)

У статті досліджується роль професійних спілок у виплаті соціальної допомоги за тимчасовою непрацездатністю, на допологову та післяпологову відпустки. Аналіз правової бази засвідчив, що розширення державою цих компетенцій у період «відлиги» був зумовлений загостренням політичної боротьби між її прихильниками та ортодоксальними сталіністами. Доводиться, що в порівнянні з періодом сталінщини діяльність профспілок набула більш гуманістичних рис, хоча їм так і не вдалося позбутися своєї тоталітарної суті. Зроблено висновок про те, що розмір соціальної допомоги був поставлений владою в залежність від політичної відданості громадян. Безпосередня участь професійних спілок у цьому процесі свідчить про безперервність процесу їхнього одержавлення.

Ключові слова: «відлига»; професійні спілки; одержавлення; тоталітарна держава; соціальна допомога; політична боротьба.

В статье исследуется роль профессиональных союзов в организации выплаты социальной помощи по временной нетрудоспособности, а также по пренатальному и послеродовому отпускам. Анализ правовой базы засвидетельствовал, что продление государством столь важных полномочий было продиктовано обострением политической борьбы между сторонниками «оттепели» и ортодоксальными сталинистами. Доказывается, что по сравнению с периодом сталинщины, деятельность профсоюзов в этот период приобрела более гуманистические черты, хотя полностью избавиться от тоталитарной сущности им не удалось. Сделан вывод о том, что размер социальной помощи был поставлен властью в зависимость от политической преданности граждан. Непосредственное участие профсоюзов в этом процессе свидетельствует о непрекращающемся процессе их огосударствления.

Ключевые слова: «оттепель»; профсоюзы; огосударствление; тоталитарное государство; социальная помощь; политическая борьба.

The article presents a research of the trade unions' role in organization of payments of social benefits on temporary disability as well as on prenatal and postnatal leaves. The analysis of legal base testifies that state's prolongation of such important powers was dictated by political aggravation between the supporters of «the Thaw» and orthodox Stalinists. A proof is given that in comparison to the Stalin period the activity of trade unions during that period took on humanistic patterns, though they were not able to dispose of their totalitarian essence. A conclusion that the amount of social benefits was defined by the authorities according to the political devotion of the citizens is made. Immediate participation of trade unions in this process gives testifies to an unending process of their government ownership.

Key words: «thaw»; trade unions; government ownership; totalitarian state; social assistance; political struggle.

Запропоноване дослідження є другим, що входить до підготовленого нами циклу наукових доробок, об'єднаних рубрикою «Профспілки і соціальне страхування». Анонсуючи його підготовку, автор поставив за мету виокремлення політичних чинників виплат на допомогу, здійснюваних у межах повноважень державного соціального страхування, з'ясування

латентності їхнього призначення та визначення політичної ролі профспілок у цьому процесі. Актуальність теми, на нашу думку, не потребує особливої аргументації. Досить лише поглянути на реалії сьогодення в Україні, більша частина населення якої перебуває за межею бідності і, відповідно, потребує дієвої допомоги з боку держави при практично повній безпорадно-

ті профспілок. Сподіваємося, що розкриття механізму соціального захисту населення на одній з попередніх стадій її історичного розвитку, принаймні, не буде зайвим.

Наявність у меті дослідження суттєвої політичної складової, а також політичного суб'єкта, в ролі якого виступали профспілки, наперед обумовили й напрямки наукового пошуку, який органічно вписується в підходи та методи, характерні для політичної історії. Тому предметом нашого дослідження є політична складова названого вище процесу, диференційованого в площині державного соціального страхування та діяльності найчисельнішої громадської організації. Хронологічні межі дослідження охоплюють період «відлиги», за якої чи не з усієї радянської історії виявилась найбільша ефективність модернізації профспілок, у тому числі і в ракурсі соціального страхування. Враховуючи характер постановки проблеми, а також беззаперечний факт відсутності новітніх історичних досліджень з цього питання, автор свідомо опускає аналіз історіографії питання.

З юридичної точки зору питання виплат соціальної допомоги ґрунтувалися на Конституції СРСР (1936 р.) та Конституції Української РСР, прийнятої в 1937 р. Зокрема, у ст. 119 останньої зазначалося, що громадяни України мають право на матеріальне забезпечення по старості, а також у випадку хвороби і втрати працездатності. Це право «забезпечується широким розвитком соціального страхування робітників і службовців за рахунок держави», – зазначалося в ній далі [1]. Розділ XVII Кодексу законів про працю Української РСР, що діяв на час «відлиги», визначав основні аспекти соціального страхування. Так, ст. 176 суворо регламентувала його структуру, що має безпосереднє відношення до теми нашого дослідження. До неї входило надання лікарської допомоги; видача допомоги у разі тимчасової непрацездатності, народження дитини або смерті; видача грошової пенсії у випадку сталої непрацездатності (інвалідність); видача грошових пенсій по старості [2, с. 56]. Фінансування названих видів допомоги здійснювалося на солідарній основі й складалося зі страхових внесків підприємств і установ та відрахувань з державного бюджету. До того ж, несплата внесків підприємством не позбавляла трудивників зазначених виплат (ст. 191 названого Кодексу).

У січні 1955 р. Рада Міністрів СРСР затвердила Положення «Про порядок призначення і виплати допомоги за державним соціальним страхуванням». У лютому цього ж року Президія ВЦРПС затвердила однойменну Постанову з формулюванням: «у відповідності з Постановою Ради Міністрів СРСР від 22 січня 1955 р. № 113». У ній детально були прописані основні випадки надання допомоги, а саме: при втраті тимчасової працездатності, відпустки по вагітності та при санаторно-курортному лікуванні. Однак, прийнята в 1955 р., коли політичне протистояння між прихильниками «відлиги» та її противниками ще не досягло свого апогею, вона не несла надзвичайно рішучих змін. Ситуація змінилася після XX з'їзду КПРС, коли в його резолюції по шостому п'ятирічному плану було сформовано масштабний блок соціальних завдань. Першим у його досить дов-

гому списку стояло завдання: «Збільшити державні витрати на допомогу і виплати з соціального страхування робітникам і службовцям...» [3, с. 475]. Зрозуміло, що навіть це, здавалося б позбавлене щонайменшого політичного змісту постановочне завдання, якщо розглядати його в площині боротьби прибічників «відлиги» з відвертими сталіністами, враз набирало політичної ваги. Тому не дивно, що політична складова цього завдання за період з 1956 р. і по 1962 р. посилювалася 15 разів. Саме стільки разів Президія ВЦРПС вносила зміни до чинної постанови. Звернімося до деяких із цих змін.

Менше як через рік Рада Міністрів СРСР прийме нову Постанову, якою будуть внесені серйозні зміни до чинного документа. В ній вже не просто відчуватиметься загострення політичного протистояння, а й по суті, через лібералізацію виплати соціальної допомоги, звучатиме апеляція нової влади до широких верств населення. Уряд СРСР довів розмір допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок каліцтва чи професійного захворювання до 100 % розміру заробітної плати. Причому, стаж роботи і профспілкове членство постраждалого, на перший погляд, ніякого значення не мали. В разі перебування трудивників в лікарні на стаціонарному лікуванні з допомоги вже не вираховувалось 20 % її розміру, як це було раніше. Без зменшення на 25 % тепер надавалася також допомога за побутовими травмами [4]. Слід визнати, що не всі ці зміни були настільки рішучими, хоча, в основному, закладена тенденція й зберігалася. Так, Постановою Ради Міністрів СРСР від 3 грудня 1961 р. була скасована повна оплата на допомогу у випадку отримання побутових травм. Вони знову почали оплачуватися лише з 6-го дня непрацездатності. Але в той же час було скасовано плату за операцію у зв'язку зі штучним перериванням вагітності. Жінкам, у яких заробітна плата не перевищувала встановленого Законом мінімуму, лікарняні листки видавалися на весь період хвороби. В той час як всім іншим – лише на 3 доби [5].

Однак, найбільш рішучим і водночас вкрай необхідним кроком, враховуючи технічний стан радянського виробництва, було затвердження ВЦРПС і Державним комітетом праці та заробітної плати у грудні 1961 р. правил відшкодування робітникам і службовцям шкоди, спричиненої каліцтвом або іншим пошкодженням здоров'я на виробництві. Необхідність їх прийняття була продиктована значною кількістю конфліктних ситуацій, що виникали між постраждалими та адміністрацією виробництв. Не виключено, що саме цим було обумовлено й прийняття у жовтні 1961 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР, яким регулювалися подібні суперечки. Згідно з цим документом профспілковим комітетам підприємств і установ відводилася провідна роль. Якщо зацікавлена особа з рішенням адміністрації не погоджувалася, а це скоріше було правилом, аніж винятком, то скарга розглядалася на засіданні профспілкового комітету і лише потім у суді [6]. Враховуючи ступінь одержавлення радянських профспілок, панівну державну форму власності, а також рівень сьогоденного розуміння ситуації – сумнівне рішення. Однак, з формаль-

ної точки зору воно сприяло зростанню їхньої ваги в трудових колективах. І Указ Президії, і Постанова вводилися в дію з 1 січня 1962 р. Остання була детально опрацьована розробниками й повинна була запобігти виникненню конфліктів. Вона передбачала виплату потерпілим грошової суми в розмірі заробітку, який потерпілий втратив унаслідок того, що позбувся працездатності [7]. Величина її втрати відповідно до «Вказівок», розроблених Міністерством охорони здоров'я СРСР і ВЦРПС, затверджених буквально за декілька днів до набуття чинності згадуваних вище Указу та Положення, вимірювалася у відсотках, які визначала спеціальна експертиза та лікарсько-трудова комісія (ЛТЕК) [8].

Паралельно з напрацюванням документів, що збільшували пільги з соціальної допомоги, Рада Міністрів СРСР та ВЦРПС разом з аналогічними органами союзних республік, удосконалювали механізм їхньої реалізації, передусім, у бік посилення контролю за тяжкістю захворювання. Йдеться про розробку положень про лікарсько-трудова експертні комісії (ЛТЕК) та про довірених лікарів профспілок. До компетенції ЛТЕКів входило визначення тривалості непрацездатності, встановлення груп інвалідності та з'ясування її причин. Крім кваліфікації захворювання чи каліцтва на них покладался також обов'язок визначення часу початку інвалідності. Визначення заходів, що сприяли відновленню працездатності, вивчення умов праці інвалідів, що працюють, теж перебувало в їхній сфері діяльності.

І хоч здавалося б, що професійні спілки безпосередньо не стосувалися цих організацій, вони все ж таки отримали право контролю за функціонуванням експертних комісій, який здійснювали довірени лікарі рад профспілок і центральних комітетів профспілок, що було рівнозначним контролю державних органів. З метою перевірки експертизи працездатності вони мали право огляду осіб, що знаходилися у відпустках за лікарняними листками або тих, хто перебував на інвалідності. Тому, для розширення прав профспілок

у цій частині соцстраху велике значення мало прийняття у грудні 1957 р. нового Положення про довірених лікарів рад та ЦК профспілок. Робота лікарів організувалася за територіальним принципом. До їхніх значно розширених обов'язків тепер також входила організація контролю за роботою органів охорони здоров'я, вивчення причин захворюваності на підприємствах, розробка разом з господарськими органами та органами охорони здоров'я оздоровчих заходів, перевірка роботи курортів, санаторіїв та будинків відпочинку. Вони мали право безперешкодного відвідування підприємств, будов та установ. У випадку виявлення порушень чинних положень з охорони здоров'я довірени лікарі мали право вимагати від їхніх керівників невідкладних заходів. У найбільш кричущих випадках вони могли інформувати про порушення не лише раду чи ЦК профспілок, від імені яких вони діяли, а й ради народного господарства та відповідне міністерство [9].

Отже, за допомогою довірених лікарів професійні спілки отримували можливість контролювати ступінь тяжкості захворюваності та тривалість перебування хворих на лікарняному листку чи на відповідній групі інвалідності. Отже, держава передала спілкам справу соціального страхування, а ті, не маючи прямої можливості контролю за цією його частиною, передоручили її довіреним лікарям. У такий багатоступінчастий спосіб держава отримала контроль за найбільш тонкою та делікатною частиною соціального страхування, прямо пов'язаною зі станом здоров'я практично кожного трудівника. Необхідність такого контролю, з точки зору інтересів держави як власника засобів виробництва, зрозуміла, адже саме з її бюджету, а також з доходів її підприємств кошти спрямовувались на допомогу за втратою непрацездатності та породіллям на допологову та післяпологову відпустки. Не маючи статистичних даних цих витрат в Українській РСР за весь досліджуваний період, наведемо дані в масштабі Союзу РСР [10].

Таблиця 1

Витрати на допомогу за рахунок бюджету соціального страхування СРСР (млрд рублів)

Характер витрат	Виплати за роками (у знаменнику в % до всіх виплат)					
	1955	1957	1959	1961	1964	1965
на допомогу всього	25,3	51,2	65,7	79,7	95,9	105,4
з них:						
- з тимчасової непрацездатності	8,9/35,1	14,2/27,7	14,8/25,2	21,4/26,8	21,9/22,8	25,8/24,4
- по вагітності і пологам	2,4/9,4	4,0/7,8	4,6/7,0	5,0/6,2	5,8/6,0	6,1/5,7

Аналізуючи дані таблиці, не можна не відзначити того, що форсування виплат за названими статтями розходів відбулося в 1957 р., коли вони збільшилися в порівнянні з 1955 р. на 37,3 %. Останнє, на нашу думку, пояснюється прийняттям ХХ з'їздом КПРС масштабної соціальної програми, продиктованої політич-

ним протистоянням нової влади з прихильниками ортодоксального сталінізму та її намаганням знайти підтримку у широких верств населення. Думається, що політичні мотиви зростання темпів превалювали і в 1961 р., коли було прийнято Нову програму КПРС, з перспективою розбудови комунізму. З 1959 р. по 1961

р. темпи витрат на допомогу знову перевищили тридцятивідсотковий бар'єр (30,8%). Однак настільки рішуче «наближення» до комунізму вже невдовзі знову змінилося спадом темпів виплат на допомогу. З 1961 р. по 1964 р. вони зросли всього на 2,2%.

Простеження політичної складової у витратах на допомогу породіллям є справою складнішою, хоча її наявність у нас теж сумнівів не викликає. Відсоток цих виплат стосовно загальних витрат із бюджету соцстраху знизився з 7,8% у 1957 р. до 6% в 1964 р., що, очевидно, пояснюється загальним зниженням народжуваності. Дійсно, якщо в 1958 р. у країні народилося 5 млн 240 тис. малюків, то в 1964 р. – 4 млн 157 тис. [11, с. 43], що на 1 млн 87 тис. менше. Разом із тим, було збільшено загальну суму виплат породіллям, що пояснюється знову ж таки не збільшенням народжуваності, а поверненням 16-ти тижневої допологової та післяпологової відпусток (112 днів), скасованої Постановою Раднаркому СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС 28 грудня 1938 р. Звичайно, в 112 оплачуваних днів декретної відпустки замість 63-х сталінських, з яких лише 28 днів були післяпологовими, політичні мотиви теж, безперечно, присутні. Тим більше, якщо розглядати їх разом із рішенням влади про право породіль на безоплатну відпустку строком до 3-х місяців, яке вони отримали теж в 1956 р. Крім того, в 1964 р. право на допомогу породіллям отримали колгоспниці, чим, власне, було завершено процес охоплення допомогою з вагітності та пологів усіх категорій радянського жіноцтва.

Визначаючи політичні аспекти допомоги з вагітності та пологів, варто також зупинитись на аналізі деяких заполітизованих компонентів Положення, затвердженого ВЦРПС 5 лютого 1955 р. зі змінами, внесеними в наступні роки. Передусім зазначимо, що в ньому неправомірно ставився в залежність розмір допомоги з вагітності від профспілкового членства. Так, у пункті 71 зазначалося, що жінки, які на час відпустки не перебували у профспілці, могли розраховувати лише на 2/3 її розміру. З нашої точки зору, це абсолютно політично заангажований пункт Постанови. По-перше, профспілки були частиною політичної системи і знаходилася під керівництвом КПРС, що вже само автоматично політизувало зазначені виплати. По-друге, ця громадська організація не була партійною, а об'єднувала робітників і службовців на добровільних началах. Принаймні, так стверджувалося в різних редакціях їхніх статутів [12, с. 4]. Якщо це так, то тоді на якій підставі ВЦРПС, скасувала згадуваною Постановою проголошений з'їздом принцип добровільності, ставлячи в залежність виплату соціальної допомоги від профспілкового членства.

Водночас слід наголосити на наявності в названому документі ряду дискримінаційних аспектів, які теж опосередковано підводять нас до думки про присутність політичних мотивів виплати допологової відпустки. Зокрема, пунктом 70 Постанови з буквеним індексом «д» право отримання допомоги у повному розмірі надавалося «жінкам-новаторам або передовикам виробництва за наявності загального стажу не менше одного року». Всім іншим допомога сплачувалася від 3/4 до 2/3 від її повної суми. Якщо виходити з

того, що постаті новаторів та передовиків виробництва є фігурами політичними, бо саме через них партія і влада намагалася реалізувати свої політичні накреслення в суспільстві, то пріоритетна виплата соціальної допомоги цій категорії осіб є явно політично упередженим кроком.

Допомога у зв'язку з народженням дитини, порядком виплати якої міститься в четвертому розділі Постанови теж ґрунтується на аналогічних підходах. Зокрема, індекси «а» і «б» пункту 78 фактично заперечують це твердження. Індекс «а», зокрема, вимагає від подавців заяви на допомогу виконання норм виробітку упродовж двох місяців до подачі заяви на допомогу. Ще в гіршому стані опинилися гірничі майстри, начальники та механіки очисних і підготовчих дільниць та їх помічники. Вони могли розраховувати на допомогу лише за умови, якщо за два місяці до звернення дільниці і лави, що ними обслуговувалися, виконували встановлений виробничий план. Це доповнення до Постанови було внесено ВЦРПС 22 лютого 1957 р.

Коротко простежимо події, що передували цьому рішення. В 1956 р., як відомо, склалася критична ситуація у вугільній промисловості СРСР і особливо в Українській РСР. У зв'язку з цим у травні 1956 р. відбувся Пленум ЦК Компартії України. Першим питанням на ньому розглядали «Про хід виконання Директив ХХ з'їзду КПРС про розвиток вугільної промисловості в Українській РСР» [12], що, однак, ситуацію принципово не змінило. Тому у жовтні того ж року Рада Міністрів СРСР разом з ЦК КПРС приймають постанову «Про невідкладні заходи з розвитку вугільної промисловості України». Буквально через декілька місяців ВЦРПС і внесла зміни до згадуваної Постанови. Якщо означений документ, прийнятий навіть в тандемі з Радою Міністрів, визнати політичним, у чому автор цих рядків ні на йоту не сумнівається, то зміни, внесені ВЦРПС під її впливом за індексом «а» і «б», теж несуть на собі політичне навантаження.

З огляду на політизований характер документів, що регламентували виплату соціальної допомоги, достатньо логічним виглядає простеження різнорівневих повноважень профспілкових структур з їхньої реалізації. Оскільки рівень ВЦРПС нами вже розглядався в ході аналізу прийнятих нею документів, а про права республіканських і галузевих органів цієї масової організації нам вже доводилося писати [14], зупинимось на діяльності фабрично-заводських та місцевих комітетів (ФЗМК), на які покладалось завдання «здійснювати державне соціальне страхування». Крім того, в разі встановлення фактів каліцтва чи професійного захворювання з вини адміністрації підприємств, ФЗМК мав внести Постанову про відшкодування в безспірному порядку до бюджету державного соціального страхування коштів на виплату допомоги з тимчасової непрацездатності [15, с. 17].

Уся низова робота цієї профспілкової структури тривалий час здійснювалася через ради з соціального страхування, при яких створювались постійно діючі групи. Їхня кількість залежала від чисельності застрахованих осіб. На крупних підприємства це були групи

з пенсійних питань, по боротьбі із захворюваністю та травматизмом, з обслуговування дітей, з фінансових питань, з контролю за діяльністю лікувальних закладів, з надання товариської допомоги вдома тощо. З 1962 р. ради соціального страхування були трансформовані у комісії з соціального страхування. Призначення допомоги з тимчасової непрацездатності покладалося на цехові комісії з соціального страхування, хоча до цього часу такої суворой регламентації з цього питання не існувало. Як правило, заводські комісії займалися призначенням допомоги при нещасних випадках і побутових травмах.

Відзначаючи позитивний характер змін у новому Положенні, не можемо не згадати про надання особам, які перебували на лікарняному листку, так званої товариської допомоги вдома. За новим Положенням ця, з дозволу сказати «товариська допомога», надавалась також і під час перебування хворих на стаціонарному лікуванні. Тому виглядає далеко не випадковим чисельність страхових активістів. На середину досліджуваного нами періоду в УРСР вона налічувала 219 тисяч страхових делегатів та 67 тисяч членів комісії соціального страхування [16]. Звичайно, ці недолугі з точки зору здорового глузду «повноваження» комісій з соцстраху хрущовської доби не можуть зрівнятися зі сталінськими «перлами». В аналогічному

Положенні, в редакції від 22 серпня 1938 р., згадувана допомога взагалі називалася «товариським контролем», який проводився вдома з метою «надання допомоги хворому та його сім'ї, перевірки встановленого лікарського режиму, виявлення симулянтів тощо» [17, с. 69].

Аналіз змін, який відбувся в діяльності наймасовішої організації працівників у сфері соціального страхування, дозволяє зробити ряд принципових висновків. По-перше, за час «відлиги», у порівнянні зі сталінським періодом, правова база діяльності масової громадської організації у названій царині стала значно ліберальнішою. Збільшилася кількість осіб, що отримували допомогу. Відчутно зросла й сума виплат. По-друге, не можна не помітити посилення ваги політичної складової зазначеного процесу, що ми відносимо на рахунок загострення політичного протистояння між прибічниками нової влади та прихильниками ортодоксального сталінізму. По-третє, діяльність профспілок у сфері соціального страхування настільки, що їх внутрішня перебудова в період «відлиги» носила косметичний характер. Зміни не торкалися основоположних засад функціонування масової організації, а тому вони продовжували виконувати функцію «привідного» пасу між партією та трудящими, хоча й у дещо модифікованій та осучасненій формі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1937 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : static.rada.gov.ua.
2. Кодекс законів про працю Української РСР із змінами на 15 червня 1965 р. та з додатками систематизованих матеріалів. – К. : Вид-во політ. літ-ри УРСР, 1966. – 438 с.
3. Директивы XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956–1960 годы. Постановление съезда // XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. – Т. 2. – М. : Госполитиздат, 1956. – С. 472–497.
4. Об улучшении обеспечения рабочих и служащих пособиями по государственному социальному страхованию. Постановление Совета Министров СССР от 28 января 1957 г. № 79 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ussrdoc/ussrdoc_communizm/ussr_ussr_5170.htm.
5. Об упорядочении выплаты пособий по временной нетрудоспособности и выдачи больничных листов. Постановление Совета Министров СССР от 3 декабря 1961 г. № 1065 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ussrdoc/ussrdoc_communizm/ussr_ussr_5170.htm.
6. О порядке рассмотрения споров о возмещении предприятиями, учреждениями, организациями ущерба, причиненного рабочим и служащим увечьем либо иным повреждением здоровья, связанным с их работой. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1961 г. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ussrdoc/ussrdoc_communizm/ussr_ussr_5727.htm.
7. Правила возмещения предприятиями, учреждениями, организациями ущерба, причиненного рабочим служащим увечьем либо иным повреждением здоровья, связанным с их работой. Приложение к Постановлению Государственного комитета Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы и Президиума Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 22 декабря 1961 г. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ussrdoc/ussrdoc_communizm/ussr_ussr_5760.htm.
8. Указания о порядке установления врачебно-трудовыми комиссиями (ВТЭК) степени стойкости утраты трудоспособности рабочими и служащими, получившими увечьем либо иное повреждение здоровья, связанное с их работой (В соответствии с Постановлением Совета Министров СССР от 9 октября 1961 г. № 911). Утверждено Министерством здравоохранения СССР 28 декабря 1961 года, Постановлением Секретариата ВЦСПС от 28 декабря 1961 года, протокол № 33, п. 85 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ussrdoc/ussrdoc_communizm/ussr_ussr_5764.htm.
9. Положение о доверенных врачах советов профсоюзов и центральных комитетов профсоюзов. Утверждено постановлением Президиума ВЦСПС от 3 декабря 1957 года, протокол № 23, п. 4 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ussrdoc/ussrdoc_communizm/ussr_ussr_5248.htm.
10. Таблицю складено на основі даних: Расходы по государственному социальному страхованию // Народное хозяйство СССР в 1958 году. Статистический ежегодник. – М. : Госстатиздат, 1959. – С. 906; Народное хозяйство СССР в 1959 году. Статистический ежегодник. – М. : Госстатиздат, 1960. – С. 806; Народное хозяйство СССР в 1960 году. Статистический ежегодник. – М. : Госстатиздат, 1961. – С. 848; Народное хозяйство СССР в 1961 году. Статистический ежегодник. – М. : Госстатиздат, 1962. – С. 765; Народное хозяйство СССР в 1965 году. Статистический ежегодник. – М. : Госстатиздат, 1966. – С. 786.

11. Число родившихся // Народное хозяйство СССР в 1965 году. Статистический ежегодник. – М. : Госстатиздат, 1966. – С. 786.
12. Статут професійних спілок СРСР, затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 року. – К. : Держполітвидав України, 1959. – 47 с.
13. О ходе выполнения директив XX съезда КПСС о развитии угольной промышленности в Украинской ССР. Постановления Пленума ЦК Компартии Украины 22–25 мая 1956 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том второй. 1941–1976 / Редакторы Н. В. Светюха, С. К. Харченко. – К. : Политиздат Украины, 1977. – С. 606–615.
14. Докашенко В. М. Метаморфози організаційної будови радянських профспілок (середина 50-х – середина 60-х рр.) / В. М. Докашенко // Грані історії. Випуск 6 : зб. наук. праць. – Горлівка : вид-во ГПМ, 2013. – С. 47–57.
15. Положение о правах фабричного, заводского, местного комитета профессионального союза. Утверждено Указом Президиума Верховного Совета СССР от 15 июля 1958 г. // Сборник постановлений, приказов и инструкций по финансово-хозяйственным вопросам. – М. : Госфиниздат, 1958. – № 6. – С. 16–18.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Ф. 2605, оп. 8, спр. 3041, арк. 19–20.
17. Положение о советах социального страхования. С изменениями, внесенными Постановлением Президиумом ВЦСПС от 22 августа 1938 г. // Справочник по вопросам труда и социального страхования. / Сост. М. Фурман, В. Данилевич. – М. : 1939. – С. 68–82.

Рецензенти:

Котляр Ю. В., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Багмет М. О., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Докашенко В. М., 2016

Дата надходження статті до редколегії 17.10.2016

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 рр.)

Проаналізовано суть політики радянського уряду щодо вирішення національного питання і проблем національних меншин в Україні в роки перебудови. Виділено основні етапи її реалізації. Особливу увагу приділено проблемі повернення депортованих народів в Україну, а також культурно-освітньому розвитку національних меншин. Доведено, що політика радянської влади щодо вирішення національного питання в Україні, як і в СРСР у цілому, мала неоднозначні наслідки, що виявилось у неспроможності відповісти на виклики цивілізаційного розвитку в багатонаціональному Радянському Союзі, з одного боку, та активному прояві національної самосвідомості етнічних меншин, з іншого.

Ключові слова: національна політика; національні меншини; перебудова; депортація; культурно-освітні товариства.

Проанализировано суть политики советского правительства по решению национального вопроса и проблем национальных меньшинств в Украине в годы перестройки. Выделены основные этапы ее реализации. Особое внимание уделено проблеме возвращения депортированных народов в Украину, а также культурно-образовательному развитию национальных меньшинств. Доказано, что политика советской власти по решению национального вопроса в Украине, как и в СССР в целом, имела неоднозначные последствия, которые привели к неспособности ответить на вызовы цивилизационного развития в многонациональном Советском Союзе, с одной стороны, и активному проявлению национального самосознания этнических меньшинств, с другой.

Ключевые слова: национальная политика; национальные меньшинства; перестройка; депортация; культурно-просветительные общества.

In article analyzed the essence of policy of the soviet government to solve national issues and problems of national minorities in Ukraine during the period of «perestroika». The main stages of its implementation allocated: 1985–1988 – a characteristic position of the complete solution of the national question in the USSR remains; 1989–1991 – «Ethnic renaissance» which has affected with the rehabilitation of repressed peoples, the active work of national-patriotic associations and organizations of all ethnic communities, resistance of forced assimilation and Russification, the emergence of a new (critical) ethno-political thinking.

Special attention is paid to the problem of the return of Crimean Tatars and other deported peoples in Ukraine. Emphasized that the Crimean Tatar problem actually began to settle after making 14 November 1989 Declaration of the Supreme Soviet of the USSR «On the illegal and criminal repressive acts against the peoples subjected to forced resettlement, and ensure their rights», as a result of which about 150 thousand of Crimean Tatars was able to return historical homeland by the end of 1991.

Is noted that increase of attention to the problems of national minorities of Ukraine at the state level promoted the activity of the People's Movement of Ukraine and the national and cultural revival – acceptance October 26, 1989 the Verkhovna Rada of Ukraine Law «On Languages in the Ukrainian SSR». Proved that the policy of the Soviet government to solve the national question in Ukraine, as in the Soviet Union as a whole, had a ambiguous consequences which resulted in the inability to respond to the challenges of civilization development in a multinational Soviet Union, on the one hand, and the active manifestation of national identity of ethnic minorities on the other.

Key words: national policy; national minorities; perestroika; deportation; cultural and educational associations.

Етап розвитку радянської країни, який розпочався у середині 1980-х рр. разом з «перебудовою», позначився процесами культурно-національного піднесення національностей, що мешкали в СРСР. З іншого боку, національне відродження спричинило до вибуху низки міжнаціональних конфліктів у державі. Це засвідчило, що за фасадом ідеологічних гасел про «дружбу народів» приховувалися етнічні проблеми.

Після 1985 р. в суспільстві відбулися зміни, які знаменували новітній етап розвитку історичної науки в Україні. В історіографії почався період бурхливого відновлення тематики історичних досліджень, підвищення інтересу до питань міжнаціональних відносин, що проявилось в дискусіях, підходах, існуванні різних точок зору. У контексті національної політики історики торкнулися широкого спектру проблем: питань міжнаціональних стосунків, статистичного обліку національних меншин, історії їх заселення та розвитку тощо. Над цими проблемами плідно працюють цілий ряд авторів, як-то О. Антонюк [1], С. Бритченко [2], В. Науко [8], О. Рафальський [9], Б. Чирко [11], Л. Якубова [12] та ін. Водночас, дослідники С. Кульчицький [4], В. Котигоренко [3], А. Магієнко [5], І. Мельник [6] не оминають своєю увагою і ті процеси, які відбулися в роки перебудови і вплинули на подальший розвиток національних меншин України. Зважаючи на наявну історіографічну базу, автор статті ставить за мету проаналізувати основні етапи політики радянського уряду щодо національних меншин в роки перебудови і дати оцінку ефективності у вирішенні ним проблем національного питання.

У вирішенні національного питання урядом СРСР в роки перебудови чітко виокремлюються два кардинально протилежні етапи: перший – 1985–1988 рр. – для нього характерним залишалася теза попереднього часу про повне розв'язання національного питання в СРСР і положення про радянський народ як нову історичну спільноту [6, с. 220]; другий – 1989–1991 рр. – названий «етнічним ренесансом», який, за словами О. Антонюка, позначився реабілітацією незаслужено звинувачених і репресованих народів, їхніх національних героїв, культурних діячів, активною діяльністю національно-патріотичних об'єднань та організацій, впливом зарубіжних діаспор, спротивом усіх етнонаціональних спільнот насильницькій асиміляції та русифікації, зародженням нового (критичного) етнополітичного мислення [1, с. 19].

До 1986 р. про міжнаціональні конфлікти в СРСР публічно не заявляли. На початку курсу на перебудову партійне і державне керівництво СРСР ще не передбачало гостроти національного питання в багатонаціональній державі. Без жодних заперечень сприймалася теза про те, що «національне питання, яке залишилося від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язано» і визнавалося як цілком правильно сформульоване в часи застою положення про нову історичну спільноту під назвою «радянський народ» [6, с. 221]. На XXVII з'їзді КПРС лунала гучна заява: «Ми обґрунтовано пишаємося досягненнями радянської багатонаціональної соціалістичної культури. Вбираючи у себе багатство національних форм і барв, вона стає унікальним явищем у світовій культурі. Але

важливо, щоби здоровий інтерес до всього цінного, що є у кожній національній культурі, не відбивався у спробах відгородитися від об'єктивних процесів взаємодії і зближення національних культур. Це потрібно мати на увазі тоді, коли під виглядом національної самобутності у деяких творах літератури та мистецтва, наукових працях робляться спроби представити в ідеальних тонах реакційно-націоналістичні і релігійні пережитки, які суперечать нашій ідеології, соціалістичному способу життя, науковому світогляду» [10, с. 132].

Після казахських подій у грудні 1986 р. міжнаціональні суперечності пояснювали виявами націоналізму, а потім – порушеннями принципів ленінської національної політики. Дискусії навколо національного питання засвідчили неадекватність сприйняття тодішніх суспільних процесів. У найвищих ешелонах влади переважали централізаторські підходи, що намагалися загальмувати самі процеси [6, с. 220].

Аналізуючи основні підходи урядовців до вирішення національного питання на початку перебудови І. Мельник виділив чотири складові. По-перше, не тільки в партійних документах, а й у науковій літературі підкреслено особливе значення для нової історичної спільноти російського народу. Але, як зазначив дослідник, якщо порівняти російський народ з тими народами Півночі, котрі навіть в умовах радянської влади були приречені на вимирання, то до тези про рівноправність народів СРСР потрібно вносити корективи. По-друге, нерівноправність закладено в самому національно-державному ладі СРСР, бо одні народи мали союзні республіки, інші – автономні республіки, автономні області, автономні округи, які входили до союзних республік, а ще кілька десятків народів з різних причин не мали своїх національних формувань. По-третє, загальновідомою є нерівноправність національних культур і мов, адже деякі народи СРСР навіть не мали до самого його розпаду писемності, а фактичний статус російської мови як мови міжнаціонального спілкування в СРСР і тих мов, які не мали писемності до самого розпаду СРСР, переконає в пропагандистському характері тези про рівноправність мов і культур у багатонаціональній державі. І по-четверте, деякі народи, депортовані ще в роки Другої світової війни, залишалися поза межами рідної землі, а інші (приміром, євреї) терпіли від офіційної політики ксенофобії [6, с. 221].

Тривале замовчування національних проблем в СРСР не сприяло об'єктивному оцінюванню міжнаціональних суперечностей на межі 1980–90-х рр., коли вони особливо загострилися. На думку О. Антонюка, тогочасне партійне керівництво зробило спробу трансформувати посттоталітарний авторитарний режим у демократизовану радянську систему. Розпочаті зверху перебудовні процеси шляхом гласності та демократизації сприяли відродженню національної самосвідомості, яке охопило всі регіони, у тому числі й Україну. У суспільно-політичному житті офіційний дозвіл отримала широка критика сталінської національної політики, наслідків її здійснення, що поставило під громадський сумнів усі теоретичні постулати, на яких ґрунтувалася радянська національна теорія. Це відкрило можливості не тільки для дискусій щодо супере-

чливих питань національної політики, які доти були закритою темою, а й, зрештою, для вираження відкритого невдоволення, що довго нагромаджувалось і всіляко придушувалося [1, с. 19–20].

Реформаторська частина керівної Комуністичної партії, до якої перейшла влада в країні, щоб утримати свої політичні позиції, зробила ставку на ті громадські сили, які раніше не допускались до політичної діяльності. Це посилювало процес об'єднання невдоволених діючим політичним режимом і надало їм нових форм самовираження та самоорганізації. У республіках, у тому числі й Україні, почалась реабілітація незаслужено звинувачених і репресованих народів, представників етнічних спільнот, їхніх національних героїв, політичних і культурних діячів тощо.

На території України, як і в інших республіках СРСР, розгорнули активну діяльність національно-патріотичні об'єднання й організації, яким передувала боротьба дисидентів за збереження національної мови і культури. Ідеологічний вакуум, який утворився внаслідок кризи марксистсько-ленінської ідеології, став заповнюватися такими теоретичними інтерпретаціями найбільш вузлових моментів історії, які спонукали до національного самоутвердження й утворення незалежних держав [1, с. 20].

Піднесення національних рухів у СРСР загалом і в Україні зокрема було безпосередньо пов'язане з загальною суспільною динамікою середини – другої половини 1980-х рр. Саме тоді Радянський Союз постав перед вибором: розпочати реформи з метою модернізації адміністративної системи і прискорення економічного поступу або нічого не змінювати і змиритися з наростаючим відставанням від західних країн, які вступили в якісно нову стадію технологічного й інформаційного розвитку. Перевагу було надано першому варіанту. Гасла «перебудови», «прискорення», «нового мислення», проголошені новообраним Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим, вимагали глибоких змін як у зовнішній, так і у внутрішній політиці країни [3, с. 498].

Уперше в ідеологічній доктрині влади було задекларовано пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Однак у реальну суспільну практику новації упроваджувалися вкрай повільно, передовсім через небажання змін з боку партійно-радянського керівництва на республіканському й інших рівнях. Тож суперечність між деклараціями і реальною політикою посилювала загальне невдоволення людей. Чи не найбільш гостро це виявилось в сфері міжнаціональних відносин, зокрема, в Україні.

Вияви національного самоусвідомлення з боку українців, кримських татар, німців, греків, євреїв та громадян інших національностей все ще наштовхувалися на спротив влади. Перебудова та гласність започаткували пробудження національних рухів, а відсутність динамічних дій в реформуванні національного життя, вичікувальна позиція партійно-радянського апарату лише радикалізували ці рухи. Повернення до власної історії, посилення впевненості у можливості відродження національної державності формувало серед населення прагнення стати на шлях суверенного і самостійного розвитку [3, с. 499].

Провідником загальноукраїнського відродження стала творча інтелігенція, представлена Спілкою письменників України, Українською Гельсінською групою, «Товариством Лева», неофіційним студентським об'єднанням «Громада», асоціацією «Зелений світ», Українським культурологічним клубом. Їх діяльність формувала усвідомлення необхідності створення потужної політичної альтернативи компартії. Такою альтернативою став Народний Рух України.

На Установчому з'їзді НРУ у вересні 1989 р. було прийнято Програму за перебудову, якою проголошувався курс на політичне, економічне та культурне відродження республіки, наповнення її суверенітету реальним змістом шляхом радикальних перетворень у радянській федерації. Головними цілями діяльності Руху документ визначив сприяння відродженню людини як морально відповідальної особистості, національно-державне будівництво і перетворення України на демократичну правову державу, формування громадянського суспільства, наполегливу боротьбу проти політики денационалізації, створення необхідних умов для вільного розвитку і самозбереження українського народу, зростання його добробуту, духовне відродження української нації і сприяння всебічному розвитку мов і культур національних меншин, що проживають на території республіки, забезпечення прав і свобод людини, прав народу, соціальну справедливість, екологічну безпеку суспільства. Цей з'їзд прийняв також ряд звернень до українського населення різних національностей – «До українців, що проживають на території Української РСР і обрали своєю рідною мовою мову російську», «До всіх неукраїнців на Україні», «К русскому населению Украины», «Проти антисемітизму», «Заяву на підтримку прагнень кримськотатарського народу» та ін. Діяльність Народного Руху України сприяла посиленню уваги до проблем розвитку етнічних спільнот в Україні на державному рівні та спонукало до відображення національних відносин і шляхів розв'язання національних проблем в програмах усіх новоутворених політичних партій [3, с. 499–501].

Посиленню національно-культурного руху сприяло прийняття 26 жовтня 1989 р. Верховною Радою України Закону «Про мови в Українській РСР». Ст. 2 закону оголошувала українську мову державною. Мовами міжнаціонального спілкування було названо українську, російську та інші мови. Гарантувалося використання й розвиток мов всіх народів, які проживають в Україні, право громадян користуватися своєю національною або будь-якою іншою мовою. У рамках положень Закону «Про мови в Українській РСР» почала зазнавати певних змін мовно-культурна політика в Україні. Згідно з постановою Ради міністрів УРСР від 7 грудня 1989 р., було розроблено «Державну програму розвитку української мови і інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 р.». У рамках дії цієї програми вже в 1989–1990 рр. було створено 297 шкіл, в яких поглиблено вивчалася українська мова, 199 шкіл – українська література, 177 шкіл з поглибленим вивченням історії України. Активувалася робота Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Уперше після «коренізації» 1920-х рр. було порушено питання про відновлення шкіл з

грецькою, болгарською, єврейською мовами навчання. У практичну площину переводилось навчання понад 12 тис. громадян на 711 факультативах кримськотатарською, болгарською, угорською, польською, чеською, новогрецькою, гагаузькою, єврейською мовами [3, с. 503–504].

Друга половина 1980-х рр. відзначилася найбільшою результативністю кримськотатарського національного руху. З весни 1986 р. практично припинилися судові переслідування організаторів боротьби та почалося звільнення раніше засуджених. У грудні 1986 р. був достроково звільнений один з лідерів руху М. Джемільов. Активізувалися мітинги та демонстрації татар безпосередньо в Криму. На основі наявних ініціативних груп почали організаційно оформлюватися перші політичні організації кримськотатарського народу. Все це готувало реальне підґрунтя для переходу у практичну площину питання про повернення депортованого народу на Батьківщину [3, с. 504].

Фактично кримськотатарську проблему почали розв'язувати тільки після прийняття 14 листопада 1989 р. Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав». На підставі цієї Декларації Верховна Рада СРСР 7 березня 1991 р. прийняла постанову про скасування законодавчих актів 1941–1968 рр., але підкреслила, що їхнє скасування не повинне призвести до ущемлення прав і законних інтересів громадян, які проживають у теперішній час на відповідних територіях. Кабінету міністрів СРСР було рекомендовано встановити в міру створення економічних і соціальних умов порядок, розміри та механізм матеріальних компенсацій особам, безпосередньо підданим насильницькому переселенню. Як зазначає С. Кульчицький, ця постанова була цілком конкретно під кутом зору подолання наслідків сталінської національної політики. Але вона приймалася тоді, коли годі було й мріяти про створення економічних і соціальних умов для відшкодування матеріальних втрат покарання народів і їхнього масового повернення на історичну Батьківщину. Радянський Союз доживав останні місяці [4, с. 530].

На основі пропозицій Ради Міністрів УРСР в 1989 р. були розроблені та затверджені Радою Міністрів СРСР першочергові заходи стосовно повернення депортованих народів на Кримський півострів у 1990–1991 рр. На реалізацію цих заходів було передбачено цільові асигнування із союзного бюджету, лише 5 % витрат мало покриватися з бюджету України. Однак, з одного боку, процес переселення набув масового характеру (до кінця 1991 р. в Крим повернулося близько 150 тис. кримських татар), а з іншого – з розвалом СРСР жодна з держав, що виникли, не виявила належної підтримки цьому процесу. Усі витрати, пов'язані з поверненням та облаштуванням депортованих кримських татар та осіб інших національностей, взяла на себе, незважаючи на гостру економічну кризу, Україна. У цілому на процес повернення та облаштування депортованих із Державного бюджету України було виділено асигнувань на суму, еквівалентну 300 млн дол. США (тим часом, реальна потреба у фінансуванні цього процесу становила, за підрахунками фахівців, близько 3-х млрд дол.). Важке соціаль-

но-економічне становище, невирішеність багатьох політико-правових та культурно-просвітницьких проблем у цілому стало фактором, який об'єктивно сприяв зростанню соціальної напруги в Криму [7, с. 123].

У 1989–1991 рр., тобто в період масового й неорганізованого повернення депортованих кримських татар, місцеві органи Криму, виходячи з наявних можливостей, намагались залучити їх до участі в економічному й соціально-культурному розвитку АР Крим. Створений у жовтні 1990 р. за рішенням Кримського облвиконкому Комітет у справах депортованих народів приступив до практичних заходів, пов'язаних з розселенням і облаштуванням кримських татар та інших національних меншин. З метою забезпечення репатріантів житлом та іншими об'єктами соціальної інфраструктури були організовані будівельні трести, що формувались в основному з кримських татар. У місцях розселення депортованих були створені кримськотатарські колгоспи «Авдет» і «Ватан», радгоспи «Аграрний» і «Водопойний». Із 50 тис. кримських татар працездатного віку до квітня 1991 р. було влаштовано на роботу 34 тис. чол. [7, с. 85].

Отже, наприкінці «перебудови» депортований народ домогся від комуністичної влади права на повернення до Криму. Юридичні перешкоди на шляху репатріації були зняті і для кримських татар, і для інших депортованих за національною ознакою.

На рубежі 1980-х – 1990-х рр. посилювався єврейський національний рух, кульмінацією якого став І з'їзд єврейських організацій і громад СРСР у грудні 1989 р. В Україні на цей час діяло близько двадцяти об'єднань громадян єврейської національності. Товариства єврейської культури були створені у Львові, Києві, Одесі та інших містах. Відкривалися синагоги. У зв'язку із 130-річчям з дня народження Шолом-Алейхема на будинку, де він мешкав, було встановлено меморіальну дошку. Товариства створювали музичні і спортивні колективи, організовували вивчення івриту, започаткували власні видання, виступали з протестами проти антисемітизму. Активісти культурно-просвітницьких товариств пропагували єврейську історію, організовували увічнення пам'яті жертв Голокосту, закладали підвалини українсько-єврейського діалогу [3, с. 505–506]. Євреї України, виборюючи рівноправ'я національних меншин, свого менталітету, почали видавати єврейські газети – «Возрождение», «Єврейские вести», «Ейнікайт» («Сднання»), «Хадашот» («Новини») та ін. Однак у 1989–1991 рр. збільшилася кількість євреїв, що виїжджали з України до США, Німеччини, Ізраїлю [7, с. 218].

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. став етапним і для інших національних груп населення України. Реальне етнічне відродження, політизація етносів і етноменшин виявилися в утворенні низки національно-культурних товариств та активізації їхньої діяльності. У липні 1988 р. виникло Польське культурно-освітнє товариство. У лютому 1989 р. розпочало роботу Закарпатське обласне товариство угорської культури. Республіканський культурний центр тюркомовних народів був створений у квітні 1989 р. У вересні цього ж року відбулась установча конференція Українського республіканського суспільно-політичного і культурно-освітнього товариства радянських німців «Відродження». У період від листопада 1989 до кінця

1990 р. почали діяти Регіональне товариство радянських греків, Українське республіканське товариство російської культури «Русь», Чехословацьке республіканське культурно-освітнє товариство, культурно-освітні товариства циган («Рома», «Романі яг», «Романі сом», «Амаро дром»). Координацію дій культурно-освітніх товариств і матеріальну допомогу їм було покладено на створену в 1990 р. Раду національних товариств Української РСР [3, с. 506; 7, с. 254].

23 лютого 1991 р. Президія Верховної ради УРСР розглянула висновки Комісії з питань культури та духовного відродження «Про стан роботи органів державного управління по створенню умов для розвитку культур національних меншин України». На той час в Україні вже діяло 87 національно-культурних товариств, у тому числі 22 єврейських, 8 російських, 8 польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких, по 2 кримськотатарських, караїмських, молдавських і румунських. У різних областях і містах України відновилась діяльність національних професійних і самодіяльних театральних концертних організацій і колективів, газет, відроджувалися традиційні для етносів вірування і релігійні громади. Позитивно оцінюючи наведені факти, Президія Верховної Ради України звернула увагу і на проблемні питання. Наголошувалося, що робота з організаціями національних меншин не мала системного характеру, проводилася без належного наукового обґрунтування і прогнозу-

вання, поза увагою залишалися культурологічні інтєреси народностей, які не мають етнічно близьких їм державних утворень за межами республіки, була визнана недостатньою матеріальна, фінансова, методична та кадрова допомога товариствам. У рішеннях Президії вказувалося на доцільність утворення Державного комітету УРСР у справах національностей і давалося доручення уряду розробити більш дієву програму сприяння розвитку культур національних меншин України [3, с. 507–508].

На основі викладеного матеріалу можна побачити дві протилежні тенденції у розвитку національного питання і етнічних меншин в роки перебудови. З одного боку, та модель етнонаціональної політики, яку пропагував радянський уряд на початку перебудови, виявилась неспроможною відповісти на виклики цивілізаційного розвитку в багатонаціональному Радянському Союзі, що стало однією з головних причин його зникнення [5, с. 470]. Надалі Україні, як і кожній пострадянській державі прийшлося самотужки вирішувати етнополітичні проблеми, які зазвичай накладалися на типові проблеми перехідного періоду. З іншого боку, перебудова спричинила активний прояв національної самосвідомості етнічних меншин, що виражалось у їх прагненні зберегти свою самобутність, мову, культуру і протистояти посиленій русифікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 15–28.
2. Бритченко С. П. Деякі питання національних відносин на Україні / С. П. Бритченко. – К. : Знання, 1990. – 47 с.
3. Котигоренко В. Україна багатонаціональна після Другої світової війни (1945–1991) / В. Котигоренко // У кн.: Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 459–514.
4. Кульчицький С. Кримське питання в контексті політичної історії ХХ сторіччя / С. Кульчицький // У кн.: Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 515–532.
5. Матієнко А. В. Особливості етнонаціональної політики СРСР / А. В. Матієнко // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 51. – С. 469–476.
6. Мельник І. Національне питання в СРСР (дискусії на межі 1980–90 рр.) / І. Мельник // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2004. – Вип. 6. – С. 220–229.
7. Міронова І. С. Національні меншини України: [Навчально-методичний посібник] / І. С. Міронова. – Одеса; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 464 с.
8. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні / В. Наулко. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.
9. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Полнос, 2000. – 447 с.
10. XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля – 6 марта 1986 г. Стенографический отчет. [В 3 т.]. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1986. – 654 с.
11. Чирко Б. В. Національні меншини на Україні в 20 – 30-х роках / Б. В. Чирко // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 51–64.
12. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 22–36; 1999. – № 1. – С. 41–55.

Рецензенти:

Мокляк Я., д-р габілітований, професор.

(Ягеллонський університет, м. Краків, Польща)

Сінкевич Є. Г., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

СЛОВ'ЯНСЬКА ОКРЕМІШНІСТЬ ТА АКУЛЬТУРАЦІЯ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ДО КАНАДИ

У статті здійснюється спроба представлення української моделі акультурації в Канаді, що ґрунтується на пріоритеті та ідеї збереженні власної національної культури і разом із тим на усвідомленій підтримці політики багатокультурності країни, на подальшому розвитку її культури, міжкультурній комунікації в інокультурному середовищі. Увагу зосереджено на українських поселенцях, перша хвиля яких прибула до Канади в 1891 р. на постійне проживання і належала, як й інші слов'яни, до невідомої (аккультураційної) групи населення.

Ключові слова: акультурація; ідентичність; багатокультурність; слов'янство; українські поселенці в Канаді.

В статье осуществляется попытка представления украинской модели аккультурации в Канаде, что основывается на приоритете и идее сохранения собственной национальной культуры и вместе с тем на сознательной поддержке политики многокультурности страны, на дальнейшем развитии её культуры, межкультурной коммуникации в инокультурной среде. Внимание сосредоточено на украинских поселенцах, первая волна которых прибыла в Канаду в 1891 г. на постоянное жительство и принадлежала, как и другие славяне, к недоминирующей (аккультурационной) группе населения.

Ключевые слова: аккультурация; идентичность; многокультурность; славянство; украинские поселенцы в Канаде.

The article is an attempt to Ukrainian representation model of acculturation in Canada, which is based on the priority and the idea of self-preservation of the national culture and at the same time support the policy of multiculturalism conscious countries on the further development culture, cross-cultural communication in the cultural environment. Attention is focused on Ukrainian settlers, the first wave which arrived in Canada in 1891 for permanent residence and owned, as well as other Slavs, to the non-dominant (akkulturatsionnoy) population.

Key words: acculturation; identity; multiculturalism; Slavic; Ukrainian settlers in Canada.

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що в світі дедалі зростає динаміка еміграційних процесів та змінюється їхній характер. Безпосередньо це стосується і слов'янських країн. Потреба збереження національної та власної ідентичності слов'ян стикається з необхідністю адаптації слов'янськості з іншими неслов'янськими культурами.

Мета статті – дослідження явища акультурації на стадії першого переселення українців до Канади наприкінці XIX ст.

Поняття акультурація (англ. acculturation, от лат. ad – к и cultura – утворення, розвиток) – процес взаємовпливу культур, сприйняття одним народом повністю або частково культури іншого народу [1, 2].

Термін «аккультурація» вперше оприлюднили наприкінці XIX ст. американські етнологи Дж. Пауел (1880) та У. Хоумз. Уперше це поняття застосував німецький етнолог В. Крікенберг у 1910 р. [3]. Його

співвітчизник і колега Р. Турнвальд уперше вдається до терміна «acculturation» у назві наукової праці в 1932 р. [4]. У 1935 р. Р. Редфілд, Р. Лінтон і М. Херковіц розробили типову модель дослідження акультурації [5, 6].

Це поняття було висунуто на протипагу таким поняттям, як дифузія та асиміляція культур [7, 8, 9].

Як вважає Р. Д. Ушканова, акультурація є багатостороннім, багатоаспектним та багатомірним соціальним явищем [2].

Дж. Беррі, професор Університету Куїнс, Канада, співробітник Міжнародної науково-навчальної лабораторії соціокультурних досліджень, засновник теорії акультурації, віддав її розробці понад сорок років. Поняття «аккультурація» він визначає як зміну культури, що відбувається в процесі постійного прямого контакту між двома різними культурними групами [10, 11]. Його теорія акультурації становить значний

інтерес у процесі аналізу української переселенської групи до Канади як представника слов'янства. На думку Дж. У. Беррі, найбільш значущим підсумком і метою процесу акультурації є тривала адаптація до життя в умовах чужої культури. Ця адаптація характеризується змінами в особистій та груповій свідомості, з огляду на вимоги оточуючого середовища.

У сучасній науці акультурацію прийнято розглядати в двох аспектах: психологічному та соціокультурному. Психологічний аспект – досягнення психологічного задоволення в рамках чужої культури. Соціокультурний аспект полягає в умінні вільно орієнтуватися в новій культурі, успішно вирішувати повсякденні проблеми в сім'ї, побуті, на роботі.

Існує чотири основні стратегії акультурації: асиміляція, маргіналізація, сепарація та інтеграція [12]. Українські переселенці першої хвилі еміграції органічно вписуються в цю схему.

Акультурація – об'єкт дослідження різних соціально-гуманітарних наук [13, 14]. До аналізу акультурації звертаються антропологи, етнологи, історики, політики, фольклористи, соціологи, психоаналітики, культурологи, мовознавці, мистецтвознавці та ін. Виділимо праці таких науковців різних поколінь і різних країн, як: Д. Беррі, О. Блинова, О. Грабович, М. Гримич, В. Євтух, І. Книш, Р. Лінтон, В. Макар, І. Осташ, Р. Редфілд, Я. Рудницький, М. Слюсаревський, М. Херсковиць. Дедалі зростає кількість дисертаційних досліджень та наукових статей з акультурації. Теорія акультурації розвивається і збагачується новими оригінальними ідеями [15]. Тобто, на сьогодні існує вже доволі велика історіографія питання, хоча, на жаль, нема узагальнювальної бібліографії. А наукових досліджень, що безпосередньо стосуються акультурації канадських українців як невідомої слов'янської групи цієї країни, – зовсім обмаль.

Так, ідеї проектування дослідження акультурації в сучасному суспільстві аналізує Дж. Беррі [16, 17]. Він вивчає мету, час контактів, їхню глибину, політичні, економічні, демографічні та культурні зміни; участь у цьому людини. Простежити трансформацію його підходів до комунікаційних процесів, що відбувалися в середовищі українських піонерів Канади, ми плануємо здійснити в наших наступних дослідженнях. Дослідження процесу акультурації українських іммігрантів у Канаді має свої особливості, особливу модель, що зумовлено, зокрема, слов'янським, а саме – українським менталітетом [18, 19].

У процесі акультурації українські переселенці розв'язували проблеми збереження своєї культурної ідентичності і можливості включення в іншу культуру [20, 21].

Українські піонери – одна з найбільших слов'янських груп у цій країні, яка перебувала під впливом домінуючої групи (канадське суспільство). Акультурація українців у Канаді починалася не з кроків безоглядного влиття в іншу культуру, а зі збереження власної культури, надбання і властивості якої вливаються в мозаїку інших національних культур Канади, в її багатокультурність, входять у мультикультурне середовище країни постійного проживання.

Для українських іммігрантів акультурація в Канаді – не тільки налагодження контактів представників різних культур. Це – процес, пов'язаний з протистоянням асиміляції, зі збереженням національної ідентичності, історичної і духовної пам'яті сотень поколінь українців, що є феноменом стійкості національної свідомості.

Українці, що прибули до Канади в останній чверті XIX ст., доволі швидко, з огляду на природну комунікабельність, адаптувалися до чужої культури, але при цьому не були нею поглинуті, залишилися повноцінною нацією.

«Збереження спадщини народної культури – трудомісткий і відповідальний процес, який вимагає не лише архівознавчого і музеєзнавчого досвіду і навичок, а ще й надзвичайно об'ємної польової роботи, яка передусє власне архівній чи музейній» [22].

Переселення українців до Канади в 2016 р. відзначає своє 125-річчя [23]. Дехто пророкував, що ця слов'янська маса перетвориться на цвинтар, що над канадським українством буде зведено «хрест». Однак «винародовлення» українців не сталося. Допомогла та обставина, що наші земляки оселялися скупченою масою на фермах та в містах. Це сприяло творенню своїх громад і свого культурного життя. Згуртованість стала запобіжником для мовного лінгвіциду, допомогла зберегти національну свідомість і суттєво уповільнити неминучий процес денационалізації, дала можливість свідомо прийти до процесу акультурації. Скупченість поселень дала нагоду піонерам будувати церкви, читальні, народні доми; зберегти вірність християнству, український фольклор, музику, танок. Ця заробітчанська, трудова еміграція, гнана з рідних земель голодом, безробіттям, приниженням, безправ'ям, абсолютною безперспективністю на краще майбутнє, зберегла свій національний потенціал, любов до прадідівських звичаїв і традицій, а стратегія пристосування першопрохідців – внутрішня оборона, що сягає корінням глибини віків, захист власної культури, національної окремішності.

Українські злидарі (безземельні та малоземельні селяни) одержали нову батьківщину, вільну землю. Та вони були тією народною масою, з якою спочатку ніхто в країні не рахувався. Представники слов'янства, українські першопрохідці, «є одним із найперших народів-поселенців або народів-засновників у степовому районі» [15], змушені були пройти через дискримінацію з боку англо-саксонських поселенців.

Українці прилаштовувалися до нових обставин, вчилися господарювати згідно з потребами іншої країни, вчили англійську мову. На нашу думку, т. зв. «культурний шок» українців не був такого великого масштабу, як в інших слов'янських групах. За розпорядженням канадського уряду розроблялися спеціальні програми для навчання емігрантів, що, в свою чергу, сприяло піднесенню рівня виробничої культури в їх середовищі.

Поєднуючи традиції з культурними ресурсами нової території поселення, українська громада Канади, створювала нові місцеві версії своєї віддаленої культури. Відбувається політизація етнічності як інституційний фактор сучасного процесу канадського націєт-

ворення; подальша соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади. Українська діаспора Канади стає інтегрованим сегментом канадського суспільства, але її дії щодо своєї етнічної батьківщини не виходять за рамки національних інтересів канадської держави.

Усе це дало можливість українцям не тільки залишитися нацією, а й стати повноправними громадянами нової батьківщини. Українські переселенці пройшли шлях від хати під солом'яною стріхою до поважних урядових посад; сформували потужний прошарок інтелігенції, організували українську спільноту так, що вона, її суспільно-громадські осередки користуються високою повагою і суттєво впливають на внутрішню і зовнішню політику країни.

Двомовна освіта стала гарантом збереження ідентичності українців у Канаді та їхньої інтеграції в суспільство. Сьогодні діти та онуки українських переселенців здобувають вищу освіту в Альбертському, Манітобському, Оттавському Торонтському університетах, університетах Монреалю, Ватерлоо, Ріджайні, Лайкпеди, Карлтоні та ін. Функціонують Інститут ім. Святого Володимира (Торонто, Онтаріо), Коледж ім. Святого Андрея (Вінніпег, Манітоба), Інститут імені митрополита Андрея Шептицького, Інститут Петра Могилі.

Сьогодні канадські українці мають високий освітній рівень, що дозволяє їм займатися науковою, культурною та підприємницькою діяльністю; брати активну участь у громадському та політичному житті країни. Нині українська діаспора Канади належить до високоурбанізованої й освіченої національної меншини країни.

Свідченням акультурації є те, що уже в 1902 р. ряд українців було обрано до муніципальних установ. У 1907 р. відомі видатні україно-канадські політичні діячі: К. Генік-Березовський (перший український держслужбовець на постійній службі), І. Бодруг, І. Негрич, М. Стечишин, Т. Ферлей. У 1913 р. і 1915 р. представники української спільноти висунули свої кандидатури на вибори в місцеві органи влади. Один українець був обраний у місцеву раду Вінніпега, інший – у сейм провінції Манітоба. За даними українського щоденника «Свобода» (1985, № 228, т. 92), сім років підряд обирався до міської управи Торонто В. Бойчук; до шкільних рад увійшли В. Мельник і О. Чумак. У 1913 р. А. Шандро посів місце в парламенті провінції Альберта.

Зазначимо, що добір кандидатів до Кабінету міністрів Канади відбувається з урахуванням територіально-географічних, національно-етнічних та релігійних факторів. Отже, етнічні групи (в тому числі слов'янські), можуть впливати на формування політики уряду в процесі виборів (завдяки існуванню мажоритарної системи), а також і після виборів, використовуючи зв'язки зі «своїми» представниками в уряді.

Канадські українці відіграють значну роль у політичному житті країни, посідають різні міністерські та адміністративні посади. Наприклад, послы (у різні роки): Т. Ферлей, М. Григорчук, Д. Якиміщук, М. Бачинський, А. Глинка, Ф. Заплідний, І. Дікур, А. Голо-

вач, В. Скорейко, В. Яцул, М. Стечишин та десятки ін. Так, В. Гавриляк був тричі обраний мером м. Едмонтон. Прем'єр-міністр Альберти – українець Е. Стельмах, депутат Національної Асамблеї (парламенту) – Є. Шимка, у Парламенті Канади працює Б. Вжесневський; лідером Ліберальної партії Канади є Ж. Кеннеді (мати – українка); сенатор від Партії прогресивних консерваторів – І. Гнатишин; генерал-губернатора Канади – Р. Гнатишин; головний прокурор Канади – І. Сопінка та ін.

До числа відомих людей Канади належать: економіст, член Римського клубу, Міжнародної Академії Менеджменту, Світової академії мистецтв та наук Б. Гаврилишин; доктор філософії та історії, автор популярного в Україні підручника О. Субтельний; відомий вчений-філолог, історик, громадський і церковний діяч І. Огієнко (митрополит Іларіон). Вписали свою сторінку в розбудову життя української діаспори й Канади: редактор часопису «Новини» в Едмонтоні та «Канадійського українця» у Вінніпезі Р. Кремар; педагогічний діяч, редактор трьох українсько-канадських і одного загально-періодичного видання, поет, громадський діяч І. Данильчук; публіцист, науковець, один із перших ректорів Інституту Петра Могилі в Саскатуні Ю. Стечишин; журналіст і письменник Р. Рахманний, філолог і славіст, бібліограф, письменник Я. Рудницький; автор теорії соціального вчення А. Бандура; президент канадської психологічної асоціації Б. Барилко, доктор медицини, радіолог, політичний діяч Ф. Богатирчук; перша канадська жінка-астронавт і перший лікар-невропатолог, який піднявся в космос – Р. Бондар; біохімік, почесний доктор наук Університету Манітоби І. Глинка; юрист, фундатор однієї з найбільших у країні фармацевтичних корпорацій «Biovail Corporation», власник хокейних клубів «Ottawa Senators» і «Melnyk Racing Stables Inc.» Є. Мельник; винахідник, науковий працівник компанії IBM в галузі комп'ютерних технологій Л. Романків; письменник, учений Яр Славутич; королівський радник, перший суддя Верховного суду Канади українського походження Дж. (Іван) Сопінка; учений у сфері медичної фізики, ректор Саскачеванського університету, учасник розробки першого в світі апарату «Кобальт-60» та одного з перших ядерних медичних сканерів, віце-губернатор провінції Саскачеван Сільвія Ольга Федорук; бізнесмен, меценат П. Яцик та багато ін.

В Оттаві працює шість депутатів федерального парламенту. Є чимало міністрів і депутатів українського походження у провінційних урядах та інших державних установах.

Отже, українська модель акультурації в Канаді – це пріоритет і збереження власної національної культури і свідомо підтримка політики багатокультурності країни, урізноманітнення її культури, міжкультурної комунікації в інोकультурному середовищі.

Однак дослідження акультурації української діаспори як представників слов'янської Канади потребує ще значних досліджень в історичному контексті; визначення специфіки акультурації на сучасному етапі, систематизації історичного досвіду акультурації в Канаді.

ЛІТЕРАТУРА

1. 1. Теорія культурної грамотності Е. Хирша [Електронний ресурс]. – Режим доступу : /http://studopedia.su/2_148_akkulturatsiya-ee-vidi-i-rezultati.html.
2. Ушканова Р. Д. Акультурація як об'єкт соціально-філософського дослідження : дисс. канд. філос. наук [Електронний ресурс] / Р. Д. Ушканова. – Якутск, 2011. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/akkulturatsiya-kak-obekt-sotsialno-filosofskogo-issledovaniya>.
3. Крикенберг В. Illustrierte Völkerkunde в контексте культурного взаємодія між деякими племенами Південної Америки [Електронний ресурс] / В. Крикенберг. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%B4_%D0%A0%D0%B8%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B4.
4. Thurnwald R. The Psychology of Acculturation / R. Thurnwald // American Anthropologist. – 1932. – №34. – P. 557–569.
5. Redfield R. Memorandum for the Study of Acculturation / R. Redfield, R. Linton, M. J. Herskovits // American Anthropologist. – 1936. – Vol. 38. – No. 1. – P. 149–152.
6. Маркова С. Д. Акультурація: к теорії питання / С. Д. Маркова // Сучасні наукові дослідження та інновації. – 2015. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.snauka.ru/issues/2015/12/60006>.
7. Berry J. W. Acculturation and mental health / J. W. Berry, U. Kim // P. Dasen, J. W. Berry, N. Sartorius (Eds.) Health and cross-cultural psychology. – London: Sage, 1988. – P. 207–236.
8. Schmitz P. G. Acculturation styles and health / P. G. Schmitz // S. Iwawaki, Y. Kashima, K. Leung (Eds.) Innovations in cross-cultural psychology. – Lisse : Swets & Zeitlinger, 1992. – P. 360–370.
9. Boski P. Social cognitive methods in the study of immigrants' psychological acculturation / P. Boski // D. Keats, D. Munro, L. Mann (Eds.) Heterogeneity in cross-cultural psychology. – Lisse : Swets & Zeitlinger, 1989. – P. 124–141.
10. Берри Дж. У. Акультурація та психологічна адаптація: огляд проблеми / Дж. Берри ; пер. с англ. І. Шолохова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rl-online.ru/articles/3_4-01/198.html.
11. Beiser M. After the door has been opened: Mental health issues affecting immigrants and refugees in Canada / M. Beiser, C. Warwick, J. W. Berry. – Ottawa : Ministries of Multiculturalism and Citizenship and Health and Welfare, 1988.
12. Литвишков С. В. Акультурація як освоєння чужої культури : поняття та основні стратегії [Електронний ресурс] / С. В. Литвишков. – Режим доступу : <http://www.rae.ru/forum2012/273/1607>.
13. Сахарчук Л. І. Соціалізація, інкультурація та акультурація мовців у інформаційному мультикультурному суспільстві / Л. І. Сахарчук. – Київ : Вид. Центр КНЛУ, 2009. – С. 314–317.
14. Дем'яненко О. С. Акультураційні стратегії та підготовка до міжкультурної взаємодії в поліетнічному просторі [Електронний ресурс] / О. С. Дем'яненко. – Режим доступу : <http://naub.ua.edu.ua/2013/akulturatsijni-strategiji-ta-pidhotovka-domizhkulturnoji-vzaemodiji-v-polietnichnomu-prostori/>
15. Ушанова І. А. Перспективи розвитку теорії акультурації в глобалізованому світі / І. А. Ушанова // Вестник Новгородського університету. – 2003. – № 24. – С. 65–70.
16. Berry J. W. Acculturative Stress / J. W. Berry // Psychology and Culture / [ed. by W. J. Lonner & R. S. Malpass]. – Allyn & Bacon, 1994.
17. Berry J. W. Cross-cultural psychology / J. W. Berry, Y. H. Poortinga, M. H. Segall, P. R. Dasen. – Cambridge University Press, 2002. – 588 p.
18. Психологія етнічних міграцій та акультурації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bibliograph.com.ua/psihologia-2-1/129.htm>. – Загл. с екрана.
19. Акультурація як механізм взаємодії культур [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – <http://gx3000.ru/kulturologija/akkulturacija-jak-mehanizm-vzaemodii-kultur.html>.
20. Beiser M. After the door has been opened: Mental health issues affecting immigrants and refugees in Canada / M. Beiser, C. Warwick, J. W. Berry. – Ottawa : Ministries of Multiculturalism and Citizenship and Health and Welfare, 1988.
21. Селиверстова Н. А. Акультурація мігрантів / Н. А. Селиверстова,
22. Д. Ю. Зубарев // Знання. Розуміння. Уміння. – 2015. – Вип. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – <http://cyberleninka.ru/article/n/akkulturatsiya-migrantov#ixzz4D4r3AZkv/>.
23. Гримич М. З історії збирання і збереження народної спадщини українців Канади [Електронний ресурс] / М. Гримич. – Режим доступу : http://nndiivi.org.ua/images/book/zberzhennia_kanad_spadschynu.pdf. – Назва з екрана.
24. Солонська Н. Г. Українська канадіана та бібліографічне забезпечення її досліджень (за фондами Відділу зарубіжної українки НБУВ) / Н. Г. Солонська, Г. О. Борисович // Тези Міжнар. наук. конф. «Бібліотека. Наука. Комунікація». – Київ : НБУВ, 2015.
25. Кравченко Б. Будуймо будучину. Українські канадці в 21-му столітті – проект дії / Б. Кравченко // П'ятнадцятий Конгрес українців Канади. – Вінніпег, Манітоба ; 10–13 жовт. 1986. – Вінніпег, Манітоба : Накладом Конгресу українців Канади, 1986. – С. 161–168.

Рецензенти:

Кротофіль М., д-р філософії, ад'юнкт.

(Університет ім. Миколи Коперніка, Торунь, Польща)

Сінкевич Є. Г., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКИХ ПАРТІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Статтю присвячено особливостям формування, організації та діяльності партійних осередків, висвітленню основних програмних вимог щодо національного питання єврейських партій та громадсько-політичних організацій на Півдні України на початку ХХ століття. Найбільш дієвими були єврейські соціалісти (Бунд, «Поалей-Ціон», Сіоністсько-соціалістична робітничка партія, Єврейська соціалістична робітничка партія), також регіон залишався одним із центрів сіоністського руху. Окреслено особливості роботи громадсько-політичних єврейських організацій, зокрема, сіоністських: клуб «Кадима», Комітет єврейського колоніального товариства, Союз сіоністської учнівської молоді Росії, «Геховерь». Автор зазначає, що єврейські ліберальні сили у регіоні були представлені Спілкою для досягнення рівноправ'я євреїв в Росії. Виявлено факти епізодичної діяльності єврейських територіалістських організацій. Доведено, що єврейський рух на початку ХХ століття на Півдні України набув значних масштабів.

Ключові слова: єврейська національна меншина; політична партія; громадсько-політична організація; соціалісти; сіоністи; регіон; Південь України.

Статью посвящено особенностям формирования, организации и деятельности партийных ячеек, освещению основных программных требований относительно национального вопроса еврейских партий и общественно-политических организаций Юга Украины в начале ХХ ст. Наиболее активными были еврейские социалисты (Бунд, «Поалей-Цион», Сионистско-социалистическая рабочая партия, Еврейская социалистическая рабочая партия), также район оставался одним из центров сионистского движения. Очерчено особенности работы общественно-политических еврейских организаций, в частности, сионистских: клуб «Кадыма, комитет еврейского колониального общества, Союз сионистской ученической молодежи России, «Геховерь». Автор указывает, что еврейские либеральные силы в регионе были представлены Союзом для достижения равноправия в России. Выявлены факты эпизодичной деятельности еврейских территориалистских организаций. Доказано, что еврейское движение в начале ХХ столетия на Юге Украины приобрел значительные масштабы.

Ключевые слова: еврейское национальное меньшинство; политическая партия; общественно-политическая организация; социалисты; сионисты; регион; Юг Украины

The article is devoted to the peculiarities of formation of Jewish parties and political organizations in the South of Ukraine in the early twentieth century. Traces the processes of party branches and basic software requirements on the national question. The features of formation of a network of party cells one of the most influential socialist forces Jews – Bund (General Jewish Workers' Union in Lithuania, Poland and Russia) to the revolution of 1905–1907 in Odessa, Sevastopol, Ekaterinoslav, Nikolaev, Mariupol, Melitopol. The characteristic activities of the other party socialist direction – «Poalei-Zion» primary cells which in 1905 were related. Analyzed the formation movements of the party, the Zionist Socialist Workers Party, which supported the idea of a Jewish state in Uganda (with cells in Yekaterinoslav, Elisavetgrad, Mykolaiv, Odesa) and the Jewish Socialist Workers Party as advocate for the idea of national-territorial autonomy Jews (with activities in Yekaterinoslav, Simferopol, Sevastopol, Melitopol). The effect of the split «Poalei Zion» the formation in 1906 of a new political force – the Jewish Socialist Democratic Workers party «Poalei-Zion», a program which included the receipt of territorial autonomy for Jews in Palestine and demand the national political autonomy, covering

economic and cultural interests. Determined that the party centers operated in Odessa, Yekaterinoslav Elisavetgrad, Simferopol. The author notes that Jewish liberal forces in the region were represented by the Union to achieve equality of Jews in Russia, parts of which were during 1905–1907 in Yekaterinoslav Odessa and Sevastopol. There followed what has become a significant impact activist-Zionist conservatives, had to promote the emigration of Jews to Palestine, the first cells appeared in the late nineteenth century in Nikolaev, later centers (with and all) cells were Zionists in Odessa and Yekaterinoslav.

Socio-political organizations were well represented Jews Zionist organizations in Odessa club «Kadima», the Committee of the Jewish Colonial Society, Union of Zionist youth, «Hehover». Found evidence of episodic terytorialistskyh Jewish organizations aimed at creating autonomous Jewish settlements in any area (branches in Odessa and Yekaterinoslav).

The author argues that Jewish movement in the early twentieth century in southern Ukraine gained considerable proportions that subsequently influenced the development and powerful work of Jewish parties and political organizations during the Central Rada, when it was created favorable conditions for social and political life representatives minority.

Key words: Jewish minority; political party; socio-political organization; socialists; Zionists; region; South Ukraine.

У першій чверті ХХ ст. Південь залишався одним з найбільш поліетнічних регіонів України. Якщо українське населення домінувало у сільській місцевості, то національні меншини переважали у південноукраїнських містах – центрах економічного, культурного і політичного життя регіону. Це посилювало позиції національних груп на Півдні України. Найчисельнішими з них у містах регіону були росіяни, євреї і поляки. Представники національних меншин домінували серед торгово-промислового капіталу, поміщиків, інтелігенції і пролетарів регіону. На початку ХХ ст. у регіоні активного розвитку набула діяльність партій і громадсько-політичних організацій національних меншин, що були конкурентами українського національного руху. Найбільшу активність виявляли представники загальноросійських політичних сил, проте, поряд з ними, потужний розвиток в регіоні продемонстрували єврейські громадсько-політичні сили. Євреї посідали важливе місце та відігравали значну роль в економічному, політичному житті, у місцевому самоуправлінні.

Історія єврейських політичних партій і громадсько-політичних організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. частково висвітлена в узагальнюючих роботах. Пласт студій присвячено дослідженню діяльності певних політичних сил у Російській імперії напередодні та впродовж революційної доби. В 20-х рр. ХХ століття питання історії єврейських сил розроблялися М. Рафесом [1], Н. Бухбіндером [2] і Б. Бороховим [3], у працях яких досить побіжно відтворено діяльність єврейських соціалістів на Півдні України. Активно працюють сучасні дослідники єврейського національного руху. Зокрема серед доробку О. Наймана виділимо розвідку про формування ідейно-політичних засад єврейських партій та угруповань України на початку ХХ століття [4]. Історик не лише аналізує взаємини української влади та стратегію та тактику єврейських громадсько-політичних сил. В. Гусев, досліджуючи історію Бунду в Україні, подає характеристику чисельності південноукраїнських осередків організацій [5]. Розвиток сіоністського руху на Катеринославщині є предметом наукової студії дослідника

А. Бистрякова [6, 7]. З'являються також узагальнюючі праці з історії окремих політичних сил на Півдні України напередодні 1917 р. Зокрема, у роботах В. Корольова висвітлено діяльність громадсько-політичних сил національних груп на початку ХХ ст. у Таврії [8, 9]. В рамках праці О. Кульчицької наведено характеристику розвитку громадських і політичних організацій національних меншин на Херсонщині напередодні 1917 р. [10]. В. Константинова, простежуючи аспекти політичного життя південноукраїнських міст в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., визначає роль у ньому партій національних меншин [11, 12]. Значну увагу щодо розвитку рухів національних меншин до 1917 р. приділено у дослідженнях Є. Назарової [13, 14] з історії суспільно-політичних рухів на Півдні на початку ХХ ст.

Значного масштабу у південноукраїнському регіоні набула і діяльність єврейських національних сил, соціалістичні, ліберальні і консервативні партії та організації яких були представлені на Півдні. Так, у вересні 1897 р. у Вільно було засновано одну з найвпливовіших єврейських соціалістичних сил – Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії (Бунд) [4, с. 39; 15, с. 133], який у 1898 р. вступив до Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Але вже 1903 р. Бунд вийшов із цієї політичної сили, а згодом у 1906 р. на VI з'їзді РСДРП Бунд повернувся до складу цієї партії, де перебував до 1912 р., коли на VI (Празькій) конференції був виключений з РСДРП [4, с. 39]. Члени Бунду бачили майбутній державний лад Росії у формі федерації національностей з автономією для кожної з них, незалежно від зайнятих нацією територій [16, с. 92; 17, с. 124].

Формування мережі організацій Бунду на Півдні України відбулося до революції 1905–1907 рр. З єврейських соціалістичних гуртків виникли партосередки в Одесі (1903 р.) [18, с. 8], у Севастополі (1904 р.) [8, с. 11] та ін. містах. Значного розмаху діяльність Бунду набула у часи революції 1905–1907 рр., коли, на думку О. Наймана, місцеві відділи партії за своєю чисельністю не поступалися організаціям РСДРП [19, с. 38]. За даними Л. Мартова, на 1905 р. організація

Бунду в Одесі нараховувала майже 300 партійців, а у Катеринославі – 150 осіб [20, с. 141]. Бунд у регіоні тісно співпрацював з РСДРП: зокрема на виборах до II Думи у Миколаєві (1906 р.), до прикладу, більшовики та меншовики об'єдналися для передвиборчої агітації та самих виборів, створивши Миколаївський об'єднаний виборчий комітет РСДРП та Бунду, а на кожному заводі міста було сформовано особливі губернські комітети, які виконували вказівки об'єднаного центру [21, арк. 3]; в Мелітополі (1907 р.), де бундівцями розповсюджувались прокламації «За кого голосувати прикажчикам», «Товариші громадяни» [22, арк. 3], а також працювали члени комітету «Бунду», що були також пов'язані з військовими організаціями, в Одесі (1906 р.) [23, арк. 40].

У часи реакції у регіоні жили як окремі партійці, так діяли місцеві організації Бунду: за даними поліції, в Херсоні (1913 р.) [24, арк. 2], виявлено зв'язок з херсонськими бундівцями та членами партії з м. Алушта, звідки надсилалися агітаційні листки єврейською мовою [25, арк. 3 зв.], у Херсоні продовжували діяти члени «Бунду» (а також і «Поалей-Ціон») у 1914 р. [26, арк. 6]. Циркуляри Департаменту поліції та переписка з Катеринославським губернським жандармським управлінням надає перелік політичних організацій, груп у м. Катеринославі за 1909 р, де зпоміж інших зазначено про діяльність єврейської організації «Бунд» [27, арк. 47], а 1912 р. – у Маріуполі серед ремісників, котрі, за даними Донського охоронного відділення, не мали зв'язків з робітниками заводу та порту міста [28, арк. 96]. Того ж року (1912 р.) члени ЦК Бунду Л. Азенштадт (Юдін) і М. Рафес готували видання у Одесі центральної партійної газети «Вопросы жизни» [1, с. 233]. На початку 1915 р. налагодженням партроботи Бунду в Одесі займався інший член ЦК Бунд – М. Гольдман (Лібер) [2, с. 376]. Але особливої активності партія в роки війни не проявляла [14, с. 81]. Натомість з початком революції 1917 р. популярність Бунду зростає.

Поряд з Бундом, на Півдні України розгорнули свою діяльність й інші єврейські соціалістичні сили. 1900–1901 рр. у Катеринославі сформувався один з перших у Російській імперії осередок руху «Поалей-Ціон» [29, с. 202]. На 1907 р. він нараховував 100 осіб [7, с. 8]. У 1901 р. виникла організація «Поалей-Ціон» в Одесі [3, с. 6, 7]. У Катеринославі та Одесі діяли районні партійні центри [31, с. 103].

Первинно осередки «Поалей-Ціон» не були пов'язані і мали різні програми, напрями роботи. Зазначена ситуація призвела до існування в «Поалей-Ціон» кількох ідейних течій, що згодом спричинило розкол цієї політичної сили. Члени партії, які підтримали ідею Т. Герцеля про створення єврейської держави в Уганді, об'єдналися на з'їзді в Одесі і створили Сіоністсько-соціалістичну робітничу партію (ССРП) [2, с. 343]. Інша частина «Поалей-Ціон» у 1905 р. на конференції в Цюріху створила партію «Поалей-Ціон». Але і ця партія не була ідейно єдиною. Після конференції 1905 р. у Бердичеві члени «Поалей-Ціон», які були прибічниками ідеї єврейської національно-територіальної автономії (Сейму), вийшли з партії і створили Єврейська соціалістична робітничка партія (ЄСРП) [3, с. 8]. Названі партії вели політичну роботу на Півдні України.

Розкол дезорганізував «Поалей-Ціон», але не призвів до її зникнення. У лютому 1906 р. партійці на чолі з Б. Бороховим провели в Полтаві Всеросійську конференцію «Поалей-Ціон», на якій затвердили назву своєї політичної сили – Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей-Ціон». Програмові засади цієї партії були розроблені наприкінці 1906 р. під час конференцій у Сімферополі та Константинограді [30, с. 36]. Програма-мінімум партії передбачала отримання територіальної автономії для євреїв на демократичних засадах у Палестині [31, с. 462]. Також програмові документи містили вимоги «національно-політичної автономії з компетенцією, що охоплює економічні та культурні інтереси його [пролетаріату] у сфері суто національній». Також вимагалася свобода національного виховання, рівноправ'я всіх мов і пропорційне представництво всіх національностей у законодавчих та адміністративних органах [31, с. 89]. Діяльність поалей-ціоністів з початком реакції занепадає. Вони продовжували вести роботу в окремих містах Півдня, зокрема у Єлисаветграді, у роки Першої світової війни [32, арк. 6]. Нова активізація «Поалей-Ціон» та її чисельне зростання відбулося у 1917 р.

Осередки створеної 1904 р. ССРП виникли у Катеринославі, Верхньодніпровську [2, с. 345], а також у Маріуполі [33, арк. 225] (Катеринославська губ.), Херсоні [34, арк. 1], Миколаєві [35, арк. 170], Єлисаветграді (Херсонська губ.) [2, с. 345], Сімферополі (Таврійська губ.), та ін. містах регіону. За часів революції 1905–1907 рр. діяльність сіоністів-соціалістів набула значних масштабів в Одесі. У місті діяла організація ССРП, яка мала понад 1 тис. осіб [36]. У пост-революційний період робота партії у регіоні поступово сходить нанівець. Діяли окремі осередки ССРП там, де були дієві партійні лідери. Така партгрупа існувала 1909 р. в Олександрівську [37, арк. 30], а 1915 р. – у Миколаєві [38, арк. 42]. Початок революції 1917 р. сприяв активізації сіоністів-соціалістів.

У регіоні вела політичну роботу і ЄСРП, члени якої бачили майбутнє Російської імперії у формі федерації, в якій кожна нація створить свій «сейм», що вирішуватиме усі внутрішні проблеми народу [31, с. 99]. На думку партійців, «національна автономія, що охоплює всіх членів нації незалежно від місця їхнього проживання, є єдиною формою офіційно нормованих національних взаємин, за яких стає більш чи менш можливим мирне співжиття націй у багатоплеменній державі» [39, с. 7].

Організації ЄСРП в кінці 1905 р. постали у Сімферополі, Севастополі, Мелітополі та ін. містах Таврійської губернії [40, с. 73]. А в 1906 р. партійні осередки губернії об'єдналися у губернський комітет ЄСРП на чолі з Л. Абрамом [8, с. 16]. 1907 р. організація ЄСРП діяла в Катеринославі [41, арк. 5 зв.; 42, арк. 18]. Реакція, яка настала по закінченню революції 1905–1907 рр., негативно позначилася на діяльності ЄСРП на Півдні України. Робота партії у регіоні поступово припиняється, і лише революція 1917 р. вивела ЄСРП з підпілля.

Окрім соціалістичних сил, у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. були репрезентовані єврейські ліберали і консерватори. У 1905–1907 рр. на Пів-

дні діяли відділи Спілки для досягнення рівноправ'я євреїв у Росії, метою якої була «відміна усіх діючих для євреїв обмежувальних законів і наказів та повне зрівняння їх у правах з іншим населенням; свобода національно-культурного самовизначення у всіх його проявах» [43, с. 236; 44, с. 116]. Ця сила за своїми ідейними поглядами була близькою до кадетів, з якими активно співпрацювала у регіоні. Відділи спілки діяли у Катеринославі, Одесі та Севастополі [13, с. 117].

Значного розвитку на Півдні України початку ХХ ст. набула діяльність єврейських консерваторів-сіоністів, перші осередки яких у регіоні постали ще наприкінці ХІХ ст., зокрема у Миколаєві [45, арк. 32]. Південноукраїнські організації сіоністів мали сприяти еміграції євреїв до Палестини для створення там єврейської держави [46, с. 34]. Значне місце у діяльності сіоністів посідала робота по розвитку та зміцненню національної єврейської ідеї [47, с. 178]. Загалом, діяльність сіоністських організацій у Російській імперії була заборонена [48, арк. 108].

Центрами сіонізму на Півдні України стали Одеса і Катеринослав, які, водночас, були і загальноросійськими осередками цього руху. М. Усишкін, лідер сіоністів Катеринослава, був членом Виконавчого комітету Всесвітньої сіоністської організації [7, с. 110], постійним учасником сіоністських з'їздів, зокрема у 1915 р. був делегатом Всеросійського з'їзду сіоністів в Москві [49, арк. 164; 50, арк. 23] та відповідного з'їзду у Копенгагені [14, с. 83].

Як зазначає П. Херлихи, «не лише поляки, українці, болгар, греки, італійці, а й євреї були виразниками своїх національних інтересів, що перетворило Одесу в один з провідних центрів сіонізму в Росії» [51, с. 296]. Великий вплив на сіоністський рух у регіоні справляв одеський клуб «Кадима», що діяв впродовж 1906–1907 рр. і на час свого закриття нараховував майже 1 тис. членів [13, с. 117]. У місті були й організації, які безпосередньо опікувались еміграцією євреїв в Палестину, зокрема Комітет єврейського колоніального товариства [52, арк. 2]. Діяли молодіжні організації, до прикладу, у 1912 р. Союз сіоністської учнівської молоді Росії, на засіданнях якої обговорювалось питання об'єднання діяльності молодіжних єврейських хвиль з практикою сіонізму, проводилась національна та культурно-виховна робота [53, арк. 249]. У 1913 р. працював Єврейський спортивний клуб, що набув популярності серед євреїв міста, переслідував не тільки спортивні інтереси, а й приділяв значну увагу національно-культурним інтересам, влаштовуючи платні вечори, завуальовані під концерти, кошти від яких надходили до Національного фонду, читались реферати про сіонізм та Палестину, формувались курси єврейської мови та історії, проводились лекції, організовувались єврейські музичні та спортивні секції, бібліотеки [53, арк. 230]. В Одесі 1915 р. діяла організація «Геховерь», до складу якої входили студенти Новоросійського університету та слухачі місцевих жіночих та медичних курсів, серед іншого обговорювали питання обрання делегатів на з'їзд сіоністів у Москві, (що цікаво, зазначена організація молодих сіоністів теж збиралась під видом спортивних секцій або нібито для проведення розва-

жальних вечоринок) [54, арк. 14]. Зазначимо, що за спостереженнями Департаменту поліції м. Одеси, ставлення громадськості міста до євреїв було негативне, що викликано чутками про масові зради в армії та на театрі воєнних дій, також продукували невдоволення спекуляції євреїв з розмінними монетами та торгівля життєвонеобхідними продуктами – все це загострювало суспільні відносини [54, арк. 12]. Продовжували діяти сіоністи у Херсоні протягом 1913–1914 рр. [55, арк. 1] та у 1915 р. [56, арк. 9]. Того ж року у місті діяв кружок сіоністів «Геховерь», члени якого, за даними Харківського губернського жандармського управління, провадили переписку з іншими сіоністськими організаціями Харкова, Петербурга та ін. міст [56, арк. 5].

Поряд із сіоністськими, у регіоні існували територіалістські організації, метою яких було створення автономних єврейських поселень на будь-якій території [57, арк. 210]. Легалізацією південноукраїнських відділів Єврейської територіальної організації (ЄТО) займався Варшавський виконавчий комітет ЄТО. Уповноваженим організації в Одесі й одеському районі був Дрофман, а у Херсонській губернії – А. Штейн [13, с. 117]. Осередок ЄТО на чолі з Я. Тульчинським діяв і у Катеринославі [57, арк. 211]. Проте, діяльність територіалістів, порівняно з сіоністами, не набула значного розвитку на Півдні України і мала переважно епізодичний характер.

Суттєвий вплив на розвиток єврейського руху й еміграційні процеси серед єврейства мали антисемітські настрої частини населення регіону та єврейські погроми, які мали місце на Півдні в 1903 р., 1905 р., 1906 р. [58, арк. 106; 59, арк. 72, 79; 60, с. 49]. Так, протягом 1905 р. погроми на Катеринославщині відбувались у більшості міст і сіл: за даними Канцелярії Катеринославського губернатора збільшилось число скарг від землеробів-євреїв на 20 % [61, арк. 37]; мали місце розгін самими поміщиками зіткнень між росіянами та євреями [62, арк. 11], в жовтні цього ж року через безчинства та погроми євреїв у місті було проведено навіть маніфестацію чисельністю 100 осіб [63, арк. 115], мали місце чорносотенні єврейські погроми [64, арк. 1 зв.], по місту розповсюджувались прокламації із закликами до побиття євреїв, про що у своєму листі до редакції газети «Утро» зазначав сам губернатор (за даними Канцелярії Катеринославського губернатора) [65, арк. 78]. Продовжувались єврейські погроми в селах та робітничих селищах Слово-сербського повіту [66, арк. 138]; Маріупольського повіту в селах Покровське, Нікопольське, Сарталь, Євгенівка, Єкатери́нівка (жовтень 1905 р.) [67, арк. 73, 76, 78]; в Олександрівському повіті, де заворушення розпочались ще в квітні цього ж року [68, арк. 120, 124] та продовжились до жовтня, при цьому землевласники єврейських колоній Маріупольського та Олександрівського повітів звертались у листопаді 1905 р. до губернатора Катеринославської губернії з проханням захистити їх від погромів, що і надалі готуються в сусідніх селищах [69, арк. 312]; у Верхньодніпровському повіті, зокрема, в с. Комісарівка, де лунали постійні погрози відібрати майно в євреїв, [70, арк. 671], в с. Лозоватка наприкінці жовтня 1905 р. [71, арк. 195, 196], тоді ж в селах Ново-Павлівка та

Веселі Терни [71, арк. 190, 191]; у Новомосковському повіті в ряді населених пунктів – в Номосковську [72, арк. 72], побиття євреїв на площі ринку в Петриківці [70, арк. 1068], побиття євреїв в с. Кам'янка Кам'янської волості [72, арк. 92], антиєврейські погроми в Ігрени [72, арк. 71], безчинства під час ярмарки та грабiж майна євреїв в с. Широкому Солонянської волості у серпні 1905 р. [72, арк. 1113]; у Катеринославському повіті в с. Каменське [73, арк. 16], сварки між євреями та православними і в с. Волоцьке [73, арк. 108]; також відбувались погроми в жовтні того ж року у Нікополі [73, арк. 38, 58]. Після хвиль погромів частина євреїв Катеринославської губернії намагалася об'єднатись в Єврейські народні групи, метою яких стало б домагання відміни усіх діючих для євреїв обмежувальних законів [74, арк. 111–112]. Самі ж євреї проводили свою громадсько-політичну діяльність переважно по містах регіону, а от повітові осередки партій та організацій створювались поодинокі.

Таким чином, єврейський рух на Півдні України початку ХХ ст. набув широкого розвитку. Популярністю серед місцевого населення користувалася діяльність єврейських соціалістів. У своїй активності представники єврейських соціалістичних партій та організацій (як, до речі, і польські) поступались загальноросійським соціалістичним силам. Натомість соціаліс-

тичний рух єврейської меншини був представлений у регіоні Бундом, «Поалей-Ціон», ССРП, ССРП [75, с. 14]. Разом з тим, Південь став одним з центрів діяльності як «Поалей-Ціон», так і сiоністського руху. Фактично, головними конкурентами єврейських соціалістичних партій у боротьбі за вплив на єврейське населення регіону були сiоністи, зокрема осередки одеських та катеринославських комітетів. Робота єврейських ліберальних політичних сил на Півдні не набула значного масштабу, як і єврейський консервативний рух, зокрема і територіалістський.

Члени єврейських політичних сил бачили вирішення національного питання у еміграції та створенні своєї національної держави. Також, як можливий крок до вирішення національного питання, представники єврейської національної групи визнавали ліквідацію обмежувального законодавства і введення національної автономії в Росії.

Загалом, єврейський рух на початку ХХ століття на Півдні України набув значних масштабів, що в подальшому вплинуло на розвиток та потужну роботу єврейських партій та громадсько-політичних організацій в період діяльності Центральної Ради, коли було створено сприятливі умови для громадсько-політичного життя представників національних меншин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рафес М. Очерки по истории «Бунда» / М. Рафес. – М. : «Московский рабочий», 1923. – 440 с.
2. Бухбиндер Н. А. История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам / Н. А. Бухбиндер. – Ленинград : Академическое издание, 1925. – 388 с.
3. Борохов Б. К истории Поалей-ционизма / Б. Борохов // Из истории партии. – Вып. 1. – М. : Типография «Молот», 1924. – С. 5–19.
4. Найман О. Формування ідейно-політичних засад єврейських партій та угруповань України на початку ХХ століття / О. Найман // Відродження. Часопис з питань культури та освіти національних меншин України. – 1998. – № 6. – С. 39–44.
5. Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ – 1921 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Гусев. – К., 1999. – 36 с.
6. Быстряков А. Г. Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе / А. Г. Быстряков. – Днепропетровск : ТДУ «Борсфор», 2008. – 180 с.
7. Быстряков А. Сионистское движение в Екатеринославе / А. Быстряков // Шабат-шалом. Днепропетровская еврейская газета. – 2006. – № 9 (сентябрь). – С. 8.
8. Королев В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 42 с.
9. Королев В. И. Организация политических партий Северной Таврии в начале ХХ столетия (Численность и размещение) / В. И. Королев // Культура народов Северного Причерноморья. – 2003. – № 46. – С. 148–152.
10. Кульчицька О. В. Національні культурно-освітні організації Одеси на початку ХХ століття / О. В. Кульчицька // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : «Просвіта», 2009. – Вип. 22. – С. 56–60.
11. Константинова В. М. Політична складова життя південноукраїнських міст в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / В. М. Константинова // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ : Гірничий національний університет, 2011. – № 3–4. – С. 167–174.
12. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – 596 с.
13. Назарова Є. П. Діяльність громадських організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні (1900–1914 рр.) / Є. П. Назарова // Актуальні проблеми вітчизняної і світової історії: зб. наук. статей учасників Третіх всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків, Київ, 12 березня 2010 р. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 115–123.
14. Назарова Є. П. Діяльність політичних партій національних меншин Півдня України в умовах Першої світової війни (1914 – лютий 1917 р.) / Є. П. Назарова // Проблеми політичної історії: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2011. – Вип. 6. – С. 77–90.
15. Павко А. Єврейські політичні партії в Україні на межі ХІХ–ХХ століть: особливості ідеології та діяльності / А. Павко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. ХVІ. – Запоріжжя, 2001. – С. 131–146.
16. Политические партии России. Конец ХІХ – первая треть ХХ века. Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – 872 с.

17. Погребінська І. Дискурс автономізму як базис єврейського ідейно-політичного циклу початку ХХ ст. / І. Погребінська // Єврейська громадсько-політична думка ХХ – поч. ХХІ ст. в Україні. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 93–141.
18. Сушкин Г. Г. Под кровавым знаменем. 1903 – июль 1933 / Г. Г. Сушкин. – М. : Издательство политкаторжан, 1933. – 40 с.
19. Найман О. Єврейські партії в Криму на початку ХХ століття / О. Найман // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье : «Диво», 1999. – Вып. 3. – С. 38–41.
20. Мартов Л. История российской социал-демократии / Л. Мартов. – М. : «Книга», 1923. – 227 с.
21. ЦДІАУ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 17.
22. ЦДІАУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 263.
23. ЦДІАУ. – Ф. 386. – Оп. 1. – Спр. 999.
24. ЦДІАУ. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 886.
25. ЦДІАУ. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 887.
26. ЦДІАУ. – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 2.
27. ЦДІАУ. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2516.
28. ЦДІАУ. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2660.
29. Маор И. Сионистское движение в России (авторизированный сокращенный перевод с иврита) / И. Маор. – Иерусалим : Библиотека-Алия, 1977. – 470 с.
30. Кивин С. У колыбели партии / С. Кивин // Из истории партии. – Вып. 1. – М. : Типография «Молот», 1924. – С. 20–38.
31. Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці ХІХ – ХХ століття. Документи і матеріали. – К. : НАН України, 2002. – 280 с.
32. ЦДІАУ. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1762.
33. ЦДІАУ. – Ф. 3313. – Оп. 1. – Спр. 1438.
34. ЦДІАУ. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5040.
35. ЦДІАУ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 23,
36. Еврейский голос (Одесса). – 1917. – 23 февраля.
37. ЦДІАУ. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2217.
38. ЦДІАУ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 8.
39. Проект программы Еврейской социалистической рабочей партии, выработанный в 1906 г. ЦК ЕСРП. — Керчь : Типография Натковича и Винковича, 1917. – 16 с.
40. Евсеев Е. С. Из истории сионизма в царской России / Е. С. Евсеев // Вопросы истории. – 1973. – № 5. – С. 59–78.
41. ЦДІАУ. – Ф. 705. – Оп. 2. – Спр. 15.
42. ЦДІАУ. – Ф. 705. – Оп. 2. – Спр. 16.
43. Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских профессионально-политических и профессиональных союзах и всероссийских лигах / Сост. В. Ивановичем. — СПб. : Тип.-лит. Б. М. Больфа, 1906. — 252 с.
44. Погребінська І. Дискурс автономізму як базис єврейського ідейно-політичного циклу початку ХХ ст. / І. Погребінська // Єврейська громадсько-політична думка ХХ – поч. ХХІ ст. в Україні: Монографія. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 93–141.
45. ДАМО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1899.
46. Хижняк И. Политический контекст институционального и идейного оформления сионизма в России (1897–1917) / И. Хижняк // Персонал. – 2002. – № 8. – С. 34–39.
47. Врадій Є. А. Єврейський чинник у анархо-комуністичному русі на Катеринославщині (1905–1908 рр.) / Врадій Є. А., Нікілев О. Ф. // Проблеми політичної історії України. Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. – С. 175–184.
48. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 984 а.
49. ЦДІАУ. – Ф. 385. – Оп. 7. – Спр. 88.
50. ЦДІАУ. – Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 28.
51. Херлихи П. Европейский город Черноморья. Очерки истории Одессы XIX века. – Одесса : Из-во «Optimum», 2009. – 323 с.
52. ЦДІАУ. – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 6.
53. ЦДІАУ. – Ф. 385. – Оп. 7. – Спр. 88.
54. ЦДІАУ. – Ф. 385. – Оп. 2. – Спр. 139.
55. ЦДІАУ. – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 2.
56. ЦДІАУ. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 23.
57. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 664 а.
58. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 485.
59. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 432.
60. Матеріали до історії євреїв України / Сост. Р. І. Гольдштейн. – Дніпропетровськ : ВПОП «Дніпро», 1993. – С. 96 с.
61. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 467.
62. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 461.
63. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 465.
64. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 500.
65. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 984.
66. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 482.
67. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 489.
68. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 485.
69. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 435.
70. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 4346.
71. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 471.
72. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 474.

73. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 468.

74. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 543.

75. Ядловська О. С. Партії та громадсько-політичні організації національних меншин на Півдні України в період Центральної Ради: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Ядловська. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.

Рецензенти:

Котляр Ю. В., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Тригуб О. П., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Ядловська О. С., 2016

Дата надходження статті до редколегії 07.10.2016

Розділ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛІТЕТУ СУЧАСНИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

У статті аналізується історія формування менталітету сучасних східнослов'янських народів, яка нараховує тисячоліття і бере свій початок від східнослов'янських племен, що мігрували в першому ст. н. е. на північний захід. Сучасні східнослов'янські народи своїм історико-культурним розвитком суттєво відрізняються, що вплинуло на їхню ментальність та формування національних цінностей і традицій. Аналізується феномен української ментальності.

Ключові слова: архетип; менталітет; національна мова національний менталітет; східнослов'янські племена; раса.

В статье анализируется история формирования ментальности современных восточнославянских народов, которая насчитывает тысячелетия и берет свое начало от восточнославянских племен, мигрировавших в первом веке н. э. на северо-запад. Современные восточнославянские народы своим культурно-историческим развитием существенно отличаются, что повлияло на их ментальность и формирования национальных ценностей и традиций. Анализируется феномен украинской ментальности.

Ключевые слова: архетип; менталитет; национальный менталитет; национальный язык; восточнославянские племена; раса.

The article analyzes formation of the mentality of modern eastern Slavic nations – Ukrainian, Belarusian and Russian. Mentality is a set of collective representations of inherent ethnic group, formed in specific climatic, historical and cultural conditions of the so-called archetypes. Among the various types of mentality national mentality is particularly important, it defines lifestyle, values, attitudes, ideological traits, psychological characteristics and culture of each nation. It is noted that the history of formation of mentality in modern eastern Slavic nations is over 1000 years. It was originated in eastern Slavic tribes on Ukrainian territory and partially in Belarus. In the first century AD these tribes migrated to the northwest and assimilated with the Baltic and Finno-Ugric tribes, forming new ethnic groups – Belarusian and Russian. Based on data published in scientific and journalistic literature about features of the origin, historical and cultural development of the eastern Slavic nations author attempts to prove that these nations belong to different anthropological complexes, don't have common language, and despite the neighborhood territories, similar religion and etc. their cultural and historical development differ significantly. Phenomenon of Ukrainian mentality is analyzed, it is defined with the basic archetypes (womanhood of «Ukraine» archetype, archetypes of ethnic values of a free person, anthropocentrism, wisdom, philosophy of the heart, words, nature) and essential components (cordocentric, existential – «boundary» attitude, special role of women in the Ukrainian mentality). It is reported that Ukrainian, Belarusian and Russian peoples have developed various historical and cultural means and how it reflected on mutual understanding and the newly established traditions and values after the Soviet Union collapse. It is emphasized that through propaganda policy of Russian authorities, which began in the 20's of the XX century and was not finished until now, Russians and Ukrainians become enemies.

Key words: archetype; mentality; national mentality; national language; Eastern Slavic tribes; race.

Поняття менталітет, введене в науковий обіг на початку ХХ ст. французьким вченим Л. Леві-Брюлем. Не існує чіткого термінологічного визначення цього поняття, що унеможливило створення інструмента-

рцію його практичного дослідження. І хоча термін виник в історичній науці, його вживання стало частим у філософії, соціології, психології, мовознавстві тощо. Поняття менталітету досить об'ємне і охоплює дуже

багато аспектів, притаманних певній людині або суспільній групі [1, с. 518]. Тому є багато тлумачень, які пояснюють суть цього феноменального явища. По-перше, менталітет (ментальність) – це глибокий духовний склад, сукупність колективних уявлень на неусвідомленому рівні, властивий етносу, нації як великій групі людей, такий, що сформувався в певних природно-кліматичних і історико-культурних умовах, місцем, де народ живе досить довго. Карл Юнг, швейцарський психіатр, перший помітив, що менталітет формують так звані архетипи [2, с. 5]. По-друге, саме ментальність як система образів, визначає вчинки і поведінку людей, спосіб мислення. Вона формується століттями і виступає як важливий чинник культурно-історичної динаміки. Тобто, ментальність, з одного боку, є результатом культури і традицій, а, з іншого, сама є глибинним витоком розвитку культури. По-третє, у результаті формування і розвитку культури виникає «ментальне поле», або «ментальний простір», який визначає у суспільстві певне бачення світу. Саме цю сукупність дослідники називають менталітетом, або ментальністю.

Таким чином, менталітет – це чинники, що утримують етнос від розпаду в складних, у тому числі і кризових, соціальних умовах, забезпечує його внутрішню цілісність, в просторі та в часі. Тому поведінка не тільки окремої людини, а й нації в цілому, поряд з економічними інтересами і політичними пристрастями, значною мірою визначається сформованими на ментальному рівні соціокультурними нормами, традиціями, звичаями, забобонами.

У наукових дослідженнях історико-культурний процес розглядається як буття різних типів, форм і видів ментальності, серед яких особливе значення належить національному менталітету, що обумовлює і визначає особливості душі, серця, розуму, та є серцевиною того, що називають характером народу і, що значною мірою робить людей українцями, білорусами, росіянами, німцями, турками, поляками, японцями тощо. Національний менталітет – це властивий цій етнічній спільності стиль життя, культури, а також система цінностей, поглядів, світогляду, рис вдачі, норм поведінки, психологічних особливостей особи. Серед цих чинників особливого значення набуває культура, бо саме культура є явище етнічно закорінене і тому глибоко національне.

Національний менталітет виявляється і в науковому пізнанні реальності, у її філософському осмисленні. Зіставивши класичні філософські системи – французьку (Р. Декарт), англійську (Ф. Бекон, Дж. Локк), німецьку (Х. Вольф, Г. В. Ф. Гегель), українську (Г. Сковорода, П. Юркевич) – неважко пересвідчитися в тому, що кожна з них несе нашарування національного духу, національного менталітету. Не слід вважати, що, наприклад, німецька філософія могла виникнути за межами Німеччини, поза контекстом німецької культури, українська – поза межами України тощо.

Наукове дослідження проблем національної ментальності почалося ще у XVIII ст. німецьким філософом і мовознавцем В. Гумбольдтом, але основоположниками психології народу (ментальності) вважаються німецькі філософи XIX – початку XX ст.

Х. Штейнталь, М. Лацарус (журнал «Психологія народів і мовознавство») і В. Вундт (десятитомна «Психологія народів»), які власне займалися пошуком «спільного духу» для кожного окремого народу. Концепція національної ментальності в науці сформувалася під впливом засновника соціології Е. Дюркгейма і його поняття «колективної свідомості». Згодом дослідження менталітету перетворилося на самостійний напрям філософії, соціології, культурології, історії, мовознавства та інших наук. Основні теоретичні положення проблем формування ментальності народів світу прослідковуються і на розвитку менталітету народів Східної Європи.

Етногенез східнослов'янських народів досить складний і суперечливий. Серед науковців немає єдиної думки стосовно його походження. Існує декілька концепцій етногенезу цих народів, які принципово різні. Серед них виокремлюється концепція давньоруської народності як колиски трьох братніх народів, яка була сформульована російськими науковцями після Другої світової війни і ґрунтується на сфальсифікованих фактах.

Історія формування ментальності сучасних східнослов'янських народів і держав нараховує тисячоліття. Вони є нащадками східнослов'янських племен, які проживали на території сучасної України та Білорусі. Розселення цієї людності та її безпосередніх нащадків в різних напрямках започаткувало в VI–IX століттях південну, західну та східну гілки слов'ян. Про що свідчить арабський літопис X століття Ал Масуді [3].

У IV–VI століттях у східнослов'янському ареалі стали виразно виділятися два масиви – північний та південний. Вони співвідносилися з двома історичними угрупованнями слов'ян – склавинами (північний масив) й антами (південний масив). Ареал ранньої східнослов'янської етномовної спільності цілком збігався зі східною частиною прабатьківщини слов'ян між Верхнім Дністром, Прип'яттю, Середнім Дніпром і південним Степом, отже повністю вкладався в межі протоукраїнської (тобто ранньоукраїнської) етномовної території. Північніше річок Ясельди – Прип'яті (територія сучасної Білорусі) у той час жили балтські племена, південна межа яких пролягала по Прип'яті, Середній Десні та Сейму, а величезні простори на північному сході (нинішня Європейська Росія) були заселені численними фінно-угорськими племенами.

У перших століттях н. е. розпочався міграційний рух східних слов'ян спочатку на північний схід по Десні й Сейму, а згодом і на південь. Повільно розселяючись на нових землях, східні слов'яни змішувалися з місцевими балтськими та фінно-угорськими племенами, переймали їхні етнічні й мовні особливості або повністю втрачали свої й асимілювалися. Таким чином, створювалися умови й ґрунт для формування нових етносів – білоруського і російського.

Коли міграційна хвиля східних слов'ян досягла приблизно території сучасних північної Брянщини й південної Смоленщини, у VI столітті на півночі, біля Псковського озера і в басейні річки Великої, з'явилися слов'янські племена – предки історичних кривичів, а в VII столітті у басейні озера Ільмень поселилися слов'яни – предки літописних ільменських словенів. Ці групи слов'ян емігрували сюди з вісло-

одерського узбережжя Балтійського моря. Поступово вони колонізували й сусідні території, внаслідок чого сформувалися Псковська та Новгородська землі.

Протягом VI–VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, до яких належали різні племена або їхні частини. Центрами таких князівств були міста: у полян – Київ, в ільменських слов'ян – Новгород, у кривичів – Смоленськ та Полоцьк, у сіверян – Чернігів та ін. Згодом утворилася рання східнослов'янська держава Русь.

Таким чином, у другій половині першого тисячоліття нової ери на території сучасних східнослов'янських держав існували такі східнослов'янські племена: південно-західна група племен (праукраїнці) – білі хорвати й лучани – в Галичині; дуліби й волин'яни – у верхів'ї Західного Бугу; деревляни – в лісах по р. Горині, Прип'яті й Дніпру; поляни – над Дніпром, у теперішній Київщині; сіверяни й сівери – по Десні й лівих допливах середнього Дніпра (частково праросіяни); уличі – між Дністром та Бугом; тиверці – на південний захід від уличів, над Дністром, аж до моря; бужани – понад річкою Західний Буг; північна група племен (прановгородці) – ільменські словени; північно-західна група племен (прабілоруси) – дреговичі, кривичі, радимичі; північно-східна група племен (південні праросіяни) – в'ятичі.

У результаті тривалого історико-культурного розвитку слов'ян, на початок XXI ст. до складу сучасних східнослов'янських народів і етнографічних груп входять: білоруси – поліщуки; українці – поліщуки, гуцули, бойки, лемки, русини; росіяни – помори, молokane, тудовляни, камчадали, держаци, липовани.

Розпад в 1991 р. СРСР і виникнення суверенних держав створило можливість дослідження ментальності на основі загального історичного, культурного, соціального та економічного розвитку тієї чи іншої спільноти. В умовах незалежності з'явилися публікації, присвячені аналізу особливостей української ментальності, менталітету білорусів, складових «російської душі».

У науковій та публіцистичній літературі неодноразово порушувалися тема походження і антропологічних відмінностей українців, росіян і білорусів, а також проблема спорідненості слов'янського народу, єдності України, Білорусі, Росії. Проте віхи расової історії та сучасні відмінності у фізичному типі згаданих етносів, свідчать про те, що Росію треба виключити з цього переліку.

Відомо, що раса – це велика група людей, яка об'єднана генетичними ознаками, що зумовлюють її фізичний тип, а також, що дуже важливо, психологічні особливості. Науковці виділяють три великі раси: європеїдну, монголоїдну і негроїдну. Антропологи умовно поділяють європеїдів на «північних» і «південних» за кольором шкіри, очей, волосся, розміром та будовою тіла. Загалом українці і росіяни належать до різних антропологічних комплексів. Так, українцям найспорідненішими є білоруси, прибалтійські народи та поляки, які належать до спільного великого комплексу біологічних ознак. Росіяни же споріднені до народів фінно-угорської мовної групи (мокшани, удмурти, марійці, комі, карели, фіни, ханти, мансі, вепси). Цей факт підтверджують чисельні антрополо-

гічні дослідження, які проводились упродовж XIX–XX століть і підтверджені сучасними дослідженнями вчених-генетиків [4].

Подібний стан речей легко пояснюється расовою історією двох сусідніх народів. Російський народ утворився на основі фіно-угорського етнічного субстрату, домішкою до якого стали племена переважно тюркського, слов'янського та індоіранського походження. Ця раса утворилась внаслідок змішування європеїдів і монголоїдів на території східніше Уральських гір.

Українці є в цілому одноріднішим народом, адже окремі групи, які мають відмінності між собою, не є чисельними порівняно з основним типом. Україну можна розділити на кілька антропологічних областей, основною з яких є центрально-українська, що утворилась внаслідок змішування типів характерних для Півночі і Заходу України.

Ментальність – це призма, через яку людина дивиться на світ і себе в ньому. Вона притаманна кожній людині, незалежно від етнічної належності, соціального стану, статі, мови тощо. Звичайно ж, ментальність залежить від цих факторів, особливо від національності та зумовлених нею мови та культури, проте вони не заперечують її існування, а, навпаки, формують ментальність.

Слов'янські мови – група споріднених мов індоєвропейської мовної родини, що виникла з діалектів праслов'янської мови. Загальна кількість носіїв становить понад 300 млн чоловік. Виокремлення слов'янських діалектів із єдиної прамови відносять до середини I тис. н. е. (період формування ранніх слов'янських феодальних держав у Європі). У період свого розпаду праслов'янська мова складалася з континууму діалектів; сучасні слов'янські мови утворились внаслідок об'єднання певних діалектів навколо політичних і культурних центрів.

Сучасна українська мова – національна мова українців, яка виникла в кінці VI н. е. Належить до слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї. Число мовців – близько 45 млн, більшість яких живе в Україні. Є державною мовою в Україні, офіційною мовою Придністров'я. Українською мовою у світі послуговуються від 41 до 45 млн осіб, вона є другою чи третьою слов'янською мовою за кількістю мовців (після російської та, можливо, польської) та входить до третього десятка найпоширеніших мов світу. Сучасні дослідження показують, що українська мова у фонетиці та граматиці має більше спільних рис з верхньолужицькою та білоруською мовами – 29, нижньолужицькою – 27, чеською та словацькою – 23, польською – 22, хорватською та болгарською – 21, сербською та македонською – 20, вимерлою полабською – 19, словенською – 18, ніж з російською – лише 11 спільних рис. Отже, на підставі цих даних деякі вчені ставлять під сумнів об'єднання української, російської та білоруської мов в одну підгрупу східнослов'янських мов [5].

Російська мова за офіційними даними – найпоширеніша зі слов'янських мов і одна з найпоширеніших мов світу, щодо кількості мовців посідає восьме місце після китайської, англійської, гінді, бенгальської, арабської, португальської та іспанської. Входить до

10 найпопулярніших мов серед користувачів Інтернету, одна з шести офіційних мов ООН. Вона є головною державною мовою Російської Федерації і однією з двох державних мов в Білорусі, а також офіційною мовою у державах і на територіях: Казахстану, Киргизстану, Абхазії і Південної Осетії, частково Молдови (Придністров'я та Гагаузії) та Румунії. За даними, опублікованими в журналі «Language Monthly» (№ 3 за 1997 р.), приблизно 250 млн чоловік по всьому світу володіють російською мовою (що ставить її на 5-е місце за поширеністю), з них 160 млн вважають її рідною (7-е місце у світі). Російська імперська еліта, яка просуває ідею російського світу, з ідеологічних мотивів стверджує, що на пострадянському просторі відзначається дискримінація російськомовного населення, наприклад, в Естонії, Латвії, Україні та ін.

Білоруська мова – поширена, головним чином, у Білорусі, є державною мовою. У 1995р. введена друга державна мова – російська). Загальна кількість носіїв мови близько 4–5 млн, нею розмовляють білоруси й деякі інші представники автохтонного населення Східної Європи. Належить до індоєвропейської мовної сім'ї, слов'янської групи, східнослов'янської підгрупи мов. Генеалогічно найбільш споріднена з сучасною білоруською мовою є українська, бо обидві ці мови походять від староукраїнської (старобілоруської, рутенської) мови. Південні білоруські діалекти є надзвичайно схожими своєю лексикою до поліських говорів української мови, що також свідчить про спорідненість цих мов [6]. У 2012 р. оприлюднені в Білорусі підсумки соціологічного опитування, проведеного незалежною лабораторією «Новак», викликали занепокоєння у національних діячів. Виявилось, що частка громадян країни, яка в побуті користується білоруською мовою, впала до 3,9 %. Зменшилася також кількість респондентів, які розуміють білоруську мову, вважають її рідною, вміють читати та писати нею. Це результат не тільки царської та радянської русифікації, але і багаторічного правління президента О. Лукашенка, за ініціативою якого було запроваджено другою державною російську мову. ЮНЕСКО внесло білоруську мову до міжнародного атласу «Мови світу в небезпеці» (World's Languages in Danger).

Аналізуючи історію становлення та формування ментальності східнослов'янських народів і держав, можна помітити, що характеристики ментальності українців, росіян та білорусів різні. І хоча споконвіків ці народи існували поряд, мали багато спільних інтересів, сусідні території, схожість походження, мови, релігії тощо, але протягом тисячоліть їхній історичний розвиток відрізнявся, що суттєво вплинуло на ментальність і формування національних цінностей. Доречно зауважити, що вивчення історичного розвитку кожного із сучасних східнослов'янських народів потребує поглибленого дослідження науковців і об'єктивних узагальнень та висновків.

З історії відомо, що в середині XIII століття Київська Русь, яка об'єднувала слов'янські племена протягом майже чотирьох століть, розпалася на ряд дрібних держав, більшість з яких були захоплені під час монгольської навали і стали васалами Золотої Орди. З цього часу починається формування різної історії народів Східної Європи.

Після розпаду Київської Русі естафета державності перейшла до Галицько-Волинського князівства, яке продовжило традиції Київської Русі й стало її завершальним етапом. З часом воно втратило свій суверенітет і відійшло під протекторат Польщі. Натомість Велике Московське князівство поступово об'єднало навколишні землі та домоглося незалежності від Золотої Орди. До XVIII ст. воно значно розширилось за рахунок агресії, завоювань, анексій, щоб, врешті-решт, перетворитися на Російську імперію, яка була в історії третьою за територією імперією, що простягалася від Польщі в Європі до Аляски в Північній Америці. правонаступницею цієї імперії в XX ст. став СРСР і сучасна держава – Російська Федерація з менталітетом, який сформувався під впливом культур багатьох підкорених народів фіно-угорського, тюркського, слов'янського та індоіранського походження.

Історія формування українського менталітету свідчить, що цінності колишніх українців, як і теперішніх, тяжіють до цінностей країн Західної Європи. Під впливом різних культур і зовнішніх факторів український народ фактично почав свій історичний відлік від Київської Русі, продовжив Галицько-Волинським князівством, Гетьманщиною, у складі Російської імперії, СРСР і аж до 1991 р., коли була проголошена незалежна держава Україна.

Отже, коли йдеться про менталітет українського народу взагалі, варто оцінювати саме етнічні традиції, звичаї, норми людей, які ідентифікують себе, перш за все, з українцями, а не просто з громадянами України. Сучасна українська держава – це політична нація, сформована історично, особливо під впливом майже 370-річної історії з Росією [7].

Культурологічні, соціально-психологічні дослідження феномену української ментальності дозволяють визначити її основні архетипи і сутнісні складові. А саме: архетипи- етичної цінності вільної особистості, антропоцентризму, софійності, філософії серця, слова, природи, жіночості архетипу «Україна»; складові – антеїзм (зв'язок із матір'ю-землею) – емоційно-шанобливе ставлення до землі, рідної природи, землеробства; кордоцентричність (відчувати серцем) виявляється у сентименталізмі, чутливості, любові до природи, в пісенному фольклорі, барвистій обрядності, естетизації побуту; екзистенційно-«межове» світовідчуття – тривале проживання на «межі» ворожого степу виробило в українців гостроемоційне переживання сьогоденності життя, пріоритет минулого над майбутнім. У поєднанні з кордоцентричністю (пріоритет «серця» над «головою») світоглядні орієнтації українців є екзистенційно-кордоцентричними; індивідуалізм виявляється у різних формах поривання до особистої свободи без належного прагнення до державності. Індивідуалістичний код цінностей, що властивий українському народу, стимулює мотивацію автономності, потребує спиратися лише на власні сили, вимагає рівності та не припускає насильства [8]. Світоглядна мотивація рівності пояснює терпимість українців до чужої віри, мови, звичаїв.

На формування українського менталітету суттєво впливає географічно-територіальне розташування України на порубіжжі «Європи і Азії», що в історико-культурному світоглядному вимірі означає між «Схо-

дом і Заходом». Тривалий час український народ реалізовував свою всесвітньо-історичну місію, як буфер між двома типами цивілізації – західної, європейської та східної, мусульманської. Така ситуація в усі історичні часи сприяла тому, що людина переносила свої ідеали поза межі реального досвіду. Звідси характерна українцям релігійність, яка є не обрядовою традицією, а покликом душі. «Межова» ситуація формувала два типи української ментальності: землеробський (поєднання зі своєю землею, родиною, «світ – це мій дім») та козацький – лицарсько-войовничий дух, ідеали військового братства, вічні мандрі. Це визначає особливу роль жінки в українській ментальності, її незалежність, пріоритет над чоловіками у побуті, обрядах, звичаях, міфології та демонології, у фольклорі.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства менталітет продовжує відігравати свою важливу роль, як «вмонтованого в соціум» регулятора економічних, політичних та культурних подій. Пропагандистська політика російської влади, яка почалася ще

в 20-х рр. ХХ століття і так і не завершилася аж до сьогодні, перетворила росіян й українців на ворогів. Після розпаду СРСР українці нарешті позбулися залежності, підняли вгору голови і покрокували вперед, незважаючи на перепони. Український народ ментально є європейським. Тобто таким, якому характерна свобода.

Отже, головною особливістю менталітету сучасних східнослов'янських народів є те, що вже віддавна український, білоруський і російський народи розвиваються різними шляхами, що відбилося як на взаєморозумінні, так і на новостворених традиціях і цінностях впродовж останніх 25-ти років. Якщо до ХХ століття Україну ще можна було називати «малоросією» і знищувати її народ, то сьогодні вона є самостійною і незалежною державою, яка має власні як етнічний український народ, так і українську політичну націю. Спільність історії не означає, що східнослов'янські народи однакові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови // Укладач і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Перун, 2004. – 1440 с.
2. Стражний О. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. Стражний. – К. : Книга, 2009. – 368 с.
3. Переклад уривків Ал-Масуді, наведених в кн. Гаркави А. Я. – Сказання мусульманських писателів о Славянах и Русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). – СПб, 1870. – С. 129–138 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_566.htm.
4. Американські генетики встановили – росіяни і українці не є братами по крові [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legenda03.livejournal.com/598.html>.
5. Міфи про українську мову [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uamodna.com/articles/mify-schodoukrayinsjkoji-move/>.
6. Національний менталітет білорусів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vipreferat.net/315868-Nacional-nyiy-mentalitet-belorusov.html>.
7. Тарновський О. Аналіз цінностей українців та росіян: історія і сучасність / О. Тарновський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://o-tarnavskiyi.vkursi.com/7259.html>.
8. Ковальчук Н. Українська культура в контексті глобалізації / Н. Ковальчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stattionline.org.ua/obraz/33/2048-ukra%D1%97nska-kultura-u-konteksti-globalizaci%D1%97.html>.

Рецензенти:

Котляр Ю. В., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Лозко Г. С., д-р філософ. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Лук'янчук Л. Я., 2016

Дата надходження статті до редколегії 31. 08. 2016

ІСТОРІЯ СПІВПРАЦІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ І КРАЇН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

На основі публічних промов, прес-конференцій, інтерв'ю, статистичних та інших фактологічних матеріалів досліджено двосторонні відносини Сполучених Штатів Америки (США) з Асоціацією країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), стан і еволюцію міжнародних відносин у Південно-Східній Азії (ПСА), включаючи розвиток багатостороннього регіонального співробітництва, його рівень. За допомогою синтезу, аналізу, порівняльно-історичного методу, на основі принципів історизму та об'єктивності зроблено такі висновки. Політика адміністрації Барака Обами у ПСА надала нового значення відносинам США з АСЕАН як колективним органом держав ПСА.

Ключові слова: Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН); історія; Південно-Східна Азія (ПСА); політика; Сполучені Штати Америки (США).

На основе публичных речей, пресс-конференций, интервью, статистических и других фактологических материалов исследованы двусторонние отношения Соединенных Штатов Америки (США) с Ассоциацией стран Юго-Восточной Азии (АСЕАН), состояние и эволюцию международных отношений в Юго-Восточной Азии (ЮВА), включая развитие многостороннего регионального сотрудничества, его уровень. С помощью синтеза, анализа, сравнительно-исторического метода, на основе принципов историзма и объективности сделаны следующие выводы. Политика администрации Барака Обамы в ЮВА предоставила новое значение отношениям США с АСЕАН как коллективным органом государств ЮВА.

Ключевые слова: Ассоциация стран Юго-Восточной Азии (АСЕАН); история; политика; Соединенные Штаты Америки (США); Юго-Восточная Азия (ЮВА).

On the basis of public speeches, press conferences, interviews, statistical and other factual materials investigated bilateral relations of the United States of America (USA) with the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), state and evolution of international relations in Southeast Asia (SEA), including the development of multilateral regional cooperation level. Using synthesis, analysis, comparative-historical method, based on the principles of historicism and objectivity to the following conclusions. The policy of the Obama administration in Southeast Asia has given a new importance to U.S. relations with ASEAN as a collective body of the States of Southeast Asia. Promising is further study of the problem: how peace and prosperity will depend on cooperation between the United States, its allies, partners, and other countries that have common interests and problems. Critical to the success of any U.S. strategy toward the DOG lies in mutual understanding and political goals and objectives of the United States and partners. All these strategies are of paramount value and must be accepted and approved by senior miconazol power in each country.

Key words: Association of Southeast Asian Nations (ASEAN); history; politics; United States (USA); South-East Asia.

Стрімкий економічний ривок країн Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР) на рубежі ХХ–ХХІ ст. перетворив цю область земної кулі у важливий геополітичний центр сили, де перетинаються інтереси найбільших світових держав. Економічне процвітання азійських країн було досягнуто такими стрімкими темпами, що дотепер цей випадок є безпрецедентним у світовій історії. Поточні зміни в геополітичній обстановці із заходу на схід сприяли зацікавленістю

Сполучених Штатів АТР. Цей регіон вже став потужним двигуном світової економіки, а основні азійські країни стають глобальними економічними та політичними партнерами.

Розкриття теми може дати більш повне уявлення про стратегічний підхід США до субрегіону ПСА, що визнає нові геополітичні реалії та позиції Організації Об'єднаних Націй (ООН) щодо використання нових можливостей.

Огляд новітньої літератури дає підстави стверджувати, що значна увага дослідників приділена міжнародним відносинам в АТР та роль у них США. Поза колом наукових зацікавлень залишилась регіональна політика США у ПСА на двосторонньому і багатосторонньому рівнях.

Тож мета роботи: розв'язати таку не вирішену раніше частину загальної проблеми – визначити вплив регіональної політики США на південно-східно-азійські регіональні процеси.

Відповідно, елементом новизни є виконання поставлених у статті завдань: охарактеризувати політику США у ПСА та їхні відносини з АСЕАН, простежити розвиток багатосторонніх регіональних процесів у ПСА у постбіполярний період, з'ясувати участь і роль у них США.

З того часу, коли США та АСЕАН почали офіційно вести міжнародний діалог пройшло чимало років співробітництва, та створення певної моделі політичної та економічної взаємодії. Однією з основних проблем для АСЕАН була і залишається економічна незрозуміність регіону. Тому власне у контексті економічної допомоги відбувалися перші конференції, як перші спроби США налагодити контакт з регіоном ПСА, та встановити певні партнерські відносини.

Зокрема, однією з таких зустрічей була зустріч міністрів економіки країн АСЕАН та торговельного представника США Роберта Зелліка 5 квітня 2002 р. в Таїланді. На конференції міністри погодилися прийняти амбітну програму роботи призначену для подальшого розширення тісних торгово-інвестиційних відносин між АСЕАН і США та щодо надання допомоги мало розвиненим країнам задля того, щоб вивести їх на міжнародний ринок. Однією з найголовніших цілей конференції була лібералізація економіки, відкриття країн АСЕАН для міжнародних відносин, та встановлення плану розвитку країн Південно-Східного регіону. Був оголошений план розвитку таких країн, як Камбоджа, В'єтнам, Лаос, із подальшим включенням їх до СОТ, та виходу їх на міжнародну арену, як країн з відкритою економікою та лібералізованим суспільством.

Було визначено: «Міністри проголосували за пропозицію АСЕАН доповісти на наступному засіданні АЕМ-УСТР, відзначаючи, що ця зустріч буде першою офіційною сесією після тривалої перерви. Міністри домовилися про важливість регулярних зустрічей, визнали необхідність спільних механізмів у внутрішній та зовнішній економіці, які будуть включати в себе розширення приватного сектору, розвиток бізнесу, відкриття економіки. Вони планують оцінити прогрес, досягнутий в рамках програми роботи на зустрічі АЕМ-УСТР» [1].

Отже, бачимо, що програма реабілітації економіки відсталих країн АСЕАН мала місце у зовнішніх орієнтирах США. Лібералізація економіки мала величезний вплив на подальший розвиток регіону та підняття економічного і міжнародно рівня країн АСЕАН.

Утім, на шляху до встановлення партнерських відносин виникали певні перепони, пов'язані із політикою країн АСЕАН у сфері національної безпеки. Тому у 2002 р. між представниками країн АСЕАН та Радою Безпеки США пройшла конференція з питань міжна-

родної безпеки та тероризму у Південно-Східному регіоні.

Представники АСЕАН посилаючись на Декларацію про спільні дії по боротьбі з тероризмом, у якій ідеться мова про двосторонню боротьбу з тероризмом на міжнародному та регіональному рівнях заявили, що ООН повинна відігравати головну роль у вирішенні проблеми тероризму у регіоні. Такі резолюції, як 1373, 1267, 1390 засвідчують факт безперечного співробітництва та запобігання всіх форм терористичних актів відповідно до Статуту ООН [2].

Метою цієї конференції обидві сторони визначили підвищення ефективності зусиль по боротьбі з тероризмом і країни АСЕАН були покликані стати учасниками всіх 12 конвенцій і протоколів ООН з питань тероризму.

На конференції було вирішено переглянути акти тероризму в усіх його формах і проявах, де б, коли і ким вони були створені, визнавати їх як серйозну загрозу для міжнародного миру та безпеки, яка вимагає узгоджених дій з метою охорони і захисту всіх народів і миру та безпеки в світі. Визнати принципи суверенної рівності, територіальної цілісності і невтручання у внутрішні справи інших держав; значення існуючого співробітництва в галузі безпеки, розвідки та правоохоронних питань, і намагатися зміцнювати і розширювати цю співпрацю у боротьбі з міжнародним тероризмом за допомогою наради міністрів АСЕАН по боротьбі з транснаціональною злочинністю. Визнати транснаціональний характер терористичної діяльності та необхідність зміцнення міжнародного співробітництва на всіх рівнях в боротьбі з тероризмом. Намагатися посилити співпрацю у боротьбі з тероризмом між відповідними структурами урядів учасників [2].

Власне, конференція була позначена початком міжнародної співпраці з питань безпеки основних країн Південно-Східного регіону та США, і являла собою втілення спроби цих держав відновити безпеку регіону та захистити суверенність і територіальну цілісність.

Варто вказати, що між АСЕАН та США залишалася певна невизначеність міжнародних відносин, тому у 2008 р. відбувся переломний момент у цьому питанні. Секретаріат у Джакарті відвідав перший посол від США Скотт Марсіл, який визначив головні схеми розвитку відносин США-АСЕАН. У рамках хартії АСЕАН було зазначено сформувати у Джакарті комітет головних представників ПСА. Це дало змогу тісно співпрацювати, та США, зі своєї сторони отримали масивну сферу впливу на регіон і заявили про своє лідерство серед усіх партнерів АСЕАН. На думку Суріна Пітсувана, Генерального секретаря АСЕАН, ця подія дуже важлива у житті двох союзників, інші партнери АСЕАН по діалогу повинні зробити такий же крок, як зробили США [3].

Утім, у 2011 р. АСЕАН разом з США створили перспективну програму «План дій», що була покликана на визначення вектору розвитку країн ПСА та охоплювала період з 2011 до 2015 року. Програма сприяє створенню мирної, стабільної, інтегрованої, процвітаючої спільноти АСЕАН до 2015 року. Таким чином, ПСА та США прагнуть розвивати співробітництво відповідно до їхніх зобов'язань за міжнародним пра-

вом і відповідно до їхніх внутрішніх законів, нормативних актів та політичного курсу [4].

Було досягнуто згоди проводити зустрічі на міжнародну рівні у разі виникнення регіональних, глобальних проблем та створений Регіональний комітет мав вирішувати ці питання. Досить амбітно висловлювалися країни АСЕАН з точки зору ядерної зброї та було вирішено залишити їх вільними від зброї масового знищення.

Окрім цього, на новий рівень вийшли морські відносини США та країн АСЕАН. Це було пов'язано з питанням національної безпеки, зокрема з боротьбою з піратством, транснаціональною злочинністю, а також із контрабандним перевезенням товарів.

Отже, бачимо, що завдяки складеному плану розвитку країн АСЕАН з 2011–2015 рр., відносини між США та регіоном отримали новий вектор розвитку, що стосувався якісних змін життя країн АСЕАН, набуття ними міжнародного визнання, миру, безпеки від тероризму та світового розвитку.

Відзначимо, що постійна економічна, політична співпраця вимагала беззаперечної відданості з боку АСЕАН, тому ці країни потребували вираження певної довіри та поглиблення міжнародних стосунків з боку США. У 2012 р. держсекретар США Гілларі Клінтон вдруге відвідала Секретаріат АСЕАН. Вона прибула з місією поглибити співпрацю між США і країнами АСЕАН та укріпити їхні взаємовідносини. Варто погодитися з висновком генерального секретаря АСЕАН Суріна Пітсувана, який влучно зауважував, що Сполучені Штати є давнім другом АСЕАН, і Вашингтон користується історією хороших і глибоких відносин з багатьма державами-членами [5].

У ході зустрічі з Генеральним секретарем АСЕАН, його заступником та генеральними секретарями чотирьох постійних представників Комітету АСЕАН, держсекретар підкреслила сподівання США побачити, як АСЕАН продовжує своє зростання та прагне до регіонального та глобального миру і процвітання. «Я вважаю, що відносини між АСЕАН і Сполученими Штатами сильніші й ефективніші. Це все на краще, тому що США бачать АСЕАН в якості центру регіональної стабільності та економічного прогресу в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Ми докладаємо максимум зусиль, задля тотального будівництва міцних, багатограних відносин і хочемо зробити все можливе, щоб просувати в АСЕАН цілі інтеграції тому, що Сполучені Штати зацікавлені в зміцненні здатності АСЕАН до вирішення регіональних проблем ефективним, всеосяжним чином», зазначила пані Гілларі Клінтон [5].

Окрім держсекретарів, країни АСЕАН відвідував і президент країни Барак Обама. 19 листопада 2012 р. він зустрівся з лідерами 10 країн-членів АСЕАН, щоб обговорити дипломатичну та економічну безпеку регіону, визначити умови співпраці та поглибити взаємодовірливі відносини. Визнаючи важливість розширення зв'язків США-АСЕАН, лідери домовилися інституціоналізувати наради лідерів на щорічній зустрічі на вищому рівні в якості подальшого кроку в напрямку: по-перше, підвищення партнерства США-АСЕАН на стратегічному рівні, нових рамок для економічного співробітництва, спрямованих на розширення торговельних та інвестиційних зв'язків між

Сполученими Штатами і АСЕАН, створюючи нові можливості для бізнесу та робочі місця в усіх країнах. По-друге, роль та важливість впливу саміту країн ПСА, а особливо його можливість ефективно вирішувати гострі політичні і стратегічні питання в регіоні, впровадження нових механізмів і процесів, на меті яких є мирне врегулювання суперечок. У цьому контексті вони висловили підтримку заяви міністрів закордонних справ АСЕАН про «шестибальну загрозу на Південно-Китайському морі», і закликали до якнайшвидшого укладення регіонального кодексу поведінки [6].

З метою подальшого розширення співпраці по боротьбі із загальною проблемою піратства, Сполучені Штати оголосили про свій намір приєднатися до Регіональної угоди про співпрацю в боротьбі з піратством і збройним розбоєм проти суден в Азії (ReCAAP). Ця угода є першою у своєму роді регіонально багатосторонньою угодою між 18 країнами з метою сприяння поширенню інформації по боротьбі проти піратства.

Також Сполучені Штати почали програму по обміну передовим досвідом, а саме до країн-учасниць запрошуються молоді спеціалісти, які обмінюються набутими в своїй країні знаннями та роблять свій внесок у розвиток науково-технічної бази держав.

Зауважимо, що Сполучені Штати залишаються відданими зміцненню своєї співпраці з державами-членами АСЕАН в боротьбі з торгівлею людьми, включаючи підтримку зусиль щодо гармонізації нормативно-правової бази у визначенні осередків та заборони торгівлі людьми, збільшення транскордонного спільного розслідування і т. д.

У 2013 р. у Вашингтоні відбувся 36-тий діалог між посадовими особами з державами АСЕАН та президентом США. На порядку денному було обговорення актуальних регіональних проблем, безпеки та економіки, питань зовнішньо-політичного курсу. Щорічний діалог є відображенням сильного і міцного зв'язку між АСЕАН і Сполученими Штатами. Він є можливістю для посадових осіб АСЕАН і США обговорити шляхи подальшого розширення партнерства АСЕАН для інших країн [7]. Учасники наради обговорили широке коло питань стосовно співпраці АСЕАН та інших країн, в тому числі і такі проблеми, як морська безпека, транснаціональна злочинність, гуманітарна допомога, ліквідація наслідків стихійних лих. Основним питанням було розширення економічного співробітництва АСЕАН.

6 серпня 2015 р. відбувся п'ятий саміт країн ПСА. Зустріч міністрів закордонних справ відбулася в Куала-Лумпур, Малайзія. Основні питання, що постали перед аудиторією, стосувалися розвитку подій у Південно-Китайському морі і підтверджували важливість підтримування миру, стабільності, безпеки і свободи судноплавства. Було наголошено на необхідності для держав-членів АСЕАН та США забезпечити повне та ефективне здійснення Декларації про поведінку сторони в Південному Китаї в повному обсязі. Обговорено наростаючу небезпеку з боку КНДР, чий недавній запуск балістичної ракети змушував країни Південно-азійського регіону і держави, що з ними співпрацювали згуртуватися та об'єднатися проти фактичної загрози. Ще одним питанням, яке було озвучене – це підтримка законного права палестинського народу на

незалежну державу Палестина, з умовою мирного співіснування з Ізраїлем. Міністри закликали всі сторони докласти зусиль для усунення перешкод досягнення мирного урегулювання. На саміті було обговорено Спільний Комплексний план дій (JCPOA), укладений між Китаєм, Францією, Німеччиною, Російською Федерацією, Сполученим Королівством, Сполученими Штатами, Верховним представником Європейського Союзу із закордонних справ і політики безпеки та Ісламською Республікою Іран. Основним пунктом плану було протистояння об'єднаному угрупованню ІГІЛ та забезпечення міжнародної співпраці проти терористів.

Окрім цього, міністри визнали, що Регіональне Всестороннє Економічне Партнерство (RCEP) сприяє економічній інтеграції, справедливому економічному розвитку і зміцненню економічного співробітництва між країнами-учасниками. Була підтверджена необхідність всеосяжних, прозорих та ефективних підходів до вирішення глобальних проблем, підкреслено остаточну центральну роль ООН, яка вимагає загального реформування, в тому числі – активізації її Генеральної Асамблеї [8].

Слід наголосити, що до 2015 р. економічна ситуація Південно-Східного азійського регіону значно покращилася за рахунок американських інвестицій, тому в інтересах країн АСЕАН було збереження цих партнерських відносин та розвиток торгівлі. 24 серпня 2015 р. в Куала-Лумпур відбулася консультація між США та десятьма міністрами економіки АСЕАН, на якій міністри із задоволенням відзначили сильне зростання торгових відносин між АСЕАН і США. Зокрема, загальний обсяг торгівлі товарами між АСЕАН і США в 2014 р. склав 212400 млн доларів США. Сполучені Штати зберегли свої позиції в якості четвертого найбільшого торговельного партнера АСЕАН, в той час як АСЕАН була четвертим за величиною експортним ринком і торговельним партнером США.

Наступною можна виділити конференцію, що відбулася 21 листопада 2015 р. у Малайзії, на якій представники АСЕАН зазначили основоположні принципи: «Ми прагнемо поваги до міжнародного права та мирного вирішення суперечок. Наше партнерство прагне зміцнення демократії, принципів ліберальності, верховенства права та заохочення і захисту прав людини і основних свобод, підтримки терпимості, національної безпеки, а також охорони навколишнього середовища» [9]. Окрім цього, було розроблено план розвитку та подолання відсталості країн АСЕАН на міжнародній арені до 2025 р., та згідно з заявою прем'єр-міністра Малайзії, цю відсталість можна

подолати тільки шляхом співробітництва США та АСЕАН.

Таким чином, у порівнянні з 2011 роком зазначена конференція була направлена не на встановлення відносин, а на закріплення та поглиблення їх між США та АСЕАН. За п'ять років роботи країни-лідери АСЕАН вже почали замислюватися над своїм головуванням у Південно-Тихоокеанському регіоні. Ці країни було покликано до самостійного вирішення таких проблем на Південно-Китайському морі, як піратство, транснаціональні проблеми, а також проблеми свободи судноплавства [10]. Відмічений економічний підйом, що мав місце, завдяки надання з боку США мільйонів робочих місць та інвестування промислових підприємств, завдяки чому економіка країн АСЕАН досягла значних результатів.

Після довгих років налагодження зв'язків між АСЕАН та США, у 2015 р. вони отримали статус стратегічних союзників. Це відбулося завдяки плідній, рівноправній співпраці, яку проводили обидві сторони ще з 1977 року. Першим вирішальним кроком у розвитку міжнародних відносин між Південно-Східним регіоном та Сполученими Штатами був 2005 рік, коли між ними закріпився статус партнерів. У 2011 р. після чисельних сумісних торговельних, міжнародних, економічних проектів країни АСЕАН та США розробили чітку схему розвитку регіону. Завдяки цьому, міжнародні зв'язки ще більш посилюються, та це призвело, власне, до отримання нового офіційного статусу партнерства. Після 2015 р. ми спостерігаємо, що країни АСЕАН міцно закріпилися на континенті, подолали економічну кризу та почали розробляти плани на майбутній розвиток регіону. Це відбулося, в основному через інвестування та політичну допомогу, що надавали США. Сполучені Штати у свою чергу отримали сильного союзника у Південно-Східному регіоні та важливого торговельного партнера. Саме завдяки допомозі Сполучених Штатів, перспективи, які були намічені на майбутнє можуть бути доступними. Перспективним є подальше дослідження проблеми: наскільки мир і процвітання будуть залежати від співробітництва між США, їхніми союзниками, партнерами, а також іншими країнами, які мають спільні інтереси і проблеми. Найважливіше значення для успіху будь-якої стратегії США щодо ПСА полягає у взаємному розумінні та вирішенні політичних цілей та завдань Сполученими Штатами та партнерами. Всі ці стратегії мають першочергове значення і повинні бути прийняті та схвалені вищою владою в кожній країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Joint Press Statement of ASEAN Economic Ministers and the United States Trade Representative on Their Consultations (AEM-USTR) Bangkok, Thailand, 5 April 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.asean.org/?static_post=joint-press-statement-of-asean-economic-ministers-and-the-united-states-trade-representative-on-their-consultations-aem-ustr-bangkok-thailand-5-april-2002-2.
2. ASEAN-United States of America Joint Declaration for Cooperation to Combat International Terrorism Bandar Seri Begawan, 1 August 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.asean.org/?static_post=asean-united-states-of-america-joint-declaration-for-cooperation-to-combat-international-terrorism-bandar-seri-begawan-1-august-2002-5&category_id=32.

3. Media Release ASEAN SG Welcomes Impending Appointment of the First US Envoy to ASEAN ASEAN Secretariat, 10 April 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.asean.org/?static_post=media-release-asean-sg-welcomes-impending-appointment-of-the-first-us-envoy-to-asean-asean-secretariat-10-april-2008.
4. Plan of Action to Implement the ASEAN - U.S. enhanced partnership for enduring peace and prosperity (2011-2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.asean.org/wp-content/uploads/images/documents/plan.pdf>.
5. Secretary Clinton Makes Significant Stop at the ASEAN Secretariat, Reaffirms U.S. Commitment to Peace and Stability in the Region [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.asean.org/secretary-clinton-makes-significant-stop-at-the-asean-secretariat-reaffirms-us-commitment-to-peace-and-stability-in-the-region/>.
6. Remarks by President Obama Before U.S.-ASEAN Meeting, 21 November, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2015/11/21/remarks-president-obama-us-asean-meeting>.
7. The 26th ASEAN-U.S. Dialogue to Further Enhance Partnership, 6 May, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.asean.org/the-26th-asean-us-dialogue-to-further-enhance-partnership/>.
8. Chairman’s Statement Of The 5th East Asia Summit Foreign Ministers’ Meeting Kuala Lumpur, 6 August 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.asean.org/wpcontent/uploads/images/2015/August/chairman_statement/Chairmans.pdf.
9. AEM-USTR Consultations 24 August 2015, Kuala Lumpur, Malaysia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ustr.gov/about-us/policy-offices/press-office/press-releases/2015/august/joint-statement-asean-economic>.
10. Joint Statement on the Asean-U.S. Strategic Partnership 21 November 2015 Kuala Lumpur, Malaysia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2015/11/21/joint-statement-asean-us-strategic-partnership>.

Рецензенти:

Шевчук О. В., д-р політ. наук, професор.

(Чорноморський державний університет імені Петра Могили)

Шкляж І. М., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський державний університет імені Петра Могили)

© Підберезних І. Є., 2016

Дата надходження статті до редколегії 25.10.2016

Розділ 3

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ

Зеркаль М. М.,
д-р іст. наук, доцент,
завідувач кафедри етнології та
спеціальних історичних дисциплін,
Навчально-науковий інститут історії, політології та права,
Миколаївський національний
університет ім. В. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна

ГОЛОДОМОР 1932–1933РР. НА МИКОЛАЇВЩИНІ В ФОРМІ РЕПРЕСІЙ: ДОЛІ ЛЮДЕЙ ОЧИМА ІСТОРИКІВ, МОВОЮ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ

У статті досліджуються кримінальні справи репресованих мешканців Миколаївщини в 1932–1933 роках. Здійснюється спроба привернути увагу читачів не просто до статистики жертв тоталітарного радянського режиму, а підняти проблему свідомості народу до вчинюваних злочинів посадовців та вшанування пам'яті невинних жертв, про яких залишились дані кримінальних справ і одночасно віддати данину поваги до замордованих голодом і не зафіксованих на сторінках документів. Розкривається антигуманний, протиправний характер діяльності партійного та державного апарату в справі тотального знищення селянства Півдня України і тотальної експропріації їхнього майна.

Ключові слова: *тоталітарна система; злочин; геноцид; голодомор; партійний апарат; ідеологія; селянство.*

В статье исследуются уголовные дела репрессированных жителей Николаевщины в 1932–1933 годах. Осуществляется попытка привлечь внимание читателей не просто к статистике жертв тоталитарного советского режима, а поднять проблему сознания народа к совершаемым преступлениям чиновников и почтение памяти невинных жертв, о которых осталась информация в уголовных делах. Одновременно почтить память замученных голодом и не зафиксированных на страницах документов. Раскрывается антигуманный, противоправный характер деятельности партийного и хозяйственного аппарата тотального уничтожения крестьянства Юга Украины и тотальное изъятие их имущества.

Ключевые слова: *тоталитарная система; преступление; геноцид; голодомор; партийный аппарат; идеология; крестьянство.*

Today the Ukrainian archives show the extraordinary openness of access to the documents associated with the embodiment of the Soviet state policy of the Holodomor to the Ukrainian peasantry. Started the return process is prohibited historical memory creates the conditions for the formation of a complex objective coverage of the historical path of the Ukrainian ethnos in a variety of situations tests of strength. Existing scientific groundwork for the return of non-existence of documents certifying the fact of mass starvation, the scope and forms of realization of the terrible Soviet state policy is significant, but still remain insufficiently researched and not open to the public the life stories of real people and their lives, attitudes and actions. The author tries to implement one of the attempts to explore the tragedy of the Ukrainian people language real criminal cases and to prove not only the absurdity of the very terms of the sentence, and also the procedure of fabrication of cases and sentencing. The researcher convincingly prove consistency, not uniqueness, randomness, repressive cases against the Ukrainian peasantry of Mykolaiv region and manifest life-destinies of specific people who have become innocent victims of a deliberate and purposeful state policy of the Soviet leadership at all levels of government in 1932–1933. So, recently, a special relevance, according to the author, becomes the study of local history material, lighting for a wide range of readers of historical memory, truth, justice for documented sources of oral history.

With a huge array of preserved criminal cases is one of the proofs of criminal activity of system of bodies of the Soviet power against Ukrainian peasants, regardless of nationality or religious preference. On the basis of the investigated cases it becomes clear that the whole

system of proceedings in respect of the peasants was constructed in such a way that the evidence base has played a facilitating and not a mandatory part of proceedings, but the main thing was that the man was a farmer, led self-management had a clear life goals regarding farming, land use, form of ownership and organization of agriculture. To a large extent this was revenge for past activities that were not always friendly to the Bolshevik government. The records documented facts total withdrawal of all food and doom humans to extinction. Even thought became one of proofs of fault of defendants. The goal is reducing the number of Ukrainian rural population, which did not support Soviet reforms, and became the Foundation for the resistance movement and remained potentially dangerous. But politics of the Holodomor, the Soviet system has also used an open repressive policies against the Ukrainian population. To date, documented 2008 citizens of nikolayevshchina who are in the grip of terror. Exploring the tragic events of 1932–1933 staggering casualties, and behind each figure is an individual, his life, the hope, the frustration and the terrible tragedy of death. The number of casualties and remains controversial today, but we should not forget to explore modern processes in the Ukrainian society. Be constantly mindful of from 3,5 to 9 million tortured for two years the Soviet totalitarian system it is also necessary to analyze the statistics of the population today, for example, in the first nine months of the current 2016 only in the Mykolaiv area the population decreased by 5,3 thousand people, and this without imposing terrible policies of the famine, that is, only during this period, the Ukrainian population decreased by 2–3 villages.

Relevant statistics and other areas. So after a certain time, the current economic and social policies have not received the definition of genocide of the Ukrainian population. The required memory of the victims of Ukrainians on the altar of the Soviet regime need to be protected and used in the education of new generations of our free and independent States. Criminals also have to name and pay tribute on the wall of shame. It is therefore necessary to continue research on existing documents of criminal cases and collected oral testimony.

Key words: *totalitarian system; the crime of genocide; famine; the party apparatus; the ideology of the peasantry.*

Сьогодні українські архіви демонструють надзвичайну відкритість щодо доступу до документів пов'язаних із втіленням радянською державою політики голодомору до українського селянства. Розпочатий процес повернення забороненої історичної пам'яті створює умови для формування комплексного, об'єктивного висвітлення історичного шляху українського етносу в різних ситуаціях випробування на міцність. Існуючий науковий доробок щодо повернення із небуття документів які засвідчують факт масового голоду, масштаби та форми втілення жорстокої радянської державної політики значний, але ще залишаються недостатньо дослідженими та не відкритими загалу історії життя реальних людей з їх долями, поглядами та вчинками. Автор намагається здійснити одну із спроб дослідити трагедію українського народу мовою реальних кримінальних справ і довести не лише абсурдність самих формулювань вироків, а також і процедуру фабрикування справ і винесення ви-рочків. Дослідником аргументовано доводиться сис-темність, а не виключність, випадковість, репресивних справ щодо українського селянства Миколаївщини і оприлюднюються життєві долі конкретних людей, які стали невинними жертвами продуманої та цілеспрямованої державної політики радянського керівництва на всіх щаблях влади в 1932–1933 роках. Отже, останнім часом особливої актуальності, на думку автора, набуває вивчення красномовного матеріалу, висвітлення для широкого кола читачів історичної пам'яті, правди, справедливості на задокументованих джерелах усної історії.

Проблему голодомору 1932–1933 рр. однією з перших висвітлювала збірка документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою доку-

ментів». Це була лише збірка копій окремих державних офіційних документів, в яких визнавався сам факт голоду. Раніше всі вони були засекреченими. Читачі наприкінці 1990 р. отримали можливість самостійно побачити документи і почати міркування над проблемою визначення винних у цьому злочині. В 1991 р. побачила світ книга-меморіал «33-й: ГОЛОД». Це була перша спроба альтернативними методами, порівняно з офіційною історичною наукою за допомогою усної історії задокументувати вчинені злочини та роль конкретних катів у вчиненому масовому знищенні українців. Фактично всю роботу в цьому виданні здійснили Володимир Маняк та Лідія Коваленко. В цій книзі із 403 документальних оповідей 20 безпосередньо стосувались Миколаївської області. В 1992 р. побачила світ наступна збірка документів і матеріалів упорядниками якої були Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна з окремими документами по Миколаївщині.

Цікавою та важливою стала колективна праця В. П. Шкварця і М. Ф. Мельника «Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії», яка вийшла в 1994 р. Згодом в 1996 р. був надрукований невеликим накладом навчальний посібник для учнів загальноосвітніх шкіл області «Історія Миколаївщини» П. М. Тригуба, І. С. Павлика, О. В. Білюка, на сторінках якого в доступній для читачів формі було проаналізовано та визначено причини і наслідки голодомору 1932–33 рр.

Державний архів Миколаївської області у 2000 р. видає збірку документів і матеріалів «Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933)» на чолі з керівником авторського колективу М. М. Шитюком. Завдяки колективним зусиллям В. П. Шкварця, П. І. Соболя, низки інших науковців та студентів старших курсів, які безпосередньо здійс-

нювали опитування свідків голодомору і директора обласного державного архіву Л. І. Окороквої вдалося створити ґрунтовну роботу, яка стала у нагоді для практичної роботи вчителів та керівників історичних гуртків та науковців-дослідників історії рідного краю.

Провідну роль та значення в справі дослідження історії голодомору 1932–1933 рр. на Миколаївщині відіграв і продовжує відігравати доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, номінант багатьох премій та конкурсів, автор великої кількості монографій, книг, брошур та статей М. М. Шитюк.

За державної підтримки з 1992 р. триває робота науковців над виданням серії книг «Реабілітовані історією» в яких наводяться дані про конкретних громадян, які в роки голодомору були репресовані та постраждали від радянських державних органів.

Важливим на шляху подальшого краєзнавчого дослідження голодомору 1932–1933 рр. стало видання в 2002 р. ювілейної книги «Миколаївщина: літопис історичних подій». В трагічну річницю 2003 р. було видано колективні монографії: «Голод 1932–1933 років на території Миколаївщини» під керівництвом М. М. Шитюка, «Трагедія століття: голод 1932–1933 років на Миколаївщині» під керівництвом С. С. Марчучука. Незважаючи на однаковий об'єкт наукового дослідження, обидва авторські колективи впорались з поставленою метою і змогли висвітлити трагічні події голодомору на Миколаївщині, втілення насильницької політики суцільної колективізації та винищення українського селянства. Автори продемонстрували нелюдську сутність радянської тоталітарної машини в справі досягнення економічних цілей за будь-яку ціну, навіть шляхом принесення в жертву багатомільйонних людських доль. Трагедія українського народу знайшла своє висвітлення і в друкованих роботах представників української діаспори, наприклад в Австралії за керівництва Петра Кардаша видана книга «Злочин», в якій П. Обруч розглядає голодомор в Трикратьському районі Миколаївщини.

Завдяки плідній роботі в 2004 р. виходить доопрацьоване та виправлене друге видання «Історії рідного краю. Миколаївщина» В. П. Шкварця та М. Ф. Мельника.

Трагедія голодомору 1932–1933 років висвітлювалась не лише на сторінках колективних монографій та збірок документів та матеріалів. Значний внесок в популяризацію та детальне вивчення внесли друковані статті в періодичних виданнях таких авторів, як: Є. Г. Горбуров, Т. В. Березовська, Ю. В. Котляр, П. І. Соболев, І. І. Федьков, П. М. Тригуб, О. П. Тригуб, Т. В. Березовська, О. М. Юрчик та багато інших.

У 2006 р. побачила світ колективна монографія М. М. Шитюка і К. Є. Горбурова «Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках», де наводилися копії історичних архівних документів, які допомагають зрозуміти читачеві причини, зміст, економічні і демографічні наслідки цих трагедій для Миколаївщини.

Завдяки створеному Українському інституту національної пам'яті проводиться систематична робота по дослідженню та публікації результатів науково-дослідницької роботи з проблеми голодомору 1932–

1933 років в Україні в цілому і на Миколаївщині зокрема. В 2008 році в межах глобальної систематизаційної роботи друкується «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область» до складу авторського колективу якої входили: М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, А. М. Бахтін, О. О. Баковецька, Є. Г. Горбуров, І. Т. Кішак, В. Ф. Кондрашов, І. Є. Ніколаєв. Ця робота створила умови для розгортання значної кількості досліджень краєзнавчого спрямування та формування цілісної картини злочинного обличчя радянської тоталітарної машини. В 2009 р. на сторінках книги «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції» міститься стаття М. М. Шитюка «Селянство Миколаївщини в умовах голодомору 1932–1933 років: трагічна статистика жертв сталінізму», де висвітлюється страхітливий процес запровадження нелюдської політики на місцевому документальному матеріалі.

У 2015 р. вийшов навчальний посібник «Історія рідного краю: Миколаївщина» під керівництвом М. М. Шитюка, в якому присвячено окремий урок № 34 розгляду голодомору 1932–1933 років. На підставі фактів робиться висновок, що запровадження політики на знищення сільського населення було продуманою політикою радянського апарату у зв'язку з провалом хлібозаготівельної компанії восени 1932 р. Запровадження «чорних дошок» стало лише зовнішнім оформленням страшних планів на винищення цілих населених пунктів і створення відповідних умов для їхньої ізоляції і недопущення спроб мігрувати на інші території.

Таким чином ми стали свідками повільної трансформації підходів до висвітлення голодомору 1932–1933 років на Миколаївщині, від тимчасових і незначних наслідків неврожаю та порушень балансу зовнішньої торгівлі до цілеспрямованої політики тоталітарної держави на шляху фізичного знищення інакшедумства і знищення найбільш міцного конкурента радянської колективної системи обробітку землі.

Цікавою і одночасно типовою була справа, яку розслідував і готував уповноважений м. Першотравневого відділення Одеської області сектора ДПУ УРСР Славінській щодо Байдана Афанасія Максимовича 29 грудня 1932 р. Підставою для початку слідства в справі зазначалось: «Систематична агітація проти виконання плану хлібозаготівель та злісне ухилення нездатчиком хліба, систематичне невиконання контракції». Причому на постанові за нього, як неграмотного розписувалась інша людина. Навіть в передворітних умовах репресивна машина працювала з однаковим напруженням і не давала спокою своїм громадянам. З матеріалів справи з'ясовується, що народився він в с. Синюхо-брод Першотравневого району в 1892 році, тобто нараховувалось йому 40 років, найбільш продуктивний вік для сільськогосподарської роботи. Одружений, дві дитини. При заповненні анкети слідчий навіть не замислився над тим, що в суміжних рядках наводив суперечливу інформацію, зокрема зазначав що у нього соціальний стан – хлібороб, кулак, а за соціальним та політичним минулим – з селян середняків. Яким чином в умовах ра-

дяньського села середняк зміг перетворитись на кулака взагалі незрозуміло. При опитуванні зазначалось, що напередодні арешту нічим не займався, тому що повернувся з Москви із заробітків. За національністю – українець, безпартійний, неписьменний. Майна фактично немає тому що був розкуркулений в 1931 р. Яким чином до 1931 р. збереглося в радянській державі куркульське господарство нікого не цікавило.

Важливо зазначити також, що разом з ним проживали: батько Максим Антонович Байдан 72 років, мати Наталія Григорівна 63 років. Обидва займалися землеробством індивідуально, тобто вирішили зберегти одноосібне господарство і намагались продовжити товарне виробництво навіть в умовах суцільної колективізації. Разом також проживав його молодший брат Микола 25 років, який працював вантажником на міській станції. Другий брат Данило 40 років після розкуркулення також проживав з батьком. Таким чином ми бачимо, що це було міцне сільськогосподарське виробництво, в якому наявні були міцні селянські руки та традиційна психологія господаря. За сфабрикованою справою свідком проходив Мир'янов Микола Петрович 1901 р. народження, тобто 31 рік, за соціальним станом – селянин-бідняк, освіта – нижча, українець, одружений, хлібороб, член артілі «13-річчя Жовтня», кандидат в члени правління артілі, походив з селян-бідняків. Головним аргументом в його свідченнях виступає факт ведення великого кулацького господарства, в якому нараховувались: два коня, дві корови, весь сільськогосподарчий реманент, за виключенням молотарки. Обробляв 12 десятин, ухилявся від виконання різних зобов'язань перед державою, наприклад щодо плану хлібозаготівель. За його свідченням Байдан Афанасій Максимович ховав хліб до закінчення хлібозаготівель, а потім спекулював ним, зокрема в 1931 р., коли знаходився прихованим хліб в умовах не виконаної контрактиції. В повсякденному житті демонстрував свою релігійність, був активним членом релігійної громади. Свідок зазначав, що в 1930 р. був організатором жіночих виступів контрреволюційного характеру. Зрозуміло, що очільник релігійної громади мав значний вплив на решту селян, на що Мир'янов Микола Петрович звертає увагу і підкреслює, що він користувався авторитетом серед відсталі частини селян, утримував їх від вступу до артілі. На його думку Байдан Афанасій Максимович під прикриттям релігійної діяльності займався контрреволюційною діяльністю, протидіяв Радянській владі. Інших конкретних фактів з зазначенням дат, аргументів у справі не наводиться. Тобто основою звинувачень були лише задрість, особисті враження та особиста ворожнеча майнового характеру.

Другим свідком по справі проходив Степанов П. М., 1880 р. н. з села Синюхін-Брід, селянин-бідняк, освіта нижча, одружений, за професією хлібороб, рахівник сільради, член артілі «Ім. 17-ї партконференції». Таким чином, ми бачимо, що обидва свідки були односельцями і досконало знали один одного впродовж свідомого життя, але займали протилежні щаблі соціальної драбини. Він так само засвідчив міцне економічне положення до революції родини Байданів, факт розкуркулення та продажу конфіскованого майна. Засвідчував також той факт, що Байдан

Афанасій Максимович переховував інших розкуркулених, надавав їм тимчасовий притулок та переховував куркульське майно. Під час рейду в ямі було знайдено 15 грудня 1932 р. 12 пудів пшениці, 10 пудів жита, 8 пудів муки. На думку свідка він закопав хліб в землю, щоб згноїти, а не здати державі.

Навіть в довідці сільської ради зазначалось те, що був організатором народних хвилювань в 1930 р.

У протоколі особистого допиту зазначалось також, що він за походженням кулак, але майна внаслідок розкуркулення ніякого немає, одружений, з двома дітьми. За його свідченням підставою для розкуркулення став той факт, що на нього було накладено такий обсяг контрактиції, що він зміг внести в повному обсязі, але він вніс 80 пудів, а під час розкуркулення було вилучено ще 30 пудів. Всупереч свідченням свідків зазначав, що після революції в господарстві залишалось: один кінь, дві корови, одна свиня, плуг, одна борона та хата. Найману працю не використовував, у заворушеннях 1930 р. участі не брав. На відміну від свідків зазначає, що 15 грудня 1932 р. при обшуку у нього нічого не знаходили. На 1921 р. він не піддався розкуркуленню, бо був середняком, а навесні 1932 р. у нього було вилучено озимину до колгоспу «Ім. 13 Жовтня». Співставляючи відповідні показання, слід зазначити, що слідчий фактично інших документів не наводить, як то протокол обшуку, огляд та вилучення майна, свідчення членів родини, понятих та інше.

Справа вже 1 січня 1933 р. була з висновком передана через Одеський обласний відділ ДПУ на особливу нараду при колегії ДПУ УРСР для визначення терміну закінчення до концтабору. Всі матеріали підготував Славінський, затвердив заступник начальника РВ ДПУ Шор.

Далі ми стаємо свідками фантастичних за швидкістю подій – вже 2 січня 1933 р. Облвідділ ДПУ УРСР виносить постанову з формулюванням що Байдан Афанасій Максимович систематично здійснював антирадянську агітацію проти хлібоздачі, а також займався викраденням колгоспного хліба, під час обшуку в грудні 1932 р. було знайдено 30 пудів хлібу, який вкрадений з колгоспних полів, тому що власних полів він в 1932 р. не мав. Як обтяжуюча обставина визнавався факт входження до церковної ради, де він керував жіночою волинкою, а також систематично опирався виконанню контрактиції за хлібоздачами до 1931 р., часу розкуркулення.

Таким чином виключно на підставі усних свідчень двох свідків, які були інтегровані до радянської системи сільськогосподарського управління було винесено рішення на підставі Постанови ЦИК –а 7/VII-32р. та ст. 54-10 КК УРСР, щоб клопотати перед судбудівництвом, застосувати заходи соціального захисту ув'язнення в концтаборі терміном на десять років, за підписом уповноваженого від СПО Карінковського, Начальника СПО Спектора, затверджено начальником Одеського облвідділу ДПУ та прокурором. Колегія ДПУ УРСР протоколом №8/882 від 11 січня 1933 р. постановила вислати Байдана Афанасія Максимовича в Північний край терміном на три роки етапом.

На підставі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років» визнавалось, що Байдан Афанасій Максимович підпадає під дію згаданого акту. Документ був підготовлений старшим помічником прокурора області по нагляду за слідством в органах КДБ, радником юстиції В. М. Колбешкіним, начальником слідчої групи УКДБ УРСР в Миколаївській області В. А. Левенцем 24 квітня 1989 р. та затверджено 27 квітня 1989 р. прокурором Миколаївської області старшим радником юстиції Ю. Є. Бондарем.

Аналогічних справ безліч, слід врахувати також той факт, що значна кількість справ була знищена в роки тимчасової окупації в роки Другої світової війни самими органами ДПУ.

Для підтвердження тези про системний та цілеспрямований геноцид українського селянства, незалежно від національності розглянемо ще одну «цікаву» типову кримінальну справу Байдуша Роберта Едуардовича з села Інгулка (Н-Данциг Баштанського району) з 6 лютого 1933 р. В такому випадку як соціальне походження взагалі зазначалось: біло-бандит. За національністю був німцем, за професією землероб. Цікавим є те, що в 1920 р. знаходився під слідством за службу у білих, вбивства, за що отримав рік концентраційних таборів. Загальним правилом, як відомо, двічі за один і той самий злочин людину до відповідальності не притягують, але не тому випадку, коли дуже хочеться державним посадовим особам в радянському апараті. На час початку справи був виключений з колгоспу як кулак. Разом проживали сестри Олена, Ліда, дружина Амоля, сини Віктор (6 років) та Валентин (4 роки). Брат Едуард був раніше висланий (Р-5859, Оп.2, Спр.434, С.1). У такому випадку процес притягнення до кримінальної відповідальності мав певну передісторію, а саме, так, 28 жовтня 1932 р. протоколом № 38 сільської ради його та дружину було виключено з колгоспу, позбавлено права голосу та просили РВК про виселення за межі сільської ради.

На Байдуша Р. Е. від його односельця Стасюка Тихона 18 лютого 1930 р. на ім'я уповноваженого Микрайвиконкому т. Воронована дійшла заява з приводу того, що він під час окупації села білими в 1919 р. на добровільних засадах приймав участь в їх діяльності і зокрема арештував його рідного брата та інших селян, тіло якого було знайдено розстріляним біля хутора Водокачки в балці (Р-5859, Оп. 2, Спр. 434, С. 6). Спочатку руху цій заяві не дали, але з лютого 1933р. вона була долучена до матеріалів справи. Традиційно справа формувалась з опиту двох свідків.

Першим свідком був Геніх Костянтин Олександрович, 31 рік, бідняк, писемний, за професією він себе ідентифікував як вчитель, хлібороб. Зрозуміло що він теж був німцем за національністю. В своїх свідченнях зазначав, що в своєму господарстві разом з сезонними робітниками кількість найманих сягала 25 чоловік. На його думку, в 1919 році Байдуш Роберт Едуардович добровольцем вступив до карального загону «Слащова». Цей загін нараховував 6070 чоловік. У листопаді 1919 р. він особисто приїхав до села, всіх чоловіків вишукували біля цегляної стіни і під загрозою роз-

стрілу з кулемету «максім» усі змушені були погодитись. Лише через 2–3 дні на станції Долинська селянам вдалось розбігтись хто куди. Також зазначав, що Байдуш Р. Е. брав участь у вбивстві 12 партизан у Христофорівці, інгульських партизан, низці розстрілів по Миколаївській окрузі та всій Україні. Після розгрома білого руху повернувся з-під Одеси в 1920 р. В 1930 р. вступає в артіль «Вікторія», де весь час займався агітацією та розкладанням колгоспників.

У 1932 р. увесь час агітував про нереальність хлібозаготівель, підбурював селян не здавати хліб державі, доводячи, що спочатку слід себе забезпечити, а потім лише державу. Якщо ж хліб здасте, то повиздихаєте від голоду, за що ви працювали цілий рік, а держава забирає все. Хліб треба не здавати, якщо всі гуртом скажемо, що не дамо, то нічого не зроблять, скільки можна терпіти, що все забирають та треба мовчати. Але в листопаді 1932 р. за агітацію його виключають з колгоспу як кулака та білобандита, розкуркулують, а згодом хотіли навіть виселити за межі села, але він виїхав на Кавказ, проте 5 лютого був заарештований та привезений назад, його брата вислали на Північ як кулака неблагонадійного.

З протоколу допиту Кригера Федора Яковича, теж бідняка, 30 років, німця, писемного, хлібороба. Засвідчується факт того, що він заможний кулак, білобандит, використовував найману робочу силу та інші раніше згадані факти. Відчувається, що написані протоколи не лише одним почерком, а і одним автором. Кригер Ф. Я. як той, хто працював з підсудним поруч на жнивях, зазначав, що встромляючи вила в косарку, останні декілька разів її ламав і закликав ламати колгоспне обладнання задля того, щоб колгосп розпався і всі були звільнені з комуністичного рабства. Під впливом його промов Кригер Ф. Я. написав заяву про вихід з колгоспу, але через декілька місяців зрозумів що помилився. Інакше і не могло бути, адже без сільськогосподарського реманенту та відповідного досвіду і достатньої кількості земель розраховувати на економічне процвітання було годі розраховувати. Зазначав також, що на думку підсудного, колгоспів як насправді не було, так і не буде. Також засвідчував факти крадіжки зерна хліба – 3 мішка пшениці. Далі йшлося майже слово в слово: «під час виконання плану хлібозаготівель агітував не здавати державі зерна хліба, підбурював нас бідняків не здавати хліб. За що ви працювали цілий рік, ви повиздихаєте в голоді, якщо віддасте те, що вони вимагають, скільки ще можна терпіти цей грабунок, яким влада займається».

У протоколі особистого допиту Байдуша Роберта Едуардовича знаходимо дещо інший виклад матеріалу, зокрема він визнає свою участь у білому русі, але участь у масових розстрілах спростовує, також зазначає, що за це він був вже засуджений до одного року концтаборів, але за згоду співпрацювати в Червоній армії йому цей рік скасували. 9 місяців прослужив у Кременчуці. Під час участі в білому русі зазначав, що в основному в отряді були колишні поміщики та власники земель і головною метою загону було приборкання повстань та повернути поміщицьке і кулацьке господарство. Скільки було вбито людей не знав. З приводу найманих робітників зазначав, що він особисто робітників не наймав взагалі, а його батько най-

мав 3–4 чоловіка на 160 десятин землі. Агітацією не займався і косарок навмисно не ламав.

Обвинувальний вирок був жорстким та цікавим, зокрема в ньому зазначалось як доведений факт, без згадування жодного доказу за матеріалами справи, що Байдуш Роберт Едуардович в 1919 р. служив в білому каральному загоні Слащова, сам особисто брав участь у розстрілі комісара Бурбелі, розстріляв червоного партизана в с. Піски Стасюка Федота та брав участь у розстрілі 12 партизан села Піски. Цей каральний загін наводив страх на весь Баштанський район. В 1930 р. потрапляє в колгосп «Вікторія», де з метою зриву виконання плану хлібозаготівель та розвалу колгоспної маси бідняків здійснював агітацію зауважуючи, що коні в колгоспі вже повиздыхали, а невдовзі це ж спіткає решту та після падіння Радянської влади Україна стане самостійною і того, хто був у колгоспах, будуть пороти різками. В звинувачувальному вирокі також зазначалось, що під його впливом частина селян займалась шкідництвом – пошкоджувала обладнання, а інша подавала заяви про вихід з колгоспу. Пропонувалось застосувати до підсудного ув'язнення в концентраційному таборі терміном на 10 років за підписами співробітника опергрупи Буртовенко, затверджено райуповноваженим ДПУ по Баштанському району Чулков, районий прокурор Гольдштейн 9 лютого 1933 р. в с.Баштанка. Врешті-решт, за рішенням Трійки при Колегії ДПУ УРСР від 7–8 березня 1933 р. №28/460 за справою №454/3534 Одеського облвідділу ДПУ Баштанського РВ за ст. 54-13 та 54-10 Кримінального кодексу Байдуша Роберта Едуардовича було засуджено до концентраційних таборів на п'ять років.

Зрозуміло, що на підставі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років» визнавалось, що Байдуш Роберт Едуардович підпадає під дію згаданого акту. Документ був підготовлений старшим помічником прокурора області з нагляду за слідством в органах КДБ, радником юстиції В. М. Колбешкіним, начальником слідчої групи УКДБ УРСР в Миколаївській області В. А. Левенцем 22 травня 1989 р. та затверджено 26 травня 1989 р. прокурором Миколаївської області старшим радником юстиції Ю. Є. Бондарем.

Таким чином, значний масив збережених кримінальних справ виступає одним із доказів злочинної діяльності системи органів радянської влади щодо українського селянства незалежно від національності та

релігійних уподобань. На підставі досліджених справ вже стає зрозумілим, що вся система судочинства щодо селян була побудована таким чином, що доказова база відігравала допоміжну і не обов'язкову частину судочинства, а головним було те, що людина була хліборобом, вела самостійне господарство, мала чіткі життєві орієнтири щодо ведення господарства, користування землею, форми власності та організації обробітку землі. Значною мірою це була помста за минулу діяльність, яка не завжди була дружньою щодо більшовицької влади. В матеріалах справ задокументовано факти тотального вилучення всього продовольства і приречення людей на вимирання. Навіть думки ставали одним із доказів вини підсудних. Поставлена мета скорочення кількості українського сільського населення, яке не стало на підтримку радянських перетворень, а стало фундаментом для руху опору і залишалось потенційно небезпечним.

Крім політики голодомору, радянська система застосувала також відкриту репресивну політику щодо українського населення. На сьогодні задокументовано 2008 громадян Миколаївщини, які потрапили в лешата терору. Досліджуючи трагічні події 1932–1933 років, вражають людські втрати, причому за кожною цифрою стоїть окрема людина, її життя, сподівання, розчарування і страшна трагедія смерті. Кількість втрат і до сьогодні залишається дискусійною, але не слід забувати та варто досліджувати сучасні процеси в українському суспільстві. Постійно пам'ятаючи про 3,5–9 млн замордованих впродовж двох років радянською тоталітарною системою, треба також аналізувати статистику кількості населення сьогодні, адже, наприклад лише за дев'ять місяців поточного 2016 року лише в Миколаївській області населення скоротилось на 5,3 тисячі чоловік і це без запровадження страшної політики голодомору, без врахування мігрантів, тобто лише за цей період населення Миколаївщини скоротилося на 2–3 села.

Відповідні статистичні дані є і по інших областях. Щоб через певний час чинна економічна та соціальна політика не отримала визначення геноциду українського населення. Пам'ять про покладені жертви українства на алтар радянського режиму потрібно берегти і використовувати у вихованні нових поколінь нашої вільної і самостійної держави. Злочинців теж треба назвати поіменно і віддати належне на стіні ганьби. Саме тому потрібно продовжувати дослідницьку роботу за існуючими документами кримінальних справ та зібраних усних свідченнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Держархів Миколаївської області, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 434, арк. 1–18.
2. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 430, арк. 1–19.
3. ДАМО, ф. Р-8, оп. 1, спр. 201, арк. 28.
4. ДАМО, ф. Р-8, оп. 1, спр. 266, арк. 10.
5. ДАМО, ф. Р-1483, оп. 1, спр. 44, арк. 12.
6. ДАМО, ф. Р-261, оп. 1, спр. 3, арк. 141.
7. ДАМО, ф. Р-256, оп. 1, спр. 323, арк. 8.
8. ДАМО, ф. Р-908, оп. 1, спр. 44, арк. 2.
9. ДАМО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 24, арк. 156.
10. ДАМО, ф. Р-472, оп. 3, спр. 16, арк. 123.

11. ДАМО, ф. П-6, оп. 1, спр. 274, арк. 15–19.
12. ДАМО, ф. П-30, оп. 22, спр. 8, арк. 15–16.
13. ДАМО, ф. П-83, оп. 1а, спр. 8, арк. 7–19.
14. ДАМО, ф. П-13, оп. 1, спр. 4, арк. 6,13.
15. ДАМО, ф. П-130, оп. 1а, спр. 27, арк. 1–3.
16. ДАМО, ф. П-2878, оп. 1, спр. 1, арк. 32–35.
17. ДАМО, ф. П-129, оп. 1а, спр. 29, арк. 12–13.
18. ДАМО, ф. Р-1191, оп. 1, спр. 3, арк. 180–189.
19. ДАМО, ф. Р-687, оп. 1, спр. 195, арк. 25–26.
20. ДАМО, ф. Р-1230, оп. 1, спр. 70, арк. 140.
21. ДАМО, ф. Р-645, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
22. ДАМО, ф. Р-1391, оп. 1, спр. 2, арк. 151.
23. ДАМО, ф. Р-1014, оп. 1, спр. 35, арк. 180.
24. ДАМО, ф. Р-1187, оп. 1, спр. 31, арк. 36.
25. ДАМО, ф. Р-950, оп. 1, спр. 15, арк. 8.
26. ДАМО, ф. Р-1454, оп. 1, спр. 12, арк. 105–106.
27. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 620, арк. 8–9.
28. Бахтін А. М. Наслідки голодомору в південних областях України / А. М. Бахтін // Гуманітарно-економічні дослідження: Зб. наук, праць. – Миколаїв; Одеса, 2005. – Т. 2. – С. 299–309.
29. Бахтін А. М. Причини голоду-геноциду в південному регіоні України / А. М. Бахтін // Гуманітарно-економічні дослідження: Зб. наук, праць. – Миколаїв; Одеса, 2005. – Т. 1. – С. 217–226.
30. Бахтін А. М. Репресивно-каральні заходи влади проти селян Півдня України у період голоду 1932-1933 років / А. М. Бахтін // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2005. – Вип. 11. – С. 175–178.
31. Белоконь С. Механизм большевистского насилия. Конспект исследования / С. Белоконь. – К., 2000. – 128 с.
32. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – Т. 1. – 448 с.
33. В этом году в Николаевской области на 100 умерших приходилось 62 родившихся. Николаев, Политика – НикВести / 13:45, 17 Ноября, 2016 01055 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nikvesti.com/news/politics/97780>. – Дата звернення: 19.11.16. – Назва з екрану.
34. Вакулишин С. Чи був голодомор у Києві? / С. Вакулишин // Закон і бізнес. – 1998. – 11 листоп. – С. 5.
35. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упорядники: Р. Я. Пиріг та ін. – К. : Вид-во політ. Літ-ри України, 1990. – 605 с.
36. Голод-геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70-річчя трагедії) / Редкол. : О. М. Гаркуша (голова) та ін. – Миколаїв : Вид-во ім. П. Могилы, 2003. – 200 с.
37. Гудима А. Кара без вини / А. Гудима. – К. : Урожай, 1993. – 256 с.
38. Друмов В. І. Документи про трагедію голодомору 1932-1933 рр. на Миколаївщині / В. І. Друмов // Тези доповідей та повідомлень першої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Великої Перемоги. – Миколаїв, 1995. – С. 37.
39. Козирева М. Е. Голод 1921-1923 рр. у німецьких колоніях на Миколаївщині // Наукові праці МФ НаУКМА / М. Е. Козирева. – Миколаїв, 2001. – Т. 10. – С. 89–92.
40. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд. : Михайличенко Г. М., Шаталіна С. П.; Відп. ред. : Кульчицький С. В. – К. : Наукова думка, 1992. – 736 с.
41. Кондрашов В. Документальні свідчення про трагічні події життя селянства Миколаївщини наприкінці 20-х – на початку 30-х років / В. Кондрашов // Історія, Етнографія, Культура. Нові дослідження: III Миколаїв, обл. краєзн. конф. – Миколаїв, 2000. – С. 341–343.
42. Конквест Р. Жнива скорботи / Р. Конквест. – К., 1993. – 249 с.
43. Котляр Ю. В. Ментальність південноукраїнського селянина і голодомор 1932-1933 років / Ю. В. Котляр // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф. – К., 2003. – С. 185–190.
44. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду / С. В. Кульчицький. – К. : Знання, 1989. – 48 с.
45. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. – Т. 11. – 336 с.
46. Ліньов А. А. Колективізація та голод 1929-1933 років на території сучасної Миколаївщини / А. А. Ліньов // Україна в новомутисячолітті очима молодих фахівців. – Миколаїв, 2000. – С. 54–60.
47. Ліньов А. Колективізація і голод 1929-1933 років на Миколаївщині / А. Ліньов, М. Шитюк // Щотижня. – 1997. – 31 трав.; 14, 28 черв.; 12, 26 лип.
48. Макачук С. Голодомор на Миколаївщині / С. Макачук, М. Степаненко // Рідне Прибужжя. – 2000. – 25 листоп.
49. Марочко В. Бодай те лихо не верталось / В. Марочко // Сучасність. – 1993. – № 2.
50. Марочко В. Голод на Україні (1931-1933 рр.): причини і наслідки / В. Марочко // Проблеми історії України: судження і пошуки. – Вип. 1. – К., 1991. – Випуск 1.
51. Марочко В. Голодомор: біль і жах нашого народу / В. Марочко // Культура і життя. – 1990. – 23 вересня.
52. Марочко В. Голодомор: причини і наслідки / В. Марочко // Освіта. Спецвипуск. – 1990. – №1, 2.
53. Марочко В. І. Голод на Україні (1932-1933 рр.) / В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна // Український історичний журнал. – 1989. – №7–12; 1990. – № 1.
54. Мельник М. Три голодомора / М. Мельник // Наш город. – 2007. – 12–20 нояб. (№ 46). – С. 18.
55. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929-1933): Док. і матеріали / Авт. кол.: під керівництвом Шитюка М. М / МННЦ ОДУ ім. І. І. Мечникова, Держ. архів Миколаїв, обл. – Миколаїв : Тетра, 2000. – 212 с.
56. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Миколаївська область. – Миколаїв : Видавництво «Шамрай», 2008. – 864 с.
57. Не тільки про хліб: Голодомор-33 // Південна правда. – 1991. – 23 лют.
58. Никольчук Н. О голодоморе 1932-1933 гг. на Николаевщине / Н. Никольчук // Южная правда. – 2007. – 24 нояб.

59. Плясков Л. «Проступок ...»: [Спогад про голодомор 1933 р.] / Л. Плясков // Південна правда. – 1990. – 23 груд.
60. Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з цим матеріалів // Комуніст України. – 1990. – № 2.
61. Прусов П. Свідчення про геноцид 1932-33 років / П. Прусов // Губернская неделя. – 2005. – 6 дек.
62. Садовничий В. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні та на Миколаївщині / В. Садовничий // Україна в новому тисячолітті очима молодих фахівців. – Миколаїв, 2000. – С. 22–25.
63. Серединський О. Голодомор 1932-1933 років на Миколаївщині / О. Серединський // Вечерний Николаев. – 2005. – 26 нояб.
64. Серединський О. Голодомор 1932-1933 років: [Арбузинський р-н] / О. Серединський // Нове життя. – 2005. – 26 листоп.
65. Серединський О. Голодомор 1932-1933 років: Документи Державного архіву Миколаївської області свідчать / О. Серединський // Рідне Прибужжя. – 2003. – 27 берез.
66. Серединський О. Національна трагедія: 1932-1933рр.: [Миколаївський р-н] / О. Серединський // Маяк. – 2005. – листоп.
67. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932-1933 рр. / Панченко П. П., Литвин В. М., Шитюк М. М. – К. : Вид. України, 2003. – 753 с.
68. Смугляков К. Люди вмирили, а хліб йшов на експорт / К. Смугляков // Радянське Прибужжя. – 1993. – 9 верес.
69. Соболь П. Голод-геноцид 1932-1933 років на Миколаївщині: історіографічний аналіз / П. Соболь // Гуманітарно-економічні дослідження : Зб. наук, праць. – Миколаїв ; Одеса, 2005. – Т. 1. – С. 162-173.
70. Соболь П. Голодомор 1932-1933 років: особливості соціальних патологій / П. Соболь // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф. – К., 2003. – С. 164–173.
71. Столяров І. Річниця голодомору на Миколаївщині / І. Столяров // Український Південь. – 2002. – 28 листоп.
72. Сторінки голодомору: За спогадами наших земляків // Щотижня. – 1992. – 21 лют. – С. 7.
73. Толочик П. Хвилина немовчання: Сторінки щоденника із тридцять третього / П. Толочик // Рідне Прибужжя. – 2004. – 30 листоп.
74. Трагедія століття: голодомор 1932-1933 років на Миколаївщині / Редкол. : О. М. Гаркуша (голова) та ін. ; Миколаїв, облдержадмін. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – 471 с.
75. Тригуб П. Трагедія в Пересадівці: Сторінка з історії голоду на Україні в 1932-1933 рр. / П. Тригуб // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України». – К. ; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 314–315.
76. У пам'яті навечно: [Голодомор 1932-1933 рр. у Доманівському р-ні] // Трибуна хлібороба. – 2008. – берез.
77. Федьков І. Голод 1932-1933 років на Миколаївщині / І. Федьков // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України». – К. ; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 312–313.
78. Фомін І. Випробування голодом / І. Фомін // Щотижня. – 1993. – 8 трав. – С. 7–8.
79. Фомін І. Слово про 33-й рік: Спогади свідка / І. Фомін // Голос Баштанщини. – 1992. – 10, 14, 17, 21 жовт.
80. Холявко В. Голодомор 1932-1933 років: [Миколаївський р-н] / В. Холявко // Маяк. – 2007. – 24 листоп.
81. Чорна книга України: зб. Документів, архів. Матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича. – К. : Вид. центр «Просвіта», 1998. – 784 с.
82. Чуніхін В. Черные зерна 1933 года / В. Чуніхін // Николаевские новости. – 1999. – 10 нояб.
83. Чуніхін В. Голодомор / В. Чуніхін // Південна правда. – 1990. – 28 листоп.
84. Чуніхін В. Дорогою сліз і смерті: [Голод 1932-1933 на Миколаївщині] / В. Чуніхін // Ленінське плем'я. – 1989. – 18 черв.
85. Шитюк М. Голод 1932-1933 років на території Миколаївщини / М. Шитюк // Український Південь. – 2005. – 24 листоп. – 1 груд. (№ 45). – С. 6.
86. Шитюк М. Миколаївщина в голодних 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 роках / М. Шитюк, К. Горбунов. – Миколаїв: Вид-во І.Гудим, 2007. – 155 с.
87. Шитюк М. М. Голод 1932-1933 років на території Миколаївщини в книзі. Голод-геноцид 1932-1933 рр. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків / М. М. Шитюк // Матеріали міжнародної конференції. – Київ-Нью-Йорк, 2000. – С. 278–298.
88. Шитюк М. М. Голод-геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини / М. М. Шитюк // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф. – К., 2003. – С. 174–184.
89. Шитюк М. М. Голод-геноцид 1933 року: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків на території Миколаївщини / М. Шитюк // Миколаївщина: літопис історичних подій. – Херсон, 2002. – С. 344–363.
90. Шитюк М. М. Голодомори ХХ століття: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. / М. Шитюк. – К. : Геліон, 1997. – 60 с.
91. Шитюк М. М. Південна Україна: колективізація і голод (1929-1933 роки) / М. М. Шитюк, А. М. Бахтін. – Миколаїв : Аскел, 2007. – 512 с.
92. Шкварець В. П. Історіософія та історіографія голодів-людоморів на Миколаївщині / В. П. Шкварець, Є. Г. Горбунов, К. С. Горбунов. – Миколаїв : Шамрай, 2008. – 288 с.
93. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. : Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк – К. : Рад. письменник. 1991. – 584 с.

Рецензенти:

Котляр Ю. В., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Тригуб О. П., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

РОССИЙСКИЕ ОЦЕНКИ БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКИ ОБАМЫ

Ближневосточная политика США привлекает к себе внимание во всем мире, в том числе и в Российской Федерации, где к тому же в последние годы существенно возрос антиамериканизм. Исходя из продолжающегося геополитического соперничества Москвы и Вашингтона, а также попыток Кремля вернуться на Ближний Восток, интерес политико-академического сообщества к действиям американцев в данном регионе не пропадает.

Целью статьи является рассмотрение взглядов ведущих российских политиков, дипломатов, ученых и экспертов на ближневосточную политику Обамы. Автор уделяет особое внимание на интерпретации представителями политико-академического сообщества России основных направлений курса Вашингтона на Большом Ближнем Востоке, экспертные рассуждения относительно успехов и неудач США, а также их размышления о перспективах американцев в регионе в контексте событий «арабской весны».

Сделан вывод о дискуссионности целого ряда вопросов, касающихся ближневосточной политики Обамы: причастность Вашингтона к событиям «арабской весны»; результаты арабских революций для Вашингтона; американские перспективы на Большом Ближнем Востоке.

Ключевые слова: «арабская весна»; Б. Обама; ближневосточная политика США; Большой Ближний Восток; политико-академическое сообщество.

Близькосхідна політика США привертає до себе увагу в усьому світі, в тому числі і в Російській Федерації, де до того ж в останні роки істотно зріс антиамериканізм. Виходячи з тривалого геополітичного суперництва Москви і Вашингтона, а також спроб Кремля повернутися на Близький Схід, інтерес політико-академічної спільноти до дій американців в цьому регіоні не зникає.

Метою статті є розгляд поглядів провідних російських політиків, дипломатів, учених і експертів на близькосхідну політику Обами. Автор приділяє особливу увагу на інтерпретації представниками політико-академічної спільноти Росії основних напрямків курсу Вашингтона на Великому Близькому Сході, експертні міркування щодо успіхів та невдач США, а також їхні роздуми про перспективи американців у регіоні в контексті подій «арабської весни».

Зроблені висновки про дискусійність цілого ряду питань, що стосуються близькосхідної політики Обами: причетність Вашингтона до подій «арабської весни»; результати арабських революцій для Вашингтона; американські перспективи на Великому Близькому Сході.

Ключові слова: «арабська весна»; Б. Обама; близькосхідна політика США; Великий Близький Схід; політико-академічне співтовариство.

Russian foreign policy thought of Obama's Middle East policy is considered in the article. This problem is highly debated in Russian political and academic community. There is a number of publications in which the actions of the USA are considered from different positions in the Greater Middle East in Russian historiography. The aim of the work is to consider Russian assessments of US Middle East policy under President Obama. The research is based on studies of current Russian publications on the international situation in the Greater Middle East and US foreign policy with the application of general scientific and special historical methods. Special attention is drawn to Russian interpretation of Obama's Middle East policy. Firstly, views of representatives of Russian political and academic community to US actions in the Greater Middle East are analyzed. The author considers that they are interesting not only from purely scientific

cal, but also from political and practical point of view. Conclusion is made about discussion of a number of questions relating to Obama's Middle East policy: US involvement in the events of the Arab Spring; the results of the Arab revolutions to Washington; American perspectives in the region. However, many experts agree that all Arab countries which have been a change of political regime in one way or another have retained their pro-American foreign policy orientation.

Key words: *the Arab Spring; B. H. Obama; US Middle East Policy; Greater Middle East; Political and Academic Community.*

Уже многие годы ближневосточная политика США является одной из наиболее обсуждаемых тем в политико-академическом сообществе Российской Федерации. Вмешательство Вашингтона в дела региона, а также реакция Америки на периодическое возникновение конфликтных ситуаций приводит к всплеску экспертной активности. Свидетельством этому могут служить многочисленные заявления государственных и политических деятелей, ток-шоу на телевидении, аналитические статьи и экспертные комментарии в СМИ, круглые столы и конференции, а также, конечно, научные публикации. Профессионально изучением политики США на Большом Ближнем Востоке (ББВ) занимаются в Институте востоковедения (ИВ) РАН, Институте мировой экономики и международных отношений (ИМЭМО) РАН, Институте Африки (ИА) РАН, Институте США и Канады (ИСК) РАН, Институте Ближнего Востока (ИБВ), Институте стратегических оценок и анализа (ИСОА), Российском институте стратегических исследований (РИСИ), МГИМО, МГУ, РУДН, СПбГУ, Высшей школе экономики (ВШЭ), Нижегородском госуниверситете (ННГУ) и других учреждениях и организациях.

Приход в Белый дом в 2009 г. Б. Обамы и его заявления (особенно Каирская речь) о кардинальном пересмотре политики США в отношении арабского мира вызвали огромный интерес в российском политико-академическом сообществе, что проявилось в появлении многочисленных комментариев и экспертных оценок. В частности, появился ряд заявлений о мотивах изменения американцами политики на ББВ. Российские эксперты практически единодушно признают факт тяжелого наследия доставшегося Б. Обаме от своего предшественника. Так, В. И. Батюк из ИСК РАН отмечал, что главным мотивом пересмотра администрацией Обамы ближневосточной стратегии США стала неудача, постигшая предыдущую администрацию по демократизации ББВ [2]. Это заставило Вашингтон пересмотреть свои действия. По словам известного политолога В. А. Никонова, опыт американцев в Афганистане и Ираке быстро показал, что внедрение демократического режима посредством военного вторжения и оккупации является крайне дорогостоящим и неэффективным методом [27, с. 298]. Действительно, своими действиями по реформированию региона команда Дж. Буша-мл. резко снизила популярность Америки в регионе. Поэтому целью Вашингтона стало улучшение имиджа Америки на ББВ. Как указывалось в экспертном докладе международного дискуссионного клуба «Валдай» (ноябрь 2009 г.), Вашингтон фактически отказался от курса «продвижения демократии» и в целом заметно умерил идеологическую составляющую политического курса. Однако, по мнению экспертов, этого недо-

статочно для нахождения всеобъемлющего урегулирования в регионе [34]. Похожий взгляд и у эксперта из РИСИ В. В. Карякина, который отмечал, что одна из характерных черт внешней политики США – это стремление противодействовать геополитическим угрозам, доставшимся Б. Обаме в наследство от прежней администрации Белого дома. По его мнению, с самого начала новый президент обозначил приоритеты американской политики на ББВ. Здесь в первую очередь эксперт отметил смещение акцентов с завершения войны в Ираке к афганской проблеме, а также подключение Пакистана к борьбе с талибами. К серьезным вызовам безопасности США новой администрацией была отнесена и ситуация вокруг ядерной программы Ирана [15, с. 90].

Достижению поставленной цели были подчинены и поездки высокопоставленных лиц новой администрации на ББВ. Например, по мнению эксперта по Ближнему Востоку В. Н. Бирана, главной целью первого ближневосточного турне Б. Обамы, а также поездки госсекретаря Х. Клинтон в регион стало желание новой американской администрации «усилить и качественно изменить» внешнюю политику Соединенных Штатов на ББВ [3].

Большинством российских исследователей признается, что в период президентства Обамы США остались ведущим геополитическим игроком в регионе. Например, согласно А. А. Сушенцову из МГИМО, после того как в феврале 2009 г. Б. Обама заявил о намерении возобновить «эру американского лидерства на Большом Ближнем Востоке» Белым домом был обозначен приоритет урегулирования в среднесрочной перспективе узлового для региона палестино-израильского конфликта. Кроме того, США при демократах подтвердили сделанную республиканцами ставку на Саудовскую Аравию и Ирак как на оплот американской политики в арабском мире. Отличие состояло в способе достижения цели: вместо односторонних мер и игнорирования несогласных демократы ориентировались на политику «вовлечения и партнерства» [39, с. 142].

По мнению Г. В. Мирзаяна из ИСК РАН, выступая за эволюционную трансформацию ближневосточного региона, администрация Обамы при этом вполне успешно сотрудничала с местными авторитарными режимами. В результате американцы не только реализовывали свои геополитические задачи, но и взращивали в странах-партнерах гражданское общество в надежде на эволюционную трансформацию региона [24, с. 10–11].

Спустя два года после прихода Б. Обамы к власти на ББВ произошли события, оказавшие существенное воздействие на ближневосточную политику США. У представителей российского политико-академичес-

кого сообщества разные мнения относительно причастности Вашингтона к событиям «арабской весны». Следует отметить, что одни (А. Г. Дугин, С. Е. Кургинян, А. В. Манойло, В. А. Никонов, Л. Л. Фитуни и др.) рассматривают социальные протесты в арабском мире как очередную серию, инспирированных Западом «цветных революций». По их мнению, факты внешнего давления, вмешательства, тайного и явного финансирования, а часто и прямого дирижирования ходом событий на ББВ со стороны США налицо [11; 17, с. 23; 19; 22; 27, с. 876; 38; 42, с. 10; 44, с. 11]. В подобном ключе неоднократно высказывались и представители российского руководства. Так, в марте 2014 г. на целую череду управляемых «цветных революций», произошедших на Ближнем Востоке, указал президент России В. В. Путин [28]. О «цветных революциях» на Ближнем Востоке говорил и министр обороны Российской Федерации С. К. Шойгу [45]. Начальник Главного оперативного управления Генштаба ВС РФ генерал-полковник В. Б. Зарудницкий также подчеркивал, что «цветные революции» в Ливии и Сирии – это «закамуфлированная агрессия с применением новых технологий сокрушения неудобных государств и устранения их с политической арены» [8].

Другие (Д. Б. Малышева, М. В. Маргелов, Г. И. Мирский, Е. М. Примаков, А. И. Шумилин, А. Ю. Урнов и др.) считают, что к «арабским революциям» привели внутривнутриполитические причины, связанные в первую очередь с социально-экономическими проблемами, обострившимися в регионе в связи с глобальным финансово-экономическим кризисом [24, с. 9; 25, с. 51; 32, с. 383; 39, с. 183; 46, с. 5, 10, 251]. Так, Председатель комитета Совета Федерации по международным делам РФ М. В. Маргелов не видел в событиях на Ближнем Востоке целенаправленных действий Запада по свержению ближневосточных режимов. По его словам: «"Арабская весна" пришла внезапно и дружно... ее приход не предсказало ни одно министерство иностранных дел, ни одна разведка... эффект домино вызвал подозрение в том, что революции были навязаны извне, но реакция Запада на события не подтверждает мнения в его подрывной роли в этом регионе. Никакое вмешательство к революции не приведет, если у народа нет предрасположенности к этой революции...» [6]. Подчеркивая факт внезапности арабских революций для США, многие (Д. Б. Малышев, А. А. Сушенцов, А. Ю. Урнов) отмечали, что реакция Вашингтона оказалась достаточно быстрой и гибкой. Белый дом постарался направить начавшиеся процессы в нужное для себя русло, начав взаимодействовать с новыми политическими силами в регионе [21, с. 41, 46; 39, с. 177; 41, с. 49].

Третьи (А. М. Васильев, Л. Е. Гринин, Б. В. Долгов, И. В. Кудряшова, В. В. Наумкин, Ж. С. Сыздыкова и др.) отмечают косвенную причастность Запада к событиям на ББВ в связи с тем, что на протяжении нескольких лет США и ЕС оказывали поддержку различным НПО и вели работу по демократизации арабского общества [9, с. 18; 10, с. 7; 18, с. 41; 40, с. 43]. Как заявил в середине марта 2011 г. в одном из своих интервью министр иностранных дел России С. В. Лавров: «ни у кого не было точного прогноза» по поводу случившегося на Ближнем Востоке. Поэто-

му глава МИД РФ назвал случившееся «ожидаемой неожиданностью» [13]. В октябре 2012 г. он заявил о том, что «арабская весна» – это результаты претворения в жизнь концепции «Большого Ближнего Востока» и демократизации всего этого региона [36].

По мнению ряда исследователей, «арабская весна» имеет как внутренние, так и внешние причины. Согласно директору ИВ РАН В. В. Наумкину, социальные движения на ББВ «носили сетевой характер, не имели четкой организационной структуры, единого руководства, программы и плана действий». Поэтому ученый напрочь отверг конспирологические теории, характерные для многих российских исследователей. В. В. Наумкин не отрицал определенное влияние Запада на умы арабской молодежи, но не считал, что американцы сознательно организовали «арабскую весну». При этом он уверен, что и для Запада, и для исламских движений «арабская весна», стала полной неожиданностью [26]. Причастность американцев к событиям «арабской весны» отмечал и директор ИА РАН А. М. Васильев. Он подчеркивал, что наряду с внутренними факторами к серии революций привело и внешнее воздействие стран Запада, которые мечтали демократизировать регион. Но при этом они имели в союзниках авторитарные режимы [12]. Поэтому, по мнению ученого, в идеале США хотели бы реформ в арабских странах «сверху», а не революций «снизу». Свидетельством этого стало замешательство администрации Обамы после начала «арабской весны» [4, с. 16].

В российском политико-академическом сообществе по-разному оценивают результаты и последствия «арабской весны» для ближневосточной политики Обамы. В основном мнения экспертов расходятся относительно того, выгодна или нет хаотизация ББВ для Вашингтона. Многие (С. А. Воронин, О. А. Колобов, С. Е. Кургинян, Р. Г. Ланда и др.) убеждены, что вторжение США в Афганистан и Ирак, палестинская проблема, давление Запада на Иран, «арабская весна» и другие конфронтационные события на ББВ связаны с практической реализацией теории «управляемого хаоса» [7, с. 15; 16, с. 282; 19; 20]. При этом одни (С. Л. Печуров, А. Б. Подцероб, А. К. Пушков, Ш. З. Султанов) уверены, что Вашингтон утратил контроль над ситуацией, получив хаос в ближневосточном регионе. Так, глава комитета Госдумы РФ по международным делам А. К. Пушков указывал, что политика США и их союзников по дестабилизации политических режимов в арабском мире, которые их не устраивали, вместо установления более либеральных и прозападных режимов обернулась утратой контроля над ходом событий, и Запад повсеместно получил хаотическую неконтролируемую ситуацию. По его убеждению, США столкнулись с последствиями своей собственной ближневосточной политики и этой хаотической «арабской весны», которую западные лидеры и СМИ очень активно приветствовали [33]. А. К. Пушков уверен: ставка США на радикальные изменения в регионе оказалась ошибочной, поскольку Вашингтону привычнее иметь дело с диктаторами [5].

Рассматривая роль США в событиях на ББВ, А. Б. Подцероб из ИВ РАН считает, что «главной целью США является, создав на Ближнем Востоке обстанов-

ку хаоса, нанесение ущерба политике Китая, Японии, Индии и Южной Кореи, а также крупнейшим европейским державам в этом регионе» и России. При этом данная дипломатия опасна и для самого Вашингтона, поскольку она не способна контролировать салафизм [31, с. 46].

По мнению президента Центра стратегических исследований «Россия – Исламский мир» Ш. З. Султанова, Вашингтон крайне заинтересован в том, чтобы не допустить критической дестабилизации в регионе. Американцы хотят любой ценой сохранить основные рычаги управления над ББВ. Однако, по мнению эксперта, провал «политики сближения США с Исламским миром» налицо. В условиях роста в мире глобальной стратегической неопределенности такая политика привела к тому, что Запад столкнулся с новыми угрозами в регионе. США не удалось ни остановить, ни приручить исламский революционный тренд [38].

На неудачу Америки по управлению процессом хаотизации на ББВ указывал генерал С. Л. Печуров. По его мнению, США оказались неготовыми к динамичной эволюции возникшего кризиса, несмотря на превентивные меры по подчинению себе развития ближневосточной ситуации. Поэтому они были вынуждены «на ходу» корректировать свою ближневосточную политику, неся при этом издержки, в том числе за счет неконтролируемого, угрожаемого их интересам роста исламского фундаментализма и не вписывающегося в их долгосрочные планы всплеска антизападных настроений [30, с. 115–116].

По мнению Г. В. Мирзаяна из ИСК РАН, «арабская весна» стала своеобразным фальстартом, который обрушил американские планы и заставил Вашингтон действовать по обстоятельствам, исходя из тактически меняющейся ситуации. При этом быстро выяснилось, что обстоятельствам американцы действовать не умеют. Серия просчетов Белого дома привела к резкому ослаблению влияния Соединенных Штатов на ББВ, а также к серьезной дестабилизации всего региона. Поэтому эксперт пишет не о действии теории «управляемого хаоса», а о неуправляемом хаосе, который поставил под угрозу американские интересы в регионе и американское лидерство во всем мире [24, с. 11–12].

Другие (П. А. Искендеров, А. В. Манойло, Н. В. Стариков, А. И. Фурсов), наоборот, убеждены, что Запад, ведомый США, осознанно дестабилизировал ситуацию на ББВ. По их мнению, реализуя теорию «управляемого хаоса», Соединенные Штаты пытаются остаться глобальным лидером и одержать победу в геополитическом противоборстве с другими центрами силы. Так, согласно П. А. Искендерову из Института славяноведения РАН, Вашингтон сделал ставку на создание и искусственное поддержание хронической нестабильности в этой части мира путем систематической фрагментации огромного геополитического пространства в целях контроля над энергетическими ресурсами и маршрутами их транспортировки. По его словам, ранее подобная стратегия была успешно отработана на Балканах, теперь же архитекторы «нового мирового порядка» перешли к ее реализации в более широких масштабах, активно используя террористические организации [14]. А. В. Манойло из МГУ так-

же уверен, что для США в условиях экономической конкуренции с КНР и ЕС важно установление контроля над регионом. А одним из методов достижения этой цели как раз и является использование сепаратистов и экстремистов для дестабилизации неподконтрольных стран – так называемый «управляемый хаос» [23]. Похожий взгляд и у известного российского публициста Н. В. Старикова утверждающего, что Запад последовательно уничтожает государственность на Ближнем Востоке с целью создания хаоса у границ России и Китая [37, с. 43]. Поддерживает коллег и директор Центра русских исследований Московского гуманитарного университета А. И. Фурсов убежден, что «управляемо-хаотический» ББВ выгоден Вашингтону в геополитической борьбе за доминирование в мире, поскольку отсекает от нефти и газа главного конкурента – КНР. Эксперт считает, что в целях лучшего контроля региона глобалисты планируют раздробить мусульманский мир на множество мелких частей, с которыми можно управляться с помощью частных военных компаний или наемников ТНК [1].

Следует отметить, что эволюция взглядов российских экспертов относительно того, насколько ближневосточная ситуация соответствует интересам Вашингтона, прямо зависит от развития текущей ситуации на ББВ. Именно, исходя из нее, варьируются их точки зрения. По мере нарастания террористической опасности в регионе менялись и оценки отдельных исследователей ближневосточной политики Обамы. Так, если в 2012 г. эксперты уверяли, что происходящее в регионе только внешне кажется не соответствующим тому, к чему стремились США и ЕС. По их мнению, «умеренные исламисты» в основном были ориентированы на решение внутренних задач, что полностью устраивало Запад. Кроме того, они якобы проявляли готовность предоставить более благоприятные возможности иностранному капиталу, если тот выступит стабилизатором экономического положения, но при этом воздержится от влезания в политику и идеологию арабских стран. Для США и ЕС гарантированный доступ к природным ресурсам региона – это возможность продлить свое господство и сдерживать геополитических конкурентов. Другими словами, Запад, реализующий установки глобализации и мирового управления, считал «умеренных исламистов» не худшими партнерами на Ближнем Востоке [43, с. 8–9]. В 2015 г. эксперты отмечали, что Вашингтон попытался использовать сложившиеся на ББВ условия для достижения собственных геополитических целей и идеологических установок, результатом чего стала последовательность событий «арабской весны». Однако США недооценили их последствия, что вызвало у американцев необходимость подстраиваться под происходящее в регионе и искать пути минимизации политических и стратегических издержек. По мнению исследователей, ближневосточная ситуация требует от Вашингтона и его партнеров коррекции линии поведения. Им представляется, что ухудшение ситуации с безопасностью на ББВ является следствием попыток такой коррекции. Это и создает угрозу сохранения негативных тенденций в регионе в среднесрочной перспективе [44, с. 11].

А. А. Орлов из МГИМО подчеркивал, что помимо желания США, но фактически из-за их необдуманной политики на ББВ, к власти могут прийти радикальные исламисты [29].

Президент ИБВ Е. Я. Сатановский также уверен, что усилия Запада по взятию ситуации на ББВ под контроль провалились. Опора США и ЕС в регионе на так называемых «умеренных» исламистов лишь дестабилизировала ситуацию и не дала им никакого выигрыша. Требования демократизации политических режимов со стороны Вашингтона привели к власти в арабских странах не представителей прозападных либеральных сил, а антизападных исламистов, за которыми стоят Катар, Саудовская Аравия, Турция и Иран, усилившие свое влияние в регионе [35, с. 79–80]. Правда, несмотря на некоторое ослабление своих позиций США, по мнению эксперта, остаются ключевым игроком в регионе [35, с. 81].

По словам академика Е. М. Примакова, события «арабской весны» показали, что на Ближнем Востоке

западная модель демократии абсолютно неосуществима [32, с. 395]. Бездумная одержимость США экспортировать западную модель демократии, в том числе силовым путем, в мусульманские страны привела регион к кризисному состоянию [32, с. 411].

Таким образом, представители политико-академического сообщества России по-разному оценивают ближневосточную политику Обамы. Дискуссионными является целый ряд вопросов: причастность Вашингтона к событиям «арабской весны»; результаты и последствия арабских революций для ближневосточной политики США. Особенностью российской внешнеполитической мысли относительно политики Обамы на ББВ является ее зависимость от развития текущей ситуации в регионе. При этом у многих российских исследователей преобладает точка зрения о провале Соединенных Штатов на ББВ. По их словам, действия Вашингтона привели к дальнейшей дестабилизации и активизации террористических группировок в регионе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрей Фурсов: «Бьют по Сирии, а целятся в Россию!» [Электронный ресурс] // Фонд Стратегической Культуры. – 14.11.2011. – Режим доступа : <http://www.fondsk.ru/news/2012/08/10/andrej-fursov-bjut-po-sirii-a-celjatsja-v-rossiu-15999.html>.
2. Батюк В. И. Американская военная стратегия на Большом Ближнем Востоке [Электронный ресурс] / В. И. Батюк // Россия и Америка в XXI веке. – 2011. – № 2. – Режим доступа : <http://www.rusus.ru/?act=read&id=260>.
3. Билан В. Н. Египетско-американские отношения в свете новой ближневосточной политики Б. Обамы [Электронный ресурс] / В. Н. Билан // Институт Ближнего Востока. – Режим доступа : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/15-12-09b.htm>.
4. Васильев А. М. Цунами революций / А. М. Васильев // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 3. – С. 2–18.
5. Вашингтон не справился с «арабской весной» [Электронный ресурс] // ИНО TV. – 2012. – 21 сентября. – Режим доступа : <https://russian.rt.com/inotv/2012-09-21/Vashington-ne-spravilsya-s-arabskoj>.
6. Ващенко В. М. Маргелов уверен, что арабские революции произошли без участия Запада [Электронный ресурс] / В. Ващенко // Комсомольская правда. – 2011. – 7 сентября. – Режим доступа : <http://www.kp.by/online/news/971719/>.
7. Воронин С. А. Процесс глобализации или проект неолиберализма? Что нас ожидает / С. А. Воронин // Вестник РУДН. Сер. Всеобщая история. – 2015. – № 4. – С. 7–18.
8. Генштаб развил идею о «цветных революциях»: в Сирии используются «технологии сокрушения неугодных стран» [Электронный ресурс] // NEWSru.com. – 23.05.2014. – Режим доступа : <http://www.newsru.com/russia/23may2014/coloredsyria.html>.
9. Гринин Л. Е. Революции и нестабильность на Ближнем Востоке / Л. Е. Гринин, Л. М. Исаев, А. В. Коротаев. – М. : Московская редакция изд-ва «Учитель», 2015. – 384 с.
10. Долгов Б. В. Сирийский кризис и радикальный исламизм / Б. В. Долгов // Азия и Африка сегодня. – 2016. – № 3. – С. 7–12.
11. Дугин А. Г. Цветные революции в Арабистане / А. Г. Дугин // Геополитика и международные отношения : Сборник статей, опубликованных в 2010–2011 гг. в информационно-аналитическом журнале «Геополитика» / под. ред. А. Г. Дугина. – М. : Евразийское Движение, 2012. – С. 13–16.
12. Интервью директора Института Африки [Электронный ресурс] // РСМД. – 05.10.2011. – Режим доступа : http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=132#top-content.
13. Интервью Министра иностранных дел России С. В. Лаврова [Электронный ресурс] // Сайт МИД РФ. – 13.03.2011. – Режим доступа : http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/E35AC8110082ABCBC3257852004AF20E?OpenDocument.
14. Искендеров П. Международные террористы в роли творцов «Большого Ближнего Востока» [Электронный ресурс] / П. Искендеров // Фонд Стратегической Культуры. – 11.07.2011. – Режим доступа : <http://www.fondsk.ru/news/2011/07/11/mezhdunarodnye-terroristy-v-rol-i-tvorcov-bolshogo-blizhnego-vostoka-3944.html>.
15. Карякин В. Политика США на Ближнем и Среднем Востоке: новые подходы и застарелые проблемы / В. Карякин // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т. 13, выпуск 4. – С. 90–99.
16. Колобов А. О. Модификация приоритетной композиции политики великих держав на Большом Ближнем Востоке / А. О. Колобов, О. А. Колобов, О. О. Хохлышева // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2011. – № 3. – С. 281–285.
17. Комлева Н. А. Арабская весна как технологический элемент структуры мирового господства / Н. А. Комлева // Пространство и время. – 2013. – № 1(11). – С. 18–23.
18. Кудряшова И. В. Кризисы политического развития: арабское измерение / И. В. Кудряшов // Вестник РУДН. Сер. Политология. – 2015. – № 4. – С. 33–52.
19. Кургинян С. Обама снимает маску [Электронный ресурс] / С. Кургинян // Центр Кургиняна. – 24.02.2011. – Режим доступа : <http://www.kurginyan.ru/publ.shtml?auth&cmd=art&id=2302&theme=10>.
20. Ланда Р. Г. Демократия и права человека в арабском мире [Электронный ресурс] / Р. Г. Ланда // Институт Ближнего Востока. – 2012. – 24 февраля. – Режим доступа : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/10-02-12a.htm>.

21. Малышева Д. Монархии Персидского залива и «арабская весна» / Д. Малышева // Международная жизнь. – 2012. – № 8. – С. 41–53.
22. Манойло А. В. Специфика цветных революций «арабской весны» / А. В. Манойло // Известия Уральского федерального университета. Сер. 3, Общественные науки. – 2013. – № 3 (118). – С. 30–36.
23. Манойло А. «Финиковые революции»: стихии или управляемый хаос? [Электронный ресурс] / А. В. Манойло // Международная жизнь. – 2011. – № 5. – Режим доступа : <https://interaffairs.ru/jauthor/material/459>.
24. Мирзаян Г. Ближневосточный покер. Новый раунд Большой Игры / Г. Мирзаян. – М. : Эксмо, 2016. – 352 с.
25. Мирский Г. Ближневосточные потрясения и западный мир / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 2. – С. 51–62.
26. Наумкин В. В. Сверху вниз и обратно. «Арабская весна» и глобальная международная система [Электронный ресурс] / В. В. Наумкин // Россия в глобальной политике. – 2011. – № 4. – Режим доступа : <http://globalaffairs.ru/number/Snizuvverkh-i-obratno-15277>.
27. Никонов В. А. Современный мир и его истоки / В. А. Никонов. – М. : Изд-во Московского университета, 2015. – 880 с.
28. Обращение Президента России В. В. Путина [Электронный ресурс] // Официальный сайт Президента Российской Федерации. – 18.03.2014. – Режим доступа : <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>.
29. Орлов А. Первые революции XXI века... [Электронный ресурс] / А. Орлов // Международная жизнь. – 2011. – № 5. – Режим доступа : <https://interaffairs.ru/jauthor/material/457>.
30. Печуров С. Л. Арабский Восток: от «весны» к хаосу? / С. Л. Печуров ; отв. ред. В. В. Наумкин и Р. Я. Эмануилов ; Ин-т востоковедения РАН. – М., 2013. – 120 с.
31. Подцероб А. Конец исламизма в арабском мире? / А. Подцероб // Международная жизнь. – 2013. – № 10. – С. 32–46.
32. Примаков Е. М. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами / Е. М. Примаков. – М. : Центрполиграф, 2016. – 415 с.
33. Пушкин: так называемая «арабская весна» и политика США и их союзников привели к появлению миграционного кризиса [Электронный ресурс] // Сирийское арабское информационное агентство САНА. – 2016. – 3 июля. – Режим доступа : <http://sana.sy/ru/?p=48867>.
34. Развитие Ближнего Востока: контуры 2020. Доклад к заседанию ближневосточной секции международного дискуссионного клуба «Валдай». Москва, ноябрь 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vid-1.gian.ru/ig/valdai/2020%20RUS.pdf>.
35. Сатановский Е. Я. Основные тенденции развития Ближнего и Среднего Востока / Е. Я. Сатановский // Новая и новейшая история. – 2014. – № 3. – С. 79–90.
36. Сергей Лавров о внешнеполитических врагах, о возможной войне между США и Ираном и многом другом [Электронный ресурс] // Российская газета. – 23.10.2012. – Режим доступа : <https://rg.ru/2012/10/23/lavrov-poln.html>.
37. Стариков Н. Лаконизм: Политика. Власть. Общество / Н. Стариков. – СПб. : Питер, 2016. – 176 с.
38. Султанов Ш. Иди туда, не знаю куда [Электронный ресурс] / Ш. Султанов // Завтра. – 2013. – 1 августа. – Режим доступа : <http://zavtra.ru/content/view/idi-tuda-ne-znayu-kuda/>.
39. Сушенцов А. А. Очерки политики США в региональных конфликтах 2000-х годов / А. А. Сушенцов ; отв. ред. А. Д. Богатуров. – М. : Изд-во МГИМО, 2013. – 249 с.
40. Сыздыкова Ж. С. Большой Ближний Восток в глобальной политике США / Ж. С. Сыздыкова // Армия и общество. – 2013. – № 5. – С. 43–47.
41. Урнов А. Ю. США – Африка: политика администрации президента Б. Обамы. 2009–2014 годы / А. Ю. Урнов. – М. : Ин-т Африки РАН, 2015. – 208 с.
42. Фитуни Л. Л. Ближний Восток: технологии управления протестным потенциалом (уроки арабских восстаний) / Л. Л. Фитуни // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 12. – С. 8–16.
43. Фитуни Л. Л. Навстречу «арабской зиме». Формирующиеся политические и экономические тренды в странах Северной Африки / Л. Л. Фитуни, В. Г. Солодовников // Азия и Африка. – 2012. – № 6. – С. 2–9.
44. Фитуни Л. Л. Негосударственные и квазигосударственные акторы Большого Ближнего Востока и проблема «евроджихадизма». Европейское лицо экстремистской угрозы / Л. Л. Фитуни, И. О. Абрамова // Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 11. – С. 2–11.
45. Шойгу: сценарий по типу «арабской весны» был применен на Украине [Электронный ресурс] // ИА РИА. – 01.04.2014. – Режим доступа : http://ria.ru/defense_safety/20140401/1002052340.html.
46. Шумилин А. И. Политика США на Ближнем Востоке в контексте «Арабской весны» / А. И. Шумилин. – М. : Международные отношения, 2015. – 336 с.

Рецензенты:

Шевчук О. В., д-р політ. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Шкляж Й. М., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Косов О. П., 2016

Дата надходження статті до редколегії 27. 09. 2016

АЛЬТЕРНАТИВНА ІСТОРІЯ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Альтернативна історія пов'язана з традиційною історією, оскільки вони мають один предмет – минуле людства. Для більш багатомірного, істинного уявлення минулого і потрібно формувати альтернативну історичну науку.

Початок історичним альтернативам було покладено, ще давньоримським істориком Титом Лівієм. Значний вплив на визнання альтернативної історії науковим напрямом зробила праця лауреата Нобелівської премії І. Пригожина «Кінець невизначеності. Час, хаос і нові закони природи». Французький історик, представник школи «Анналів» Ф. Бродель у межах концепції нелінійності розвитку досліджував питання взаємодії багатоманітності історичних часів.

У радянській історіографії проблеми альтернативності історії, враховуючи марксистський підхід до вивчення історії суспільства, не розвивалися належним чином. М. Гефтер вважав, що категорія «альтернативність розвитку» надає послідовності та єдності історичному світогляду. Дослідженнями проблеми випадковості в історії займався А. Гуревич. Питання альтернативності історичного процесу цікавили, головним чином істориків, які займалися дослідженням методологічних питань: Є. Жукова, І. Ковальського, П. Волобуєва.

Певний інтерес до альтернативної історії виявляє відомий український історик Н. Яковенко, яка вивчає ці два виміри історії – соціальний та антропологічний.

Завдяки альтернативній історії починає кардинально змінюється вектор наукового пошуку. Для історичної науки важливим наслідком загального повороту наукового мислення є те, що історика починають цікавити події, що відбулися не самі по собі, а в контексті нереалізованих можливостей.

Ключові слова: альтернативна історія; історіографія; нелінійність розвитку; методологія; виміри історії.

Альтернативная история связана с традиционной историей, так как они имеют один предмет – прошлое человечества. Для более многомерного, истинного представления прошлого и нужно формировать альтернативную историческую науку.

Начало историческим альтернативам было положено еще древнеримским историком Титом Ливием. Значительное влияние на признание альтернативной истории научным направлением сделал труд лауреата Нобелевской премии И. Пригожина «Конец неопределенности. Время, хаос и новые законы природы». Французский историк, представитель школы «Анналов» Ф. Бродель в рамках концепции нелинейности развития исследовал вопросы взаимодействия многообразия исторических времен.

В советской историографии проблемы альтернативности истории, учитывая марксистский подход к изучению истории общества, не развивались должным образом. М. Гефтер считал, что категория «альтернативность развития» предоставляет последовательность и единство в историческом мировоззрении. Исследованиями проблемы случайности в истории занимался А. Гуревич. Вопросы альтернативности исторического процесса интересовали, главным образом историков, которые занимались исследованиями методологических вопросов: Е. Жукова, И. Ковальского, П. Волобуева.

Определенный интерес к альтернативной истории показывает известный украинский историк Н. Яковенко, которая изучает эти два измерения истории – социальный и антропологический.

Благодаря альтернативной истории начинает кардинально меняться вектор научного поиска. Для исторической науки важным следствием общего поворота научного мышления является то, что историка начинают интересовать события, что произошли не сами по себе, а в контексте нереализованных возможностей.

Ключевые слова: альтернативная история; историография; нелинейность развития; методология; измерения истории.

Alternative history is connected with the traditional history as they have one subject – the past of mankind. For a more multi-dimensional, a true understanding of the past and the need to build alternative historical science.

The beginning of the historical alternatives was expected, yet the Roman historian Titus Livy. A significant impact on the recognition of alternate history as a scientific direction has made the work of Nobel Prize winner I. Prigogine, «The End of uncertainty. Time, chaos and new laws of nature». French historian, a representative of the school of «Annals» by F. Braudel, in the framework of the concept of nonlinearity development examined the issues of interaction of a diversity of historical times.

In Soviet historiography the problem of alternativeness of history, given the Marxist approach to the study of the history of society, did not develop properly. M. Gefter believed that the category of «alternative development» provides consistency and unity of the historical worldview. A study of the problem of chance in history involved A. Gurevich. Question the alternativeness of historical process were interested in, mainly historians, who were engaged in the study of methodological issues. E. Zhukov, I. Kowalski, P. Volobuyev.

Some interest in alternate history finds the famous Ukrainian historian N. Yakovenko, which examines two dimensions of history – social and anthropological.

Thanks to the alternate history begin, radically changing the vector of scientific research. To history an important consequence of the General turn of scientific thinking is that of the historian becomes interested in the events that occurred not in themselves, but in the context of missed opportunities.

Key words: alternative history; historiography; the nonlinearity of development; methodology; measurement history.

Альтернативність є невід'ємною частиною нашого життя: кожної хвилини будь-яка людина постає перед вибором – зробити так чи можливо інакше. Людське життя – своєрідне перехрестя; від обраного шляху якого доля може докорінно змінитися. Така варіативність людського буття, ймовірна можливість існування різних альтернативних шляхів розвитку історичних сценаріїв і дала поштовх для наукових досліджень альтернативної історії.

І якщо альтернативну історію асоціюють найчастіше з літературою [12] або філософією історії [16], то прийшов час відійти від подібних стереотипів і розглянути її з точки зору історичних досліджень.

Метою нашої статті є показ сутності альтернативної історії через призму досліджень відомих зарубіжних та вітчизняних істориків.

З точки зору літературознавства, альтернативна історія – це міждисциплінарне та метажанрове утворення. Вона не має родової належності, оскільки її художні твори є представниками усієї структури родів літератури [12, с. 18].

У творах, створених в дусі альтернативної історії, неодмінним елементом сюжету є зміна ходу історії. Тобто, в деякий момент минулого з якої-небудь причини: або випадково, або в результаті втручання зовнішніх сил, наприклад, прибульців з майбутнього, відбувається щось відмінне від того, що відбувалося в реальній історії. Те, що сталося, може бути пов'язане з широко відомими історичними подіями або історичними особистостями, а може здаватися, на перший погляд, малозначущим. У результаті цієї зміни відбувається «розгалуження» історії: події починають розвиватися іншим шляхом. У світі зі зміненою історією і відбувається дія. Вона може проходити у будь-який час – і в минулому, і в сьогоденні, і в майбутньому –

але на події істотно впливає факт зміни історії. В одних випадках описуються події, пов'язані з самим «розгалуженням», в інших виклад фокусується на ситуаціях зміни реальності, в третіх, основною темою стають спроби героїв за допомогою подорожі в часі повернути історію в початкове русло, змінити її в іншому напрямку або, навпаки, «закріпити» змінену реальність. У деяких творах разом з ідеєю переміщення в часі використовується ідея паралельних світів, коли «альтернативний» варіант історії реалізується не в нашому світі, а в паралельному, де історія йде власним шляхом.

Альтернативна історія пов'язана з традиційною історією, хоч би тим, що вони мають один предмет – минуле людства. Для більш багатомірного, істинного уявлення минулого і потрібно формувати альтернативну історичну науку.

Початок історичним альтернативам було покладено, ще давньоримським істориком Титом Лівієм (59 р. до н. е. – 17 р. н. е.). У своєму трактаті «Історія Риму від заснування міста», який був написаний у 35 р. до н. е., автор висунув гіпотезу, що Олександр Македонський не помер у 33 роки і присвятив декілька сторінок ймовірному ходу подій, тобто такому, що міг відбутися за певних умов, походу Великого Завойовника на Рим у 323 р. до н. е. Історик зробив гіпотетичне припущення, що цей похід міг би закінчитися повною поразкою Олександра Македонського. Все це скоріше можна назвати невеличкою альтернативною замальовкою всередині історичної праці. Однак, це не заперечує права вважати Тита Лівія основоположником жанру альтернативної історії. «Ніщо, здається, не було мені так далеко, коли я почав цю працю, як бажання відступити від викладу подій у хронологічному порядку і розквітчувати свій твір всілякими відступа-

ми, для того, щоб подати приємні розваги читачу і дати спокій своїй душі; але при одній згадці про настільки великого царя і полководця в середині мене знову пробуджуються ті думки, що таємно не одного разу хвилювали мій мозок, і хочеться уявити собі, який наслідок могла би мати для римської держави війна з Олександром» [10, с. 516–517].

Праця священника, історика та письменника Гальфрида Монмутського (біля 1100–1154/1155) «Історія бриттів» [11], написана у XII ст., за формою і підходом написання нагадує твір, виконаний у жанрі альтернативної історії. Автор намагався пояснити історичні претензії Нормандської династії на Британську корону, проте політ його уяви майже витіснив це завдання. Гальфрид відніс королівський рід бриттів до останніх захисників Трої і простежив життя їх багаточисельних нащадків, фактично заповнивши «білі плями» власною альтернативною вигадкою, яка повністю поглинула реальну історію. Фактично, була створена функціональна модель легендарного минулого Великої Британії. Ця модель настільки вдало викладена автором, що навіть Вільям Шекспір звертався до сюжету «Історії бриттів» про короля Ліра та його дочок, а не до справжніх історичних фактів.

Альтернативна історія базується на понятті «точок біфуркації» (точок розвилки), при наближенні до яких відбувається відкидання одних варіантів і вибір інших (процес флуктуації). Лауреат Нобелівської премії Ілля Романович Пригожин (1917–2006) вважав, що історія є послідовністю біфуркацій [8, с. 15]. Це дозволяє вченому зробити висновок, що «незворотність і нестійкість тісно пов'язані між собою: необоротний, орієнтований час може з'явитися тільки тому, що майбутнє не міститься в теперішньому» [14, с. 252], скоріше, міститься, але в якості однієї з можливостей.

Значний вплив на визнання альтернативної історії науковим напрямом зробила праця І. Пригожина «Кінець невизначеності. Час, хаос і нові закони природи» [13]. У книзі йде мова про ідею нелінійності динаміки. Цей підхід ґрунтується на тому, що лінійний характер перебігу подій, рівноважні стани зовсім не є домінуючими в реальності. Значну увагу дослідник приділяє хаотичності поведінки явищ. І. Пригожин та І. Стенгерс пов'язують різноманітні шляхи еволюції з біфуркаціями, які виявляють свій характер у процесі зміни поля середовища.

Концепція нелінійності розвитку, початок якої було покладено теоретичними працями Брюссельської школи термодинаміки і теоретичної механіки (І. Пригожин, І. Стенгерс), знайшла відгук у працях школи «Анналів», зокрема, в концепціях «процесів великої тривалості» та структурі історичного часу. Так, відомий французький історик, представник школи «Анналів» Фернан Бродель (1902–1985) у межах концепції нелінійності розвитку досліджував питання взаємодії багатоманітності історичних часів. Ще у першій своїй великій праці «Середземне море та середземноморський світ за часів Філіпа II» Ф. Бродель вибудував принцип нашарування трьох часових рівнів.

Найменш рухливою структурою «тотальної історії» є «геоісторія», що вимірюється «часом дуже великої тривалості». Для цього рівня історичного часу притаманний «квазівічний час», тобто «час мудреців»

або «напівміфічний час». Такий час виробляє редукцію усіх соціальних явищ до займаного простору. У першому розділі «Роль середовища» Ф. Бродель підкреслює: «географія в цій грі перестає бути самоціллю і стає засобом. Вона допомагає виявити найповільніші мінливі структурні реалії та організувати огляд самої лінії перспективи, що безкінечно віддаляється» [3, с. 29]. З цього виходить, що Середземномор'я – це не бездіяльний просторово-географічний ареал, а «герой» тотальної історії у її численних варіаціях. Дослідник наголошує на тому, що географічне середовище виступає як «досить мінливий і у той самий час наполегливий, умілий, інколи дуже нав'язливий у своїх виявах діяч» [3, с. 30].

Найбільш змістовним рівнем у структурі історичного часу Ф. Бродель вважає категорію «часу великої тривалості», з якою він пов'язував поняття «структури». Під «структурою» історик розуміє «організацію, порядок, систему досить стійких відносин між соціальною реальністю і масами ... Це ансамбль, архітектура соціальних явищ, але насамперед вона – історична реальність, стійка і така, що повільно змінюється у часі» [1, с. 124]. Найбільш стійкою історичною структурою дослідник вважав цивілізацію, характерною ознакою якої є значна тривалість. Проте вона не є монотонною, а переплітається з «кон'юнктурним часом», який у свою чергу виступає виразником сукупності «соціальних рухів» з тривалими коливаннями та флуктуаціями. На думку Ф. Броделя, «існує безліч кон'юнктур, які зачіпають економіку, політику, демографію, але такою самою мірою – і самопізнання, колективне мислення, злочинність з її піднесеннями та спадами, які змінюють одне одного, художню школу, літературні течії, саму моду» [2, с. 66]. Отже, бродельська категорія «часу великої тривалості» не є монотонною, їй притаманний характер циклічності та нелінійності.

Третій, поверховий та мінливий темпоральний рівень у Ф. Броделя займає так звана «подієва історія». «Це історія короткочасних, різких, пульсуючих коливань. Надчуйна за визначенням, вона налаштована на те, щоб реєструвати найменші зміни», це «паруюча історія» [3, с. 20–21]. Своїми працями Ф. Бродель сприяв розвитку не лише концепції нелінійного часу, яка припускає певні відхилення та флуктуації, а й альтернативності історії.

У радянській історіографії проблеми альтернативності історії, враховуючи марксистський підхід до вивчення історії суспільства, практично не розвивалися. Однак, окремі праці в даному контексті слід згадати.

Так радянський історик і філософ, дисидент Михайло Якович Гефтер (1918–1995) створив сектор методології історії при Інституті історії АН СРСР. Одним із завдань цього сектору стало вивчення ідей багатоваріантності історичного розвитку. Дослідник вважав, що категорія «альтернативність розвитку» надає послідовності та єдності історичному світогляду. В збірнику статей «Історична наука і деякі проблеми сучасності» (1969) [7]. М. Гефтер подав неортодоксальний, фактично, альтернативний портрет В. Леніна.

Дослідженнями проблеми випадковості в історії займався відомий радянський історик-медієвіст Арон

Якович Гуревич (1924–2006). У статті «Загальний закон і конкретна закономірність історії» (1965) він розглядав методологічні аспекти проблеми альтернативності історичного розвитку. «Питання про альтернативні варіанти історичного розвитку, що не здійснилися в дійсності, але які можливі в певних реальних умовах, важливе для з'ясування характеру історичних закономірностей» [5, с. 24]. Тільки в такому контексті постановка питання про альтернативно-історичні побудови вважається правомірною, все інше ж – «з області гадання на кавовій гущі» [5, с. 24]. Історична закономірність, яка виступає як рівнодіюча компонента в русі соціальних сил, має різну силу і спрямованість. Але думка про те, що «історичний закон прокладає собі дорогу через хаос випадковостей» [5, с. 25], з точки зору А. Гуревича, є адекватною тільки для сфери соціології, але недостатньою для історичної науки.

Проблеми альтернативності історичного процесу цікавили, головним чином істориків, які займалися дослідженням методологічних питань.

У 1980 р. вийшла друком монографія «Нариси методології історії». історика, академіка АН СРСР Євгенія Михайловича Жукова (1907–1980). В ній розглядається альтернативність історичного процесу через категорію історичної можливості. При цьому наголошується, що людина перебуває у стані постійного вибору у своєму житті. «Люди можуть вибирати як цілі, так і певні засоби їх досягнення. Вибір відбувається з безлічі можливостей. Вибір може бути правильним чи помилковим. Якщо він помилковий, досягнення поставленої мети виявляється неможливим. Це безпосередньо впливає на історичний процес, може бути пов'язано з великими, іноді трагічними наслідками для тієї чи тієї категорії людей» [6, с. 11–12]. «Альтернативність виявляється переважно на «нижчих поверхах» суспільного розвитку, у мікропроцесах того чи того соціального організму. Чим більший історичний масштаб, тим виразніше виявляється генеральна тенденція» [6, с. 76].

У праці «Методи історичного дослідження» (1987 р.) історик, академік АН СРСР Іван Дмитрович Ковальський (1923–1995) подає власне розуміння феномену альтернативності історичного процесу. Він розрізняє буденні альтернативи та загальноісторичні. «Вибір можливостей і альтернативність результатів тієї чи тієї діяльності мають місце в історичному розвитку також на рівні вузькогруповому та індивідуальному. Подібні звичайні альтернативи не слід змішувати з історичними альтернативами, бо звичайні альтернативи не впливають на зміст і форми, на напрям, темпи й результати функціонування розвитку суспільних систем» [9, с. 74].

Фактичним узагальненням досліджень проблеми альтернативної історії в радянській історіографії слід вважати монографію «Вибір шляхів суспільного розвитку: теорія, історія, сучасність» (1987) історика, члена-кореспондента АН СРСР Павла Васильовича Волобуєва (1923–1997). У ній приділено значну увагу теоретичному аналізу діалектики необхідності, можливості та дійсності. Під вибором шляху суспільного розвитку П. Волобуєв розумів «вибір кожної даної країни принципово нового напрямку або типу її соці-

альної еволюції, а також суттєво різних шляхів у вже визначеному напрямку (чи варіантів, форм та стадій одного й того самого порядку)» [4, с. 10]. П. Волобуєв, розглядаючи поняття вірогідності, як міри можливості, дотримувався таких положень: вірогідність існування будь-якої можливості перебуває у прямій залежності від ступеня необхідності, а значить можливості не є рівноймовірними та рівноправними; імовірність якоїсь можливості – категорія не постійна, тому має здатність зменшуватися чи збільшуватися залежно від зовнішніх чи внутрішніх чинників впливу на неї; малоімовірні можливості можуть здійснитися тільки як короткотривала випадковість, що суперечить історичній необхідності; реалізація однієї з можливостей автоматично знищує вірогідність реалізації усіх інших можливостей. Ці положення можуть бути використані не тільки в царині історії щодо категорії альтернативності, а й в інших гуманітарних науках.

Проте, дослідження проблем альтернативної історії, закінчилися гоніннями для вказаних радянських істориків. У 1969 р. в журналі «Комуніст» жорсткій критиці піддалися роботи А. Гуревича за спроби структуралістського вивчення суспільства. Виданий в секторі методології збірник статей «Історична наука і деякі проблеми сучасності» негативно сприйняли в партійних органах. Авторів звинуватили у відході від марксистсько-ленінської методології. Було прийнято рішення про реорганізацію сектора методології, який в 1970 р. припинив своє існування. У 1974 р. рішенням ЦК КПРС був знятий з поста директора Інституту історії СРСР П. Волобуєв, «який не впорався з роботою». Його перевели на роботу в Інститут історії природознавства і техніки.

Певний інтерес до альтернативної історії виявляє відомий український історик Наталя Миколаївна Яковенко (1942 р. н.), зокрема, в контексті ролі особистості в історії, де «минуле розглядається як ряд варіацій життєвого вибору особистості» [17, с. 39], хоча поведінка людини і обумовлена певними стереотипами, сформованими під впливом традиції, закону і системи цінностей, вона все одно залишається «регульованою імпровізацією» [17, с. 40].

Найбільш повно альтернативність Н. Яковенко показано в праці «Паралельний світ», де автор досліджує українську шляху XVI–XVII ст.: погляди на владу, релігійність, сприйняття права, закону. Н. Яковенко вказує на залежність двох вимірів історії – соціального та антропологічного, оскільки «не існує соціальних практик, які б не утворювалися уявленнями, завдяки чому індивіди і групи наділяють змістом навколишній світ» [18, с. 9]. Кількість стереотипів, поширених в певному суспільстві, завжди набагато ширші за ті, якими керується окрема особистість. Тому повністю передбачити поведінку людини, особливо в моменти особливого соціального або психологічного напруження, неможливо – вона непередбачувана [17, с. 40].

У сучасному розумінні історії реальними можна вважати тільки фрагменти події. Тому більше не існує єдиного історичного процесу, властивого так званій «деревній» культурі. Цей образ є у міфології майже всіх країн Сходу та Заходу в різноманітних культурно-історичних варіаціях: «Дерево життя», «Дерево

пізнання», «родовідне дерево», «мислене дерево». Образи світових дерев являють собою різноманітні варіанти моделей світу, у яких інтегровано просторові протилежності (низ, коріння – підземний світ; середина, стовбур – земний світ; верх, крона – небесний світ) [15, с. 89]. Як вказує Н. Яковенко, «якщо раніше увага була зосереджена на «стовбурі дерева» (історичному синтезі), то тепер вона перемістилася на «листя» – на інтерпретації і маргінальні аспекти, які раніше сприймалися безглуздими з позиції розуміння минулого» [17, с. 223].

Таким чином, альтернативно-історичне конструювання має певну традицію вивчення в історичній науці – це і альтернативні сюжети Тіта Лівія, і питання взаємодії багатоманітності історичних часів Ф. Бродель,

і багатоваріантність історичного пошуку М. Гелфера та методологічні аспекти проблеми альтернативності історичного розвитку А. Гуревича, Є. Жукова, І. Ковальського, П. Волобуєва. В сучасній українській історіографії – це два виміри історії – соціальний та антропологічний у Н. Яковенко.

Завдяки альтернативній історії починає кардинально змінюється вектор наукового пошуку. Погляди вчених, раніше зосереджені на стабільності та закономірності, звертаються до випадковості. Для історичної науки важливим наслідком загального повороту наукового мислення є те, що історика починають цікавити події, що відбулися не самі по собі, а в контексті нереалізованих можливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность. (Философия и методология истории) / Ф. Бродель. – М.: РИО БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – С. 115–142.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV – XVIII вв.: в 3-х тт. / Ф. Бродель. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 3. Время мира, 1992. – 678 с.
3. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: в 3-х ч. / Ф. Бродель. – М.: Яз. славян. культуры, 2002. – Ч. 1. Роль среды, 2002. – 496 с.
4. Волобуев П. В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность / П. В. Волобуев. – М.: Политиздат, 1987. – 312 с.
5. Гуревич А. Я. Общий закон и конкретная закономерность истории / А. Я. Гуревич // Вопросы истории. – 1965. – № 8. – С. 14–30.
6. Жуков Е. М. Очерки методологии истории / Е. М. Жуков. – М.: Наука, 1987. – 256 с.
7. Историческая наука и некоторые проблемы современности: Статьи и обсуждения / АН СССР, Ин-т всеобщей истории; М. Я. Гелфер (отв. ред.). – М.: Наука, 1969. – 430 с.
8. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
9. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 440 с.
10. Ливий Тит. История Рима от основания города: в 3-х тт. / Тит Ливий. – М.: Наука, 1989. – Т. I. – Кн. I – X. – 702 с.
11. Монмутский Гальфрид. История бриттов. Жизнь Мерлина / Гальфрид Монмутский. – М.: Наука, 1984 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lib.ru/INOOLD/ENGLAND/br_history.txt.
12. Поліщук О. Л. Альтернативна історія в новітньому літературному процесі: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / Ольга Леонідівна Поліщук. – Миколаїв, 2016. – 21 с.
13. Пригожин И. Конец неопределенности. Время, хаос и новые законы природы / И. Пригожин. – Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2000. – 208 с.
14. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках / И. Пригожин. – М.: Наука, 1985. – 327 с.
15. Словник символів культури України / за заг. ред. В. Коцура. – К.: Міленіум, 2005. – 352 с.
16. Ткаченко Н. О. Феномен альтернативної історії у сучасній історичній свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філософських наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історія» / Наталія Олександрівна Ткаченко. – Одеса, 2016. – 17 с.
17. Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 368 с.
18. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

Рецензенти:

Лозко Г. С., д-р філос. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Даниленко І. І., д-р філол. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Котляр Ю. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 05.10.2016

ТЕОРІЯ АРХІВНОГО ПОШУКУ ВОЛОДИМИРА МИКОЛАЙОВИЧА АВТОКРАТОВА (матеріали до курсу «архівна евристика»)

У статті проаналізовано теорію архівного пошуку В. М. Автократова, видатного теоретика-архівіста ХХ ст., який першим з архівознавців у центр архівної евристики поставив людину (історика, архівіста), наголошував на вивченні інформаційних потреб, пошукового мислення, стратегії, тактики і методів архівного пошуку. Вчений убачав два види архівного пошуку: традиційний (неавтоматизований, здійснюваний архівістом, істориком, дослідником іншої галузі науки) і, нетрадиційний або автоматизований; наполягав на тому, що автоматизований пошук ніколи не забезпечить настільки доведеного результату, як традиційний. Результативність традиційного пошуку, на думку В. М. Автократова, залежить від якості описування, тому він пов'язує надійність описання з пошуком. Однак, теорія описування, що в кінцевому результаті мала б забезпечувати інформаційні потреби користувача, залишається нейтральною до нього. Традиційний архівний пошук має глибоке коріння в специфіці архівного інформаційного середовища, відповідає характеру задоволення потреб історика в архівній інформації. Традиційний архівний пошук оперує образами й не знає штучної пошукової мови, посередників, інформаційний запит у ньому злитий із пошуковим приписом. Ключовим для пошуку стає чинник походження документа від певної епохи, важливих в історії подій, з якими пов'язаний фондоутворювач. Стратегія пошуку передбачає послідовне звуження цілі: від пошуку архіву до пошуку документа в справі. За такої постановки питання зрозуміло, що основне навантаження несуть описи фондів. В. М. Автократов цікавлять складні завдання й він виокремив кілька етапів їхнього вирішення: пробні пошуки «архівна розвідка», власне пошуковий етап, досягнення логічної межі. Найважливішим чинником успішності архівного пошуку В. М. Автократов уважав «занурення» історика в ретроспективний інформаційний простір. Вчений уточнив ідею «перехресного пошуку» й заперечив можливість її реалізації, вказавши, що в реальності його не може бути, оскільки пошукова думка рухається або «зигзагоподібно» або навіть у лабіринті», а також існують психологічні чинники, що істотно впливають на пошукове мислення дослідника. Така трактовка думки В. М. Автократова більше відповідає його позиції стосовно обмежених можливостей автоматизованого пошуку (перехресний пошук можливий лише за існування чіткої кібернетичної системи).

Ключові слова: архівна евристика; теорія архівного пошуку; Володимир Миколайович Автократов.

В статье проанализирована теория архивного поиска В. Н. Автократова, выдающегося теоретика-архивиста XX в., который первым из архивоведов в центр архивной эвристики поставил человека (историка, архивиста), настаивал на изучении информационных потребностей, поискового мышления, стратегии, тактики и методов архивного поиска.

Ключевые слова: архивная эвристика; теория архивного поиска; Владимир Николаевич Автократов

The article analyzes the theory of archive search developed by Avtokratov V.N., a prominent theorist and archivist of the twentieth century. He was the first among archivists who put humans in the center of archival heuristics, emphasized the necessity of studying information needs, search thinking, strategy, tactics, and archival search techniques. He saw two possible types of archive search: the traditional one (a manual process conducted by an archivist, historian, or researcher of other branches of science) and non-traditional or automated. The scholar insisted that the automated search could never provide results as perfect as the traditional ap-

proach does. The effectiveness of the traditional search, according to V.N. Avtokratov, depends on the quality of registries, because connects them to the reliability of the search. However, the registry theory that should ultimately provide for the information needs of users is neutral to them. Traditional archive search is deeply rooted in the specifics of archival information environment and meets the needs of historians in archival information. Traditional search works with images and does not recognize artificial search languages and intermediaries, because the information request merges with search instructions. The key search is the origin of a document during a particular era or important historical events, which are associated with record creators. The search strategy follows consistently narrowing goals from archives to documents in the case. In this process, inventories play the primary role. V.N. Avtokratov was interested in complex challenges, so he singled out several stages of the solution method: test searches or archival inquiries, the actual search stage, and achieving logical limits. V. N. Avtokratov considered «immersion» of a historian in the retrospective information space to be the primary determinant of the success or failure of a search. The scientist defined the idea of «cross-search» and denied the possibility of its implementation, pointing out that it would not work in practice, because the search thought process moves either in «zigzags» or even «labyrinths». Additionally, there are also psychological factors that significantly affect the exploratory thinking of a researcher. This interpretation of V. N. Avtokratov's views is more consistent with his position on the limited capacity of the automated search (cross-search is only possible if a clear cybernetic system exists).

Key words: archival heuristics; theory of archive search; Vladimir Nikolaevich Avtokratov.

Останніми роками в програмах вищих навчальних закладів України з'явилася нова дисципліна – архівна евристика. Парадоксальним є те, що цей курс посів своє місце в університетських програмах за умов, коли архівна евристика досі лишається в колі недостатньо розроблених напрямів архівної науки. Фактично відсутня методологія архівної евристики. Для опанування цієї дисципліни студентами потрібен навчальний посібник або підручник, який розкриє конкретні методи архівної евристики. У виборі того, що є головним або з чого почати, автор вирішила зосередитися на доробку вченого, який не був першим, хто писав про архівну евристику, але справив найбільш значущий внесок у розроблення теорії архівного пошуку. Досі ще нікому не вдалося перевершити Володимира Миколайовича Автократова (1922–1992) – видатного теоретика-архівіста світового рівня, доктора історичних наук, випускника і професора Московського державного історико-архівного інституту (МДІАІ), вченого секретаря (1964–1966) та заступника директора з наукової роботи (1968–1992) Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (ВНДІДАС).

В. М. Автократов значно випередив свій час, можливо саме тому його ідеї не знайшли відгуку в Радянському Союзі. Хоча вчений був автором понад 100 наукових праць, однак за життя Володимира Миколайовича не вийшло «жодної монографії... з його ім'ям на обкладинці», а головний труд – докторська дисертація «Теоретичні дослідження деяких проблем сучасного архівознавства» (1982) на майже півтори тисячі машинописних сторінок – поклали на полицю в Центральному галузевому довідково-інформаційному фонді ВНДІДАС. Дослідники, зазначаючи, що захоплюються В. М. Автократовим, тривалий час фактично мали можливість ознайомитися лише з окремими розрізненими статтями. Тому мало хто й розуміється на його теорії архівного пошуку. Професор Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету, доктор історичних

наук Тетяна Інокентіївна Хорхордіна вказала, що проблема незрозуміння В. М. Автократова веде коріння з радянських часів, коли його наукові ідеї підпали під жорстку критику, а сам учений уник оргвисновків, лише тому, що можновладці вважали боротьбу з його «системою» надто «периферійною», як і самі архіви. В. М. Автократов розробляв теоретичні й методологічні основи нової науки про архіви в умовах, коли щойно (у 1971 р.) на сторінках партійної преси з прямої вказівки ЦК КПРС було завершено розгром сектору «із розроблення питань методології історії» в Інституті історії Академії наук СРСР. Т. І. Хорхордіна навела характеристику, яку В. М. Автократову надав його вчитель і колега Олександр Олександрович Зимин у своєму щоденнику: «У 1966 р. засновано було Всесоюзний науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи ... Автократов став мозковим центром інституту. Він, безумовно, зараз найбільш мислячий теоретик архівної справи. З самовідданою захопленістю створив він нову систему архівознавства як науки, побудовану на застосуванні математичних підходів і теорії інформації. Вона абсолютно недоступна для сучасних зубрів архівної справи, тхне іноземщиною і якщо навіть не буде прийнята, то увійде в історію науки». «...Не випадково, – зазначила Т. І. Хорхордіна, – саме філософська основа авторатівського трактування об'єкта і предмета науки про архіви, методологічні принципи його досліджень і нове тлумачення ролі і місця архівознавства в суспільстві були відразу відкинуті тодішніми стовпами ідеологізованої псевдонауки». Вчена підкреслила: «Автократову-теоретику для відтворення науки про архіви знадобилося виокремити з безупинно мінливого поля емпіричної архівістики досить абстрактні та стійкі в часі моделі й закономірності. Почавши зі спроби використання ідей інформатики та принципу системності з метою підвищення інформаційної віддачі джерел, складованих у центральних державних архівосховищах, він прийшов до створення загальної теорії архівознавства, ядром якої є наукова система

поглядів на об'єктивність законів, що діють в процесі фондоутворення. Таким чином, він першим намітив шлях до того, щоб покінути з самоізоляцією архівознавства у вітчизняній і світовій системах наукового знання» [1]. 2001 року Т. І. Хорхордіна, віддаючи дань В. М. Автократову як класику науки про архіви, опрацювала і підготувала до видання тексти двох статей ученого з історії архівної справи та текст його докторської дисертації, п'ятий розділ якої присвячувався теоретичним питанням описування й пошуку ретроспективної документної інформації (тобто архівної евристиці). Архівна теорія В. М. Автократова з плином часу стає все більш популярною, що підкреслює вагомість внеску вченого в розвиток науки про архіви [2].

На значущість внеску В. М. Автократова в розвиток теорії архівної науки наголошують й сучасні українські архівознавці. Доктор історичних наук І. Б. Матяш у праці «Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку» написала: «Світове значення мають зокрема праці теоретика архівознавства – Володимира Миколайовича Автократова, автора «архівософського» вчення про архіви «як природно-історичний феномен, що виникає в процесі діяльності людини й існує за власними законами», та поняття про документну ретроспективну інформацію». Вчена висвітлює погляди В. М. Автократова на «чинник походження» і «принцип походження» і вказала, що він надавав евристичним та аналітичним якостям чинника походження важливого значення в полегшенні пошуку та інтерпретації емпіричного матеріалу [3]. Доктор історичних наук Г. В. Папакін наголосив на тому, що В. М. Автократовим вперше сформульована ідея так званого перехресного пошуку, яка дозволяє повніше використовувати теорію фондування і особливості побудови системи довідкового апарату, а також враховувати специфіку роботи дослідників, якими, насамперед, є самі архівісти [4].

Про власну плідну евристичну практику В. М. Автократова писала доцент кафедри державного управління Київського національного університету культури і мистецтв, кандидат історичних наук К. І. Климова, якою вперше опубліковано кілька приватних листів ученого. Вчена особисто листувалася з Володимиром Миколайовичем, коли він уже був сильно хворим. У його листах до української колеги відчутна повага до народу й мови України: «С детских лет я был славянофилом; с того времени, когда услышал это слово. Наверное, славянофилом «позднего толка». В 1939 г. после похода в Западную Украину солдаты пели в строю «Здравствуй, родной навеки, наш украинский брат...» Меня, школьника, это очень волновало...» і ще «Конечно, читать по-украински научные труды нелегко. Но разберусь. Я давно не "читаю", а просматриваю и делаю выписки, которые раскладываю по папкам. Собрал целый архив». У листі від 21 грудня 1991 р. В. М. Автократов згадував про власну евристичну практику з фондом «Приказа военных дел», на матеріалах якого у 1964 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Управление вооруженными силами России в начале XVIII в. (По материалам Приказа военных дел)»: «Очень давно я выполнил большую работу по гипотетической рекон-

струкции фонда Приказа военных дел начала XVIII в. Сам фонд погиб в московских пожарах 1701 и 1737 годов. Остались отдельные обрывки. Но моя задача была эвристическая, источниковедческая, а не архивная: собрать необходимый объем репрезентативной информации, которая освещала бы основные вопросы истории этого Приказа. Главный метод поиска базировался на закономерностях канцелярского документооборота. Сохранились фонды учрежденный, с которыми Приказ военных дел вел переписку. Значит, в этих фондах есть подлинные памяти и грамоты, присланные из него, а также отпуски памяти и отписок, посланных ему. Я так увлекся этими поисками, что задержал защиту кандидатской диссертации на несколько лет. Можно было защищаться, базирясь на меньшем объеме документов. Сейчас пришлось (по велению сердца) заняться работой, которой не предполагал. Нужно переосмыслить развитие русского архивного дела после 1918 г., привлечь неизвестные ранее документы; их у меня много. Хочется, чтобы получилось» [5]. Значущість цього листа особлива: він доводить, що В. М. Автократов чітко розрізняв особливості джерелознавчої та архівної евристики.

Навіть якщо історик-архівіст Б. М. Кочаков у 1937 р., аналізуючи можливості архівних довідників, використав термін «евристика» щодо архівного пошуку й указав, що евристика потрібна для архівного пошуку у разі відсутності науково-довідкового апарату [6], розвитку архівної евристиці в умовах сталінського режиму бути не могло. О. Г. Мітюков писав, що передача архівних установ до видання НКВС (1938 р.) призвела до поступового скорочення використання архівних документів та зменшення обсягів видання науково-довідкової літератури. Вже у 1938 р. згоріла робота читальних залів. У 1939–1940 рр. архівні установи УРСР підготували й видали тільки три невеликі за обсягом збірники документів [7]. Після підпорядкування архівів НКВС архівні фонди розроблялися в основному в оперативно-чекістських цілях [8].

Питання про науково-довідковий апарат архівів гостро постало в СРСР у період «хрущовської відлиги», коли значно посилювався інтерес громадян до архівів: наприклад, у 1956–1960 рр. в читальних залах українських архівів працювало понад 10300 дослідників, архіви видали 3233 тематичних та 1 млн 183 тис. біографічних довідок. Зростання попиту на архівну інформацію спричиняло зростання кількості архівних картотек і покажчиків, позаяк вони дозволяли скоротити строки наведення довідок і збільшували число позитивних відповідей. До штату архівів почали вводити спеціальних працівників для виконання довідкової роботи, створювалися «столи довідок». 7 лютого 1956 р. Радою Міністрів СРСР видано постанову «Про заходи по упорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств», зважаючи на яку почалося систематичне видання збірників документів, путівників, описів та оглядів архівних фондів [9]. У грудні 1962 р. в Москві скликано Всесоюзну нараду істориків. У доповіді секретаря ЦК КПРС Б. М. Пономарьова «Завдання історичної науки і підготовка науково-педагогічних кадрів у галузі історії» вказувалося

на потребу у ширшому розгортанні роботи по створенню науково-довідкового апарату, впровадження в архівну справу новітніх технічних досягнень, підвищення наукового рівня публікацій архівних джерел [10]. Критика стану науково-довідкового апарату архівів з боку істориків на цій нараді спричинила надання урядом СРСР доручення Головархіву СРСР розробити принципи побудови Єдиної системи науково-довідкового апарату, тобто комплексу взаємопов'язаних архівних довідників, поєднаних загальними методами класифікації, описування й обліку документів (1963). У 1962 р. побачили світ «Основные правила работы государственных архивов», в яких уперше чітко визначено склад науково-довідкового апарату архівів (довідники про склад, зміст і місцезнаходження документальних матеріалів (описи, каталоги, путівники, короткі довідники по фондах архіву, огляди документальних матеріалів, інформаційні документи, допоміжні картотеки та покажчики), облікова документація архіву, методичні посібники) і методика його створення [11]. У 1965 р. у «Методичному листі про єдину систему науково-довідкового апарату державних архівів СРСР» сукупність інформаційно-пошукових засобів державних архівів вже визначалася як єдина система науково-довідкового апарату державних архівів [12], було уточнено принципи її побудови і склад, організацію і методику роботи по її створенню і удосконаленню, визначено і розмежовано довідники по обліку документальних матеріалів, довідники по змісту документальних матеріалів і допоміжний науково-довідковий апарат [13]. Лист рекомендував застосовувати принцип диференційованого підходу до описання документів [14]. Стан науково-довідкового апарату архівів і використання архівних документів на прикладі України в першій половині 70-х рр. ХХ ст. охарактеризовано А. Г. Сісецьким і С. К. Кукреш. У 1975 р. Державний архівний фонд УРСР вже налічував 31 млн справ. На всі найважливіші з погляду того часу фонди вже існували описи. У всіх держархівах створено систему каталогів, яка в цілому налічувала 4,8 млн карток, опубліковано 24 путівники по фондах державних архівів і короткий довідник «Державні архіви Української РСР». Державні архіви України протягом 1971–1974 рр. виконали 8 тис. запитів юридичних осіб, видали 418 тис. довідок соціально-правового характеру, в читальних залах працювало 20 тис. дослідників, яким було видано 600 тис. справ. Більш відкритими стали й партійні архіви, в читальних залах яких протягом 1971–1974 рр. працювало 6326 дослідників, котрим видано 306 тис. справ. Партійні архіви виконали 54910 запитів партійних і радянських установ, створили систему архівних довідників, до якої увійшло 138736 описів, 165 тематичних картотек на 322496 карток, систематичний каталог на 208 тис. карток, алфавітні картотеки на 6,7 млн карток, 55 фондів і тематичних оглядів, 311 історичних довідок [15].

У 1980 р. постановою Ради Міністрів СРСР затверджено нові «Положение о Государственном архивном фонде СССР и Положение о Главном архивном управлении при Совете Министров СССР». У 1981 р. було розроблено «Основные положения развития

системы научно-справочного аппарата к документам государственных архивов СССР»; в 1982 р. – методичні рекомендації «Подготовка справочно-информационных изданий о составе и содержании документов Государственного архивного фонда» та «Инструкция по индексированию смысловой информации карточки фонда для АСНТИ по документам ГАФ СССР». У 1983 р. колегія Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР схвалила «Основные правила работы государственных архивов СССР» (1984) [16], в яких вже надавалося визначення поняття система науково-довідкового апарату як комплексу архівних довідників, механізованих і автоматизованих інформаційно-пошукових систем, що створюються на єдиних методологічних і науково-методичних засадах для забезпечення збереженості й пошуку архівних документів з метою ефективного використання інформації, яка в них міститься. Архівні довідники поділялися на міжархівні (забезпечували пошук документів по матеріалах групи державних архівів, країни в цілому, регіону, республіки, краю або області), загальноархівні (пошук документів по матеріалах конкретного архіву в цілому), міжфондові (пошук документів по кількох фондах одного архіву) і пофондові (пошук документів по матеріалах конкретного фонду). Визначалося, що архівні довідники укладаються на основі створення вторинної документної інформації про склад, зміст і адреси (пошукові дані) документів і фондів шляхом аналітико-синтетичної переробки первинної документної інформації. Залежно від того, який тип довідника (опис, каталог, путівник, покажчик, огляд тощо) створювався, проводилося описання документа (частини документа), групи документів, справи, групи справ, фонду (частини фонду), групи фондів, фондів архіву, фондів групи архівів. У «Правилах...» йшлося про спадкоємність науково-довідкового апарату, створюваного в діловодстві установ і відомчих та державних архівів [17].

Інтенсивне розроблення науково-довідкового апарату супроводжувалося публікацією численних статей на цю тему, конференціями, вивченням і поширенням кращого досвіду. Наприклад, з 1961 р. по 1974 р. тільки в журналі «Архіви України» архівістами було опубліковано 57 статей, в яких висвітлювалися проблеми створення науково-довідкового апарату [18]. З'явилися й критичні зауваження щодо його якості й пошукових можливостей. Так, у статті доктора історичних наук А. В. Санцевича, разом з позитивними відгуками на путівники державних архівів, зазначалося, що «фактично путівники "застигають" на році їх видання», проміжок між виданням путівників складає від 12 років і більше, за цей період архіви природно встигають поповнитися значними надходженнями, не відображеними в путівниках. Учений вказував й на різні підходи архівів у виборі фондів для анування та у складанні самих анотацій. На його погляд, важливі фонди промислових підприємств, кооперативних організацій, редакцій газет попадали в неанотовані фонди, що унеможливило вивчення таких наукових тем, як історія промисловості, кооперативного руху, преси [19].

Критика описів містилася в статті О. Г. Мітюкова. Він писав: «Основним і найбільш масовим довідни-

ком в системі науково-довідкового апарату державних архівів є описи. Функції опису ширші від інших довідників, оскільки він дає конкретну інформацію про зміст фонду і разом з тим є обліковим документом. Тільки на основі описів можна створювати інші довідники – каталоги, путівники, огляди тощо. Документальні матеріали державних архівів УРСР обліковані і описані в 181987 описах. Із цілковитою впевненістю можна сказати, що архівісти республіки виконали величезну роботу щодо описування й обліку історичних джерел. Вони переглянули мільйони справ, вивчили їх, облікували і склали на них анотації... В той же час проведений аналіз науково-довідкового апарату, незважаючи на значні досягнення в цій галузі, дає підстави зробити висновок, що ще не вирішено до кінця завдання створення хороших, повноцінних описів на документи фондів 1-ої і 2-ої категорій... лише приблизно 63 % описів на документи радянського періоду фондів 1-ої категорії задовольняють існуючим вимогам, 2-ої категорії – 67 %; на документи дорадянського періоду показники ще нижчі: по фондах 1-ої категорії вони складають 58 %, по фондах 2-ої категорії – тільки 34 % (категорія архівного фонду визначалася відповідно до його інформативності та історичної цінності, безумовно, з врахуванням ціннісних критеріїв радянського часу – Л. Л.). На частину документів раннього періоду в архівах є тільки облікові описи, за якими може бути здійснена лише первинна інформація стосовно назви фонду і хронологічних рамок документів. У ряді випадків не можна визнати задовільною якість робіт з удосконалення описів. Найбільш характерними недоліками, що особливо часто зустрічаються в описах, є: невідомо складені заголовки справ, відсутність уніфікації прийомів описання, неточності у фондуванні документів, занесення до описів справ, що не підлягають постійному зберіганню. В більшості цих описів відсутній необхідний внутрішній довідковий апарат. Лише приблизно 20 % удосконалених описів мають передмови, тільки деякі з них – покажчики» [20].

А. Г. Сісецький та С. К. Кукреш удалися до критики каталогів. Вони вказали на чисельні недоліки, головні з яких полягали у вибірковості каталогізації, відсутності каталогів на документи дореволюційного і довоєнного часу, чітких критеріїв створення іменних каталогів, взаємозв'язку різних видів каталогів між собою, невисокому рівні якості складання каталогів, плинності й невідповідності співробітників, які здійснювали каталогізацію. Наявність недоліків привела до думки про потребу в економічному аналізі рентабельності створення і використання каталогів [21]. Значні надії у той час поклалися на впровадження автоматизованого пошуку інформації шляхом переведення каталожного масиву на перфокарти (хто сьогодні пам'ятає як виглядала перфокарта?! – Л. Л.). Спробу переведення систематичного каталогу на перфокарти здійснив 1967 р. Центральний історичний архів України. Однак, цей експеримент так і не був доведений до кінця [22].

У цих умовах й почалося розроблення проблем архівної евристики в СРСР. Історик-архівіст Леонід Юхимович Шепелев у 60-х рр. XX ст. визначив архівну евристику як спеціальну історичну допоміжну

дисципліну, що вивчає «теорію і методику архівних розшукув» [23]. У 70-х рр. XX ст. світ побачив навчальний посібник викладача МДІАІ Миколи Івановича Ходаковського: «Организация поиска источников и литературы в источниковедческом исследовании» та його кандидатська дисертація з проблем пошуку писемних джерел. Уже в 1996 р. М. І. Ходаковський видав навчальний посібник «Архивная эвристика (технология архивного поиска)», який власне й був першим у Російській Федерації підручником з архівної евристики [24].

Найбільшого розвитку теорія архівного пошуку здобула в працях В. М. Автократова. Вчений убачав два види архівного пошуку: традиційний (неавтоматизований, здійснюваний архівістом, істориком, дослідником іншої галузі науки) і, нетрадиційний або автоматизований. Він наполягав на тому, що автоматизований пошук ніколи не забезпечить настільки довершеного результату, як традиційний (це твердження перегукується з висновком бібліографознавця О. А. Гречихіна щодо важливості креативного мислення бібліографа у бібліографічному пошуку [25]). Результативність традиційного пошуку, на думку В. М. Автократова, залежить від якості описання.

В. М. Автократов писав, що під науково-довідковим апаратом архівів часто розуміють лише комплекс довідників, однак, для самого архівіста науково-довідковим апаратом в найбільшому ступені служать облікові документи архіву. Науково-довідковий апарат розробляється архівістами, насамперед, для забезпечення роботи дослідників у архівах. Навіть потужний за інформативністю фонд, не забезпечений належними пошуковими засобами, буде виглядати малоінформативним і залишиться не уведеним істориками до наукового обігу. Тут думки В. М. Автократова співпадають з висновками Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса, які ще 1897 р. в праці «Введение в изучение истории» (розділ «Отыскание документов (эвристика)») писали: «деякі теми не можуть розроблятися за теперішнього стану посібників для розшуку документів інакше, як ціною тієї величезної архівної роботи, на яку витрачаються марно розумові сили і життя... не сьогодні-завтра, можливо, буде час, коли вони [архівні документи] стануть легко доступними для вивчення завдяки одному лише удосконаленню посібників для історичних досліджень» [26].

У теорії описання В. М. Автократов виокремлював два напрями: 1) питання власне описання; 2) об'єднання окремих архівних довідників у більш складні пошукові системи та формування Єдиної системи науково-довідкового апарату.

Найважливішим поняттям першого напрямку є «описова стаття», яка має відображати згідно з типом довідника відповідний обсяг первинної документної інформації (документа, справи, фонду, сукупності фондів конкретного архіву). В. М. Автократов писав, що «питання про типи довідників і відповідно про характер описової статті є питанням не лише рівня об'єкту описання, але, швидше, рівня об'єкту пошуку й ступеню стиснення інформації в довідниках». Учений склав цікаву таблицю рівнів стиснення інформації в архівних довідниках, яку доцільно навести в цій статті.

Об'єкт пошуку	Тип довідника	Ступінь стиснення первинної інформації	Назва описової статті
Документ	Показчик до документів	Найменша	Запис на каталожній картці
Одиниця зберігання (справа)	Опис	Значна	Описова стаття (заголовок)
Опис	Показчик описів архіву; анотований реєстр описів	Більш значна	Описова стаття
Фонд	Путівник по державному архіву Короткий довідник фондів державного архіву	Висока Вища	Анотація фонду
Державний архів	Довідник типу «Державні архіви СРСР»	Найвища	

Стосовно стиснення інформації В. М. Автократов указував на проблему застосування принципів об'єктивності, історизму, всебічності й комплексності, а також «правильної оцінки» документів, яка трактувалася як критерій відбору і внесення до архівних довідників відомостей про наявність відповідних документів. *Історизм*, за В. М. Автократовим, вимагає підходу до ретроспективної інформації як до явища, що виникло у певний історичний період, у т. ч. використання в описових статтях термінів тієї епохи, що відображають особливості часу, місця, соціального середовища, назви установ, форми власності, звичаї, географічні орієнтири. Кожний термін є ключовим словом й істотно допомагає розпізнаванню текстів архівних довідників. Завдяки застосуванню термінів забезпечується ще й конкретність описання. На жаль, під час стиснення інформації терміни поглинаються й вживаються «універсальні слова» – стандартні заміники живого конкретного змісту. Лексичні штампи знижують інформативність довідкового апарату й збільшують пошукові втрати. *Об'єктивність* не передбачає складання описової статті відповідно до власних уявлень архівіста про «добро і зло», тому не можна застосовувати модальні слова і фрази, позаяк у такий спосіб буде очевидним авторське ставлення до документа, отже об'єктивність порушиться. Завдання описування – орієнтувати дослідника в «океані» архівного матеріалу, достовірно розкрити зміст певного обсягу документів у конкретних висловлюваннях і характеристиках, а не надавати оцінок і моделювати майбутній висновок історика. Чим вищою буде об'єктивність науково-довідкового апарату, тим вищою стане об'єктивність історичного дослідження. Історики самі дійдуть висновків і не обов'язково вони співпадатимуть. Відтак, від архівного описування вимагається протокольний стиль, нейтральний тон висловлювання. *Всебічність* гармонізує з організацією систем довідників, вимагає врахування цільової спрямованості кожного типу й виду довідника, встановлення між ними структурно-інформаційного зв'язку. *Комплексність* звертається до структури пошуку, відбиває теоретичну установку на взаємодію і взаємоповнення одного довідника іншим.

Серед форм описового методу В. М. Автократов виокремив дві основні: 1) метод інформаційного аналізу й синтезу (починається з описання справ і створення описів і далі охоплює всі види довідників);

2) номенклатурний метод (стосується лише справ і описів, починається в діловодстві установи під час складання номенклатури справ, згодом поширюється на складання описів справ, які установа передає на зберігання до архіву. Вчений критикує номенклатурний метод, позаяк він належить до методики описування не самих документів, а лише їхніх «майбутніх образів» (оскільки номенклатура справ складається наперед, до того як будуть створюватися документи) і відображає напрями діяльності установи; після передавання до архіву документи відриваються від їхніх утворювачів і те, що було зрозуміло співробітникам установи, втрачає очевидність в архіві; запити до документів в архіві відрізняються від тих, на які орієнтувалися автори номенклатури, відтак інформативність такого опису зменшується в рази).

Метод інформаційного аналізу й синтезу, за В. М. Автократовим, полягає в уявному розкладанні обсягу інформації (об'єкта опису) на низку елементарних фактів і подальше їхнє стиснення в узагальнену характеристику – описову статтю. Стиснення інформації в описову статтю пов'язується з неминучими її втратами: стаття перестає репрезентативно розкривати склад і зміст вихідного обсягу первинної інформації. Відтак, стиснення інформації повинно мати межі. Для цього використовується формуляр (наприклад, каталожної картки), який власне є програмою згортання інформації. Для дослідника формуляр має виконати під час пошуку протилежну функцію розгортання інформації, тобто створити в його уяві найповніший образ вихідної інформації. Прийоми розкладання й стиснення інформації до формуляра описової статті складають сутність методу інформаційного аналізу й синтезу.

Спершу стиснення інформації документів архівної справи відбувається під час укладання опису: формулюється заголовок кожної справи, який у 15–20 ключових словах має відбивати весь зміст справи. При описанні багатоаспектних справ не завжди вдається завершити узагальнення, залишається «неформалізований залишок», котрий під час розгортання призводить до втрат.

Анотації фондів є результатом повторного стиснення інформації, вже раніше стисненої в описах. Повторне стиснення спирається на схему систематизації фонду, що відіграє роль формуляра, завдячуючи чому описова стаття до фонду набуває рис інформа-

ційного образу фонду. Уніфікованість, стислість описання запроваджено у 30-ті рр. XX ст., коли архівісти боролися з «архівним безладдям» і самі «плавали в океані» нерозібраного архівного матеріалу. Однак, багатоаспектні фонди (в основному 1-ї категорії) стають менш інформативними через спрощене їхнє описання. За диференційованого підходу до найбільш цінних й інформаційно-наповнених фондів мало б застосовуватися розширене описання, а виходить навпаки: якщо фонд багатоаспектний, то вищим є стиснення у заголовках справ опису й відповідно в архівних довідниках вищого рівня. В. М. Автократов писав: «Прагнучи не втратити якусь частину інформації і вдаючись з цією метою до вищої міри стискування, ми самі ж виключаємо її з довідкового апарату і ризикуємо не знайти під час пошуку. Об'єктивно властиве фондам 1-ої категорії інформаційне багатство при такому високому ступені узагальнення тьмяніє, і це ускладнює становище споживача в пошуку. Витоки неузгодженості полягають у тому, що диференційований підхід не подолав вимоги безумовної лаконічності описування, згідно з яким описові статті повинні бути короткими до межі. Тому критерій стислості в такому його розумінні стає перешкодою до підвищення інформативності архівних довідників, особливо до фондів 1-ої категорії» [27]. За таких умов В. М. Автократов пропонував до анотацій фондів 1-ої категорії включати характеристики найбільш цінних документів фонду.

«Записи» на каталожних картках є пошуковими образами одиниць зберігання (документів, справ, груп справ). У першому випадку – перенесення заголовків справ з опису на каталожні картки (на той час це була одна з форм прискороної каталогізації – Л. Л.) – ці «записи» дублюють заголовки справ. У другому випадку – під час подокументної каталогізації – «записи» виникають у результаті інформаційного аналізу й синтезу, але на картку виносяться не весь основний зміст документа, а лише частина, що відповідає класифікаційній схемі каталогу. За змістом каталогізації каталогізуються не документи, а інформація про них. Тому інформація, не передбачена схемою, каталогом не відображається. Від початку каталогізації архівісти спробували створювати предметні каталоги, але практика показала, що в разі багатоаспектності справ винести на каталожну карту їхній зміст не можливо. Відтак, архівісти зосередилися на систематичних каталогах. Щодо пошуку по каталогах, В. М. Автократов уважав його невласним архівному пошуку, позаяк пошуковий образ документа вилучено з міждокументних історичних зв'язків. Такий пошук має для вченого бібліотечну природу. Хоча він покладав певні надії на систематичний каталог, який може відповідати пертиненції, однак кращим уважав науково-довідковий апарат, що спирається на провенієнцію [28].

У результаті аналізу, В. М. Автократов дійшов висновку, що теорія описання, котра в кінцевому результаті мала б забезпечувати інтереси користувача, залишається нейтральною щодо нього, виносить його за рамки своїх інтересів, тим самим залишаючи в стороні й питання пошуку. «Тому, – вказував В. М. Автократов, – бажано створення наукової побу-

дови, що спирається на основні положення архівного описування, але спеціально досліджує ту частину творчої лабораторії споживача, яка належить до евристичного боку його архівної роботи. Евристика трактується тут в першу чергу як виявлення джерел зі заданої теми за допомогою існуючих засобів пошуку. І більш складно – як своєрідний творчий процес, що включає використання істориком об'єктивно існуючих зв'язків між документами... і, звичайно, саму процедуру пошуку» [29].

В. М. Автократов погоджувався з Б. М. Кочаковим у тому, що можливості архівної евристики визначаються закономірним порядком організації архівних документів, відображеним науково-довідковим апаратом. У цій побудові В. М. Автократов ставить на перше місце вивчення інформаційних потреб споживача та його ролі в архівному пошуку, засвоєння «пошукового мислення», тобто змісту, зв'язку й розвитку розумових операцій під час пошуку. Він указує, що традиційний архівний пошук, що спирається на путівники, описи, каталоги, прихильникам автоматизованого пошуку здається анахронізмом. Такі погляди, на його думку, не враховують особливих рис архівного пошуку, котрі в багатьох евристичних ситуаціях виявляють переваги порівняно з пошуком «не вникаючи в зміст» (автоматизованим). Традиційний архівний пошук має глибоке коріння в специфіці архівного інформаційного середовища, відповідає характеру задоволення потреб історика в архівній інформації. Власне В. М. Автократов під потребами історика розглядає й потреби інших споживачів, як-от: органів влади, установ, підприємств і організацій, громадян, які потребують соціально-правового захисту. Адже задоволення їхніх інформаційних потреб вимагає архівного пошуку на тому ж самому рівні, що й історика. Вчений писав, що психологічна наука трактує «інтерес» як вибіркочну направленість суб'єкта на предмет діяльності, що виявляється в позитивному емоційному тоні та прагненні задовольнити «жагу знання». Інформаційна потреба історика в ретроспективній інформації, усвідомлена ним як відсутність або недостатність джерельного матеріалу для вирішення поставленого завдання, стає стимулом пошукової діяльності. Традиційний архівний пошук включає й акт першорозуміння, оцінювання найближчого документного оточення й початкову селекцію «здобичі» (одержаного архівного матеріалу). Звичайно, що успіх архівного пошуку визначається багато в чому рівнем історичної освіти, індивідуальним досвідом шукача, насамперед досвідом роботи в архіві, а також ціннісними орієнтаціями. В. М. Автократов наголошував на цінності «особистого пошуку», розмірковуючи над досвідом своїх учителів і колег (викладача МДІАІ, медієвіста О. О. Зимина, який спершу читав документи «для свого задоволення» і вже з кола прочитаних документів у нього вимальовувалася тема дослідження; знаної дослідниці зовнішньої політики й дипломатії Росії в Середній Азії М. К. Рожкової та інших).

Процедурний зміст пошуку інформації завжди полягає в порівнянні ознак потрібного матеріалу із закладеними до пошукової системи ознаками збереженого. В традиційному архівному пошуку під час візуального обстеження описів та інших довідників у

свідомості споживача відбувається аналогічне порівняння. Таке саме порівняння може здійснювати й машина: інформаційна потреба формується в інформаційний запит, а він – у пошуковий припис машині, що відшукує релевантні документи, пошукові образи яких співпадають із приписом. Якщо пошуковий образ співпадає з пошуковим приписом, машина видає інформацію про релевантні документи (допускається втрата релевантних документів у межах 40 %). Проте машина не здатна врахувати суттєвий психологічний нюанс: істинній потребі відповідають не релевантні, а пертинентні документи (на цю особливість задоволення інформаційної потреби наголошували й бібліографознавці – Л. Л.). Хоча пертинентність можна встановити лише після безпосереднього ознайомлення із документами, метою пошуку все ж лишаються саме пертинентні документи.

Традиційний архівний пошук, писав В. М. Автократов, оперує образами й не знає штучної пошукової мови, посередників, інформаційний запит у ньому злитий із пошуковим приписом. Історику іноді достатньо одного слова, резонуючого з мотивом пошуку, щоб відчутти напрям пошуку. Історик не керується формалізованим критерієм видавання результату, відповідно до якого відбирає документи машина. Він сам собі встановлює той критерій, який спирається на «принцип зустрічаємості». Так само відбирає документи архівіст, який видає потрібні історичні документи, спираючись на тему його дослідження. Тема зазвичай формулюється дуже широко, щоб відбити інформаційну потребу вченого і відкрити достатній простір для особистої пошукової діяльності.

Ключовим для пошуку стає *чинник походження* документа від певної епохи, важливих в історії подій, з якими пов'язаний фондоутворювач. Проте він не абсолютний, оскільки існують зруйновані фондові структури (розпорошеність фондів одного фондоутворювача різними архівами тощо – Л. Л.). *Чинник походження* має три аспекти: передбачення результатів пошуку, вибір стратегії і тактики пошуку, усвідомлення розвитку пошуку та його результатів. Перший відбиває направленість дослідника на певні архіви, фонди, де можливо міститься інформація, що відповідає інформаційній потребі. Другий сприяє виробленню схеми пошуку та пошукових засобів. Третій пояснює, чому саме в такий спосіб можна знайти те, що шукає дослідник. Фактично В. М. Автократов уважав ці аспекти єдиним процесом мислення, що керує пошуком. «Чинник походження, – пише В. М. Автократов, – володіє настільки великою організуючою силою в архівному інформаційному середовищі, що його використання обертається головним методом традиційного пошуку і засобом скорочення втрат інформації» [30].

Стратегія пошуку передбачає послідовне звуження цілі: від пошуку архіву до пошуку документа в справі. За такої постановки питання зрозуміло, що основне навантаження несуть описи фондів. Перегляд описів виводить дослідника на документи, а документи (точніше отримані з них відомості) формують нову інформаційну потребу і повертають дослідника до архівних довідників. Цей процес В. М. Автократов назвав спіралевидним. Інформаційна потреба розвивається у

процесі вирішення дослідницького завдання. На погляд ученого, цього може не відбуватися хіба що за умови задоволення потреби в конкретних відомих документах. Цей випадок він уважав не цікавим в евристичному відношенні. Натомість цікавішими для нього були евристичні ситуації з високим рівнем невизначеності, де початковий образ кола документів, потрібних для вирішення поставленого перед дослідником завдання, мав гіпотетичну природу.

В. М. Автократов виокремив кілька етапів вирішення складних завдань:

1) пробні пошуки «*архівна розвідка*» (для вченого тут важливий висновок психологічної науки про «допредметну ступінь» розвитку потреби, коли предмет ще відсутній у «зовнішньому полі»; невизначена потреба породжує «пошукову поведінку» історика, який прагне спершу хоча б у загальних контурах виявити інформацію для визначення предметної направленості);

2) *пошуковий етап* характерний тим, що «початковий образ» поступово втрачає риси гіпотетичності й «опредмечується», перебудовується згідно з виявленими істориком інформаційними можливостями фондів, відбувається внутрішня структуризація, відповідна окремим завданням дослідження, все це наповнюється численними інформаційними образами, пошуковими шифрами, насичується фактологічною інформацією;

3) архівний пошук як процес виявлення документів, що задовольняють інформаційну потребу, досягає *логічної межі*, коли вчений, отримавши оптимальний обсяг репрезентативних документів («створює дублетний архів» за М. Л. Рубінштейном), доходить висновку про їхню достатність для характеристики предмету й можливість відповісти на всі питання дослідження.

Найважливішим чинником успішності архівного пошуку В. М. Автократов уважав «занурення» історика в ретроспективний інформаційний простір, уявне включення в минулу дійсність, оперування «образами епохи» і «вдихання атмосфери історичного часу». Все це супроводжується особливими психічними переживаннями історика: присутність у минулому, співавторство у створенні документа тощо. Таке «занурення» розвиває інформаційні потреби дослідника і продукує навіть за незначними показниками в описі (документі), фактом того, що документ перебуває у відповідному інформаційному оточенні, здогадки, «пошукові осяяння». Проте В. М. Автократов, як і бібліограф П. Н. Берков [31], ставить під сумнів «випадковість», він вважає її вислідом тривалого цілеспрямованого пошуку.

В. М. Автократов говорить, що «шумове поле» («хаос», «архівні нетрі»), що у минулі віки доводило дослідників до «душевного стану відчаю», «безпорадності в царині повного хаосу», з появою науково-довідкового апарату в архівах зникає. В зв'язку із цим, вчений ставить питання про надійність архівного описання і пошуку. Архівний пошук він розглядає як процес, його ефективність корелює з ентропією (надмірністю, зайвістю), а надійність – з «відмовою» системи видати потрібну інформацію (з точки зору кібернетики). В загальному вигляді «відмови» в процесі

архівного пошуку відбуваються через ненадійність пошукових засобів і помилки споживача. «Ненадійність споживача» В. М. Автократов вважає цікавою для теорії архівного пошуку, але в межах теорії описання для нього насамперед важливі «відмови», викидані ненадійністю пошукових засобів.

Шляхи підвищення надійності традиційного пошукового апарату вчений розглядає з двох точок зору: структурної, яка виникає в процесі документоутворення й пошуковий апарат її повторює, та функціональної надмірності, що має на увазі підвищення інформативності пошукових засобів. Тут вчений зазначає, що в природі інформаційного пошуку закладено протиріччя: «чим стисліше сформульовано пошуковий образ, тим вищою є швидкість пошуку, але разом із цим нижчою його точність і повнота». Потрібно або добиватися підвищення повноти і точності пошуку, для чого доведеться використовувати розгорнуті описові характеристики, або як і раніше орієнтуватися на стислі описові статті і швидкий пошук, пов'язаний зі значними втратами інформації. В. М. Автократов наполягав на тому, що часовий чинник менш важливий для дослідника (але не в архівах, де запити мають жорсткі терміни виконання – Л.Л.), ніж надійність результатів і віддавав пріоритет надійності. Він указував на особливу цінність «елітних фондів» і необхідність підготовки до них довідників із найменшим ступенем стиснення інформації. У цьому контексті він посилався на Д. Я. Самоквасова, котрий допускав складання описових статей навіть до кількох сторінок типографського тексту, а також на знаного історика-архівіста В. В. Цапліна (1924–2003), який рекомендував розкриття в описах змісту справ, сформованих за номінальною ознакою (наказів, протоколів, стенограм), шляхом укладання «підзаголовків» [32].

У побудові системи науково-довідкового апарату В. М. Автократов звертав увагу на систему як явище більш високої рівня, тобто всього тодішнього Державного архівного фонду СРСР. Хоча він зазначав, що вже будь-який довідник сам по собі є системою, а також підсистемою комплексу довідників по архіву в цілому, а ті в свою чергу є водночас самостійною системою та підсистемою Єдиної системи науково-довідкового апарату до документів Державного архівного фонду СРСР. Системоутворюючим чинником виступали для нього загальні методи класифікації, описання й обліку документів, застосовувані в різних архівах. Єдина система повинна була орієнтуватися не на чітко визначену тематичну область пошуку, а на непередбачувані запити. Частково В. М. Автократов погоджувався із В. В. Цапліним стосовно природно закладених в систему чинників, які не дозволяли системі задовольняти вимозі єдності. Наприклад, неможливо запровадити однакові методи до ділових документів та до науково-технічної документації й кіно-фото-фонодокументів. Тому, коли в 60-х рр. ХХ ст. почали розробляти Єдину систему науково-довідкового апарату, термін «єдина» поступово почав зникати і в «Основных положениях развития системы научно-справочного аппарата к документам государственных архивов СССР» (1981) вже не застосовувався. Разом із тим, В. М. Автократов писав, що на проблему єдності можна подивитися з іншого боку, а

саме з точки зору кібернетики, для якої Державний архівний фонд СРСР вже був системою систем. Системоутворюючим чинником за таких умов виступала структура Державного архівного фонду СРСР.

Відповідно до законів кібернетики об'єкт, який регулює систему (Єдина система науково-довідкового апарату), повинен володіти не меншою величиною різноманіття, ніж об'єкт, який регулюється (Державний архівний фонд СРСР). Завдання полягало в тому, щоб обмежити різноманіття первинної інформації пошуковими засобами, тобто, за В. М. Автократовим, «накинути сітку». Державний архівний фонд СРСР намагалися представити як структуру у вертикальному й горизонтальному зрізах.

Одні дослідники (Т. М. Долгорукова, Р. М. Єфіменко, В. О. Лебедев) виходили з того, що вертикальна структура відповідає організації й класифікації документів Державного архівного фонду СРСР і виступає як спадна ієрархія «класів довідників» (довідники до Державного архівного фонду СРСР, довідники по регіону архівів, архіву, архівному фонду, до справи, документа); горизонтальна структура трактувалася як розташування в одному ряду «записів» різних видів (анотація фонду в путівнику, описова стаття в описі, описова стаття огляду, запис на каталожній картці).

В «Основных положениях развития системы научно-справочного аппарата к документам государственных архивов СССР» (1981 р., під редакцією О. П. Курантова, відповідальний укладач І. В. Волкова) горизонтальна структура розумілася як функціональний поділ довідників (облік, пошук), а вертикальна була представлена трьома рівнями: нижчий рівень системи (окремні архівні довідники), середній (система довідників окремого архіву, до якої належать довідники нижчого рівня), верхній (комплекс систем довідників усіх архівів, а також міжархівні довідники). Між середнім і верхнім рівнем виокремлювався комплекс довідників по регіону архівів.

В. М. Автократов вважав, що до горизонтальної структури доцільніше було б покласти теоретичні одиниці системи – типи архівних довідників (путівники, описи, каталоги, огляди) у їхніх видах і різновидах. Така побудова горизонтальної структури дозволила б розгорнути її в низку систем, заснованих на «ознаку типу»: система описів, система каталогів і т. д. Вчений зазначав, що в структурі Єдиної системи науково-довідкового апарату також доцільно виокремлювати дві групи довідників: 1) ті, що спираються на чинник походження; 2) ті, що засновані на належності. Від цього він убачав один крок до пояснення теоретичного змісту *ідеї перехресного пошуку*.

В. М. Автократов писав, що «подібна ідея була сформульована в загальних рисах на початку 1960-х рр. як прагнення споживача до взаємодоповнюючого пошуку – за описами і систематичним каталогом, що в поєднанні повинно було принести «вчерпні пошукові відомості». Можна поглибити цитоване положення, якщо врахувати поняття провенієнції та пертиненції, подолавши при цьому деякі термінологічні труднощі, які полягають в тому, що ідея перехресного пошуку також використовує поняття про вертикаль і горизонталь, але в іншому сенсі. Ідея формулю-

ється як теоретичне рішення задачі зниження рівня невизначеності результатів пошуку шляхом перехреснення в межах Єдиної системи маршрутів пошуку: за хронологічною вертикаллю, що ототожнюється з провенієнцією (генетичний зріз, який представляє фондові структури і зв'язки та відповідні системи архівних довідників, головним чином системи путівників і описів), і за логічною горизонталлю (зріз, що розкриває логічні зв'язки інформації, не представлені в явному вигляді в документах; вони встановлюються в системі каталогів і інших системах, що спираються на чинник пертиненції). Уявлення про хронологічну вертикаль і логічну горизонталь, взяті в абстрактному відриві, допустимо зближувати з поняттями про різночасове і одночасне, згідно з чим історичні події та явища розглядаються відповідно до розташованих в поліхронічному (генетичному) і синхронічному (структурному) рядах, хоча, звичайно, поняття різночасності і одночасності відносні. У чистій формі практично не існує ні вертикального, ні горизонтального зрізів. Під час архівного пошуку зазвичай не тільки шукається щось наявне в якійсь точці інформаційного простору, а й оглядається те, що лежить поруч. Будь-яка «вертикаль» і «горизонталь» нерівномірно осяяна деяким, так би мовити, інформаційним ореолом. Практично пошукова думка рухається «зигзагоподібно» або навіть у «лабіринті», що відповідає, ймовірно, поняттю документалістики про багатовимірний інформаційний простір, кожна точка якого «розглядається як об'єкт інформації з притаманним тільки йому пошуковим образом, тобто сукупністю всіх його пошукових ознак». Якщо уявити, що цей об'єкт складається з «клітин» (осередків), кожна з яких відповідає ознаку, що характеризує його, то виникає можливість запитувати відомості про об'єкт через будь-яку клітинку та їхні поєднання. В архівному інформаційному середовищі клітини не завжди точно охарактеризовані формулюваннями описових статей. Звідси необхідність нарощування каналів пошуку і підвищення інформативності самих довідників» [33].

Стосовно цих думок В. М. Автократова, не погодимося з Г. В. Папакінім, який указав, що вчений першим сформулював ідею перехресного пошуку. Як бачимо, сама ідея вже існувала. В. М. Автократов у передмові до праці «Теоретические проблемы отечественного архивоведения, 1960–1970-е гг.» (тобто до докторської дисертації, текст якої підготовлено до друку Т. І. Хорхордіною) відніс її до кола невирішених питань. Зокрема він написав таке: «Архівний пошук як самостійна теоретична проблема мало вивчався архівознавством, хоча й розглядався у працях Л. Ю. Шепелева і в плані джерелознавчої евристики в кандидатській дисертації М. І. Ходаковського. Мали місце спроби порівняння результатів пошуку, виконаного з використанням архівних довідників різних типів і видів. У цілому ж тут ціле коло невирішених питань: розвиток інформаційної потреби у стимул пошукової діяльності, процедура пошуку як процес порівняння інформаційних образів, врахування чиннику закономірності розподілу інформації в Державному архівному фонді, ідея «перехресного пошуку», психологічні аспекти пошуку, аналіз переваг особистого пошуку і т. д.» [34].

Відтак, В. М. Автократов пояснив та, на погляд автора цієї статті, заперечив ідею перехресного пошуку, вказавши, що в реальності його не може бути, оскільки пошукова думка рухається або «зигзагоподібно» або навіть «у лабіринті», а також існують психологічні чинники, що істотно впливають на пошукове мислення дослідника. Така трактовка думки В. М. Автократова більше відповідає його позиції стосовно слабких можливостей автоматизованого пошуку (а перехресний пошук можливий лише за існування чіткої кібернетичної системи (або математичної моделі), якою будь-яка сукупність архівних документів і відповідно науково-довідкового апарату до них бути не може, бо на них значно впливає людський чинник – Л. Л.) і широких можливостей традиційного архівного пошуку.

Наприкінці розділу, присвяченого теорії архівного пошуку, В. М. Автократов ледве не заперечив узагалі можливість автоматизації архівного пошуку. Тут учений спирався на те, що дослідникам притаманне прагнення *особистого пошуку*. Він писав, що створення локальних пошукових систем на окремі фонди або теми не підвищить загального інформаційного потенціалу Державного архівного фонду СРСР, що охоплює сотні тисяч фондів з їх практично невичерпним тематичним різноманіттям, а за умови особистого пошуку ще й виникає перспектива «омертвіння техніки, матеріальних та інтелектуальних вкладень і стає ясною необхідність зовсім іншого підходу до вирішення проблеми, якщо ми шукаємо дійсно кардинальне рішення. Потрібно визначити масив вторинної архівної інформації, де застосування засобів автоматизації принесло б відчутний ефект і виправдало б здійснені вкладення в порівняно стислий термін. Таким масивом архівісти володіють. Це – Центральний фондний каталог, що є не лише найвищою ланкою централізованого обліку, а й (потенційно) ключем до Державного архівного фонду, інструментом управління архівною справою в державі» [35]. Далі вчений обґрунтовував переваги Автоматизованої системи науково-технічної інформації за документами Державного архівного фонду СРСР, уведеної до експлуатації в 1980 р., на яку в той час покладалися надії.

Як бачимо, В. М. Автократов першим з архівознавців у центр архівної евристики поставив людину (історика, архівіста), наголошував на вивченні інформаційних потреб, пошукового мислення, стратегії, тактики і методів архівного пошуку. Вчений наполягав на тому, що машина не може замінити людину, бо не здатна творчо мислити, тому в архівах не вдасться автоматизувати весь процес архівного пошуку. «Шукати і знаходити документи в архіві можна й без пошукового апарату – шляхом послідовного перегляду документів фондів, в яких є підстави очікувати наявності необхідної інформації», – писав В. М. Автократов, але пошук буде «надзвичайно повільним», а «результат низьким» [36]. Недосконалість архівних довідників для В. М. Автократова є природною і веде своє коріння від утворення документів у діловодстві й організації їхнього подальшого зберігання. Одну з причин недосконалості вчений убачав у вимушеному стисненні інформації, тому наполягав на складанні довідників із розширеними описовими статтями. Ва-

жливими є висновки В. М. Автократова щодо необхідності укладання того чи іншого виду науково-довідкового апарату. Він указував, що архів недієздатний без описів (саме їм він пророкував майбутнє), не можна уявити собі архів без путівника, але стосовно каталогів висловлював заперечення. Він був правий щодо карткових каталогів, які сьогодні стали «мертвим» науково-довідковим апаратом (до зазначеного В. М. Автократовим та іншими вченими, висловлювання яких щодо недоліків каталогів наведено в цій статті, слід додати ще й крайню заідеологізованість каталогів). В. М. Автократов указав шлях до подальшого розвитку архівної евристики – «дослідження творчої лабораторії споживача (як історика, так і архівіста), яка належить до евристичного боку його архівної роботи». На жаль, після В. М. Автократова ще не з'явився вчений, здатний розвинути його ідеї в сфері архівного пошуку або запропонувати власні.

Постскрипtum: Ідею В. М. Автократова щодо Центрального фондового каталогу як потенційного найважливішого засобу архівного пошуку на початку ХХІ ст. спробували реалізувати як в Україні, так і в Російській Федерації.

В Україні картотеки на фонди Єдиного Державного Архівного Фонду склалися з другої половини 20-х рр. ХХ ст. Всі державні архіви й досі до 1 березня кожного наступного за звітним року направляють до Центрального фондового каталогу Державної архівної служби України картки фондів Національного архівного фонду України: на кожний новий фонд, що вперше надійшов на зберігання у звітному році та на частини фондів, якими поповнилися вже існуючі на зберіганні в архіві фонди. На початку 2000-х рр., керуючись ідеєю максимального розширення інтелекту-

ального доступу до архівів, керівник Державного комітету архівів України доктор історичних наук Г. В. Боряк (на посаді – 2000–2006) висунув ідею розроблення національної архівної інформаційної системи, у т. ч. електронної бази даних «Архівні фонди України» (Центрального фондового каталогу в електронному форматі). Створена програма на платформі Microsoft Office Access була поширена в усіх державних архівах України, які почали заповнювати вже електронні картки (до них переносилися інформація з аркушів фондів і інших облікових документів архіву). За кілька років роботу було закінчено й очікувалося, що база даних «Архівні фонди України» ось-ось стане доступною як архівістам, так і дослідникам. Проте, так не сталося: не вистачило кадрових і технічних рішень, фінансових асигнувань... База даних існує й кожного року поповнюється, однак вона невідома дослідникам і підпала під критику архівістів, які, вклавши багато труда, так і не побачили результатів. У Російській Федерації ідею створення Центрального фондового каталогу в електронному форматі було реалізовано 2012 р.: він надає користувачам інформацію про 916577 архівних фондів, що зберігаються в 13 федеральних архівах, 2234 державних і муніципальних архівах 59 суб'єктів Російської Федерації. Пошук інформації здійснюється шляхом введення слів (словосполучень, дат і т. п.) у пошукову строку, що дозволяє отримати перелік назв фондів, котрі містять потрібну інформацію. Пошук можна деталізувати, обравши архів (архіви) й атрибути описання фондів (назву фонду, анотацію фонду, історичну довідку фонду, назву опису, анотацію опису, назви одиниць зберігання). Функція розширеного пошуку працює за умови введення даних в систему [37].

ЛІТЕРАТУРА

1. Хорхордина Т. И. Открытие В. Н. Автократова (1922–1992) / В. Н. Автократов // Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М. : РГГУ, 2001. – С. 5–20.
2. Хорхордина Т. И. Российская наука об архивах. История. Теория. Люди / Т. И. Хорхордина. – М., 2003. – 518 с.; Хорхордина Т. И., Попов А. В. Архивная эвристика. Учебник. Под ред. Е. И. Пивовара. 2-е изд. – М. : РГГУ, 2015. – 294 с.; Тихонов В. И. Архивная теория В. Н. Автократова: анализ основных положений и подходов / В. И. Тихонов // Вестник РГГУ. Научный журнал. Серия «Документоведение и архивоведение. Информатика. Защита информации и информационная безопасность». № 1. – М., 2015. – С. 9–30; Тур О. М., Шишацька Ю. Ю. Внесок В. М. Автократова у становлення теорії опису архівної документної інформації / О. М. Тур, Ю. Ю. Шишацька // Филологические науки / 7. Язык, речь, речевая коммуникация [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/28_PRNT_2011/Philologia/7_91903.doc.htm; Васильченко М. Організаційно-функціональні трансформації архіву як структури соціальних комунікацій / Микола Васильченко // Вісник Книжкової палати. № 6. – К., 2012. – С. 1–5; Кулешов С. Г. Документ как исторический источник: свойство, состояние, статус / С. Г. Кулешов // Открытый текст. Электронное периодическое издание [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/history/istochnik/problems/?id=1348&txt=1>.
3. Матяш І. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку / Ірина Матяш. – К., 2012. – С. 296.
4. Папакін Г. В. Роль архівної евристики у використанні документної інформації / Георгій Володимирович Папакін // Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол. : Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 205.
5. Климова К. И. «Я часто думаю о Ваших письмах...» (до історії епістолярної спадщини Володимира Миколайовича Автократова) / Катерина Іванівна Климова // Архіви України. № 1. – К., 2013. – С. 197–216.
6. Кочаков Б. М. Русский законодательный документ XIX–XX веков / Б. М. Кочаков // Вспомогательные исторические дисциплины: Сб. статей. – М.-Л., 1937. – С. 319–320.
7. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні, 1917–1973 рр. / Олександр Георгійович. – К. : Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1975. – С. 129.
8. Державний архів Миколаївської області, ф. Р–1002, оп. 2, спр. 2 «Інструкції, розпорядження та листування з Центральними архівними управліннями СРСР та УРСР про розробку документальних матеріалів архівів в оперативно-чекістських цілях, 16 березня 1938 р. – 25 вересня 1939 р.», арк. 1–66.
9. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні, 1917–1973 рр. / Олександр Георгійович. – К. : Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1975. – С. 172–173, 177, 197.

10. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні, 1917–1973 рр. / Олександр Георгійович. – К. : Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1975. – С. 196.
11. Научно-справочный аппарат / Основные правила работы государственных архивов. – М. : Главное архивное управление при Совете Министров СССР, 1962. – С. 81–97.
12. Вступне слово / Національний архівний фонд України: засоби інтелектуального доступу до документів. Короткий довідник. Серія «Архівні зібрання України. Спеціальні довідники». Упорядн. Н. М. Христова, В. В. Бездрабко. – К. : Державний комітет архівів України, 2002. – С. 6.
13. Ковальська К., Романова О., Самойлович Г. До питання про створення єдиної системи науково-довідкового апарату в державних архівах / К. Ковальська, О. Романова, Г. Самойлович // Архіви України. Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. – № 6(80), листопад-грудень. – К., 1966. – С. 12–21
14. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні, 1917–1973 рр. / Олександр Георгійович. – К. : Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1975. – С. 196.
15. Сісецький А. Г., Кукреш С. К. Науково-практична конференція архівістів Української РСР / А. Г. Сусецький, С. К. Кукреш // Архіви України. Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. – № 2(130), березень-квітень. – К., 1975. – С. 47–58.
16. Система научно-справочного аппарата к документам Государственного архивного фонда СССР / Основные правила работы государственных архивов СССР. Под общей ред. д. и. н. Ф. М. Ваганова, к. и. н. А. В. Елпатьевского, к. и. н. Ю. Г. Турищева, В. В. Цаплина. – М. : Главное архивное управление при Совете Министров СССР, 1984. – С. 61–106.
17. Там само. – С. 61–63.
18. Мітюков О. Г. Науково-довідковий апарат до фондів державних архівів Української РСР / Олександр Георгійович Мітюков // Архіви України. № 4 (132) – К., 1975, липень-серпень. – С. 22.
19. Санцевич А. В. Підвищувати науковий рівень пугівників по фондах облдержархівів / А. В. Санцевич // Архіви України. № 3 (131). – К., 1975, травень-червень. – С. 9–16.
20. Мітюков О. Г. Науково-довідковий апарат до фондів державних архівів Української РСР / Олександр Георгійович Мітюков // Архіви України. № 4 (132) – К., 1975, липень-серпень. – С. 16–17.
21. Сісецький А. Г., С. К. Кукреш. З досвіду каталогізації документів державними архівами Української РСР / А. Г. Сісецький, С. К. Кукреш // Архіви України. № 5 (133). – К., 1975, вересень-жовтень. – С. 10–17.
22. Мітюков О. Г. Науково-довідковий апарат до фондів державних архівів Української РСР / Олександр Георгійович Мітюков // Архіви України. № 4 (132) – К., 1975, липень-серпень. – С. 21.
23. Шепелев Л. Е. Работа исследователя с архивными документами / Леонид Ефимович Шепелев. – М.-Л. : Наука, 1966. – 128 с.; Шепелев Л. Е. Проблемы архивной эвристики / Леонид Ефимович Шепелев // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX - начала XX в.: Сб. статей. Л., 1967. – С. 5–25; Шепелев Л. Е. Архивные разыскания и исследования / Леонид Ефимович Шепелев. – М., 1971. – 144 с.
24. Ходаковский Н. И. Организация поиска источников и литературы в источниковедческом исследовании: Учеб. пособие / Николай Иванович Ходаковский; Под ред. О. М. Медушевской. – М. : Моск. гос. ист.-арх. ин-т, 1976. – 103 с.;
25. Ходаковский Н. И. Источниковедческая эвристика: Проблемы поиска письменных исторических источников: Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. - М., 1977. – 24 с.; Ходаковский Н. И. Архивная эвристика (технология архивного поиска) / Николай Иванович Ходаковский. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, историко-архивный институт, 1996. – 300 с.
26. Гречихин А. А. Библиографическая эвристика: история, теория и методика информационного поиска: конспект лекций / Александр Андреевич Гречихин. – М., 1984. – 48 с. За працюю О. А. Гречихіна створено веб-сайт «Библиографическая эвристика» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hi-edu.ru/e-books/BibliogEvrlist/about.htm>.
27. Автор користувався перекладом з французької на російську А. Серебрякової 1899 р., який було перевидано 2004 р.: Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / Шарль-Виктор Ланглуа, Шарль Сеньобос. Пер. с фр. А. Серебряковой. 2-е изд. Под ред. и со вступ. ст. Ю. И. Семенова. – М., 2004. – 305 с.
28. Автократов В. Н. Теоретические вопросы описания и поиска документной ретроспективной информации / Владимир Николаевич Автократов. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. Вступительная статья Т. И. Хорхординой. – М. : РГГУ, 2001. – С. 209.
29. Див. докладніше про принципи пертиненції та походження у статті: Матяш І. Б. Специфічні принципи і методи архівознавства / Ірина Борисівна Матяш // Архіви України. № 5. – К., 2010. – С. 19–44.
30. Автократов В. Н. Теоретические вопросы описания и поиска документной ретроспективной информации... – С. 209.
31. Автократов В. Н. Теоретические вопросы описания и поиска документной ретроспективной информации... – С. 215.
32. Берков П. Н. Библиографическая эвристика. К теории и методике библиографических разысканий / Павел Наумович Берков. – М.: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1960. – С. 86–120, 122, 128–132.
33. Цаплин В. В. Научно-информационная деятельность ЦГАНХ СССР и вопросы совершенствования научно-справочного аппарата / Всеволод Васильевич Цаплин // Советские архивы. № 2. – М., 1980. – С. 42–48.
34. Автократов В. Н. Теоретические вопросы описания и поиска документной ретроспективной информации / Владимир Николаевич Автократов. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. Вступительная статья Т. И. Хорхординой. – М. : РГГУ, 2001. – С. 195–238; Автократов В. Н. Некоторые теоретические вопросы архивного описания / Владимир Николаевич Автократов // Актуальные проблемы архивоведения и документоведения. Естественнонаучные вопросы архивного дела. – М. : ВНИИДАД, 1981. – С. 202–239.
35. Там само. – С. 43.
36. Там само. – С. 237.
37. Там само. – С. 198.
38. Центральный фондовый каталог (ЦФК) – федеральная государственная информационная система «Архивный фонд Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cfc.rusarchives.ru/CFC-search/>.

Рецензенти:

Боряк Г. В., член-кореспондент НАН України, д-р істор. наук, професор.

(Інститут історії України НАН України)

Папакін Г. В., д-р істор. наук, професор.

(Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.)

© Левченко Л. Л., 2016

Дата надходження статті до редколегії 14.11.2016

Розділ 4

АРХЕОЛОГІЯ, КРАЄЗНАВСТВО

Главенчук А. В.,
співробітник Одеського археологічного музею
НАН України, м. Одеса, Україна
Піструіл І. В.,
канд. іст. наук,
доцент кафедри історії,
ЧНУ ім. Петра Могили, м. Миколаїв, Україна
Секерська О. П.,
канд. іст. наук,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Південноукраїнський національний
педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського,
м. Одеса, Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА II В 2015 році

У польовому сезоні 2015 року було продовжено дослідження пізньопалеолітичного поселення Анетівка II, розташованого на околиці с. Анетівка Доманівського району Миколаївської обл. Вивчалася ділянка ИП/23-30, яка прилягає безпосередньо до виробничих мікрокомплексів, які досліджувались на ділянці ЕП/13-22 в 1992–2006 роках Причорноморською експедицією під керівництвом В. Н. Станко. Методика розкопок включає розчищення культурного шару за умовними мікрогоризонтами зняття потужністю 5–7 см і поквдратною промивкою ґрунту, що дозволяє виключити втрати дрібноформатного матеріалу. У 2015 році були досліджені 15, 16, 17 і 18 (частково) мікрогоризонти зняття культурного шару. Археологічні знахідки залягали нерівномірно. Потужність жовтуватих суглинків, в яких залягає культурний шар пам'ятки Анетівка II в різних місцях різна – це пов'язано зі схиловими змивами в давнину і різними умовами накопичення літологічних пачок. У 2015 році було розчищене непорушене скупчення археологічного матеріалу (робоче місце). Під час розкопок в сезоні 2015 року в процесі розчищення культурного шару ділянки ИП/23-30 виявлено 13729 екземплярів крем'яних виробів і понад 6500 фрагментів кісток тварин.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я; Анетівка II; верхній палеоліт; кам'яний інвентар.

В полевом сезоне 2015 года было продолжено исследование позднепалеолитического поселения Анетовка II, расположенного у с. Анетовка Доманевского района Николаевской обл. Изучался участок ИП/23-30, который прилегает непосредственно к производственным микрокомплексам, исследованным на участке ЕП/13-22 в 1992–2006 годах Причерноморской экспедицией под руководством В.Н. Станко.

Методика раскопок включает расчистку культурного слоя по условным микрогоризонтам снятия мощностью 5–7 см и поквдратной промывкой грунта, что позволяет исключить потери мелкоформатного материала.

В 2015 году во время работ на участке с древней промоиной были исследованы 15, 16, 17 и 18 (частично) микрогоризонты снятия культурного слоя. Археологический материал залегал неравномерно. Мощность желтоватых суглинков, в которых залегают культурный слой памятника Анетовка II в разных местах разная – это связано со склоновыми смывами в древности и различными условиями накопления литологических пачек. В 2015 году было расчищено ненарушенное скопление археологического материала (рабочее место).

Во время раскопок в сезоне 2015 года в процессе расчистки культурного слоя участка ИП/23-30 обнаружено 13729 экземпляров кремневых изделий и более 6500 фрагментов костей животных.

Ключевые слова: Северо-Западное Причерноморье; Анетовка II; верхний палеолит; каменный инвентарь.

Investigation of Late Palaeolithic site of Anetovka II (Domanivka district of Nikolayiv region, Ukraine) during excavation season of 2015 was undertaken in section ИП/23-30. This section is located in north-western part of the site and is directly adjacent to fabrication microcomplexes of section ЕП/13-22 that was investigated in 1992 – 2006 by Pontic expedition (headed by V. N. Stanko).

The excavation technique of «suspended» cultural layer included:

– «square-by-square» clearing of nominal microhorizons (5–7 cm thickness of each) – №№15, 16, 17 and 18 (partly);

– «square-by-square» floatation of soil (that ensures the loss of small-grain material).

Diverse lithological situation of section IP/23-30 of the site (including the ancient gully) determined the irregularity of archaeological material stratification; in particular, different thickness of yellowish loams (cultural layer of the site) was determined by various long-term modes (intensity) of slope erosion and conditions of lithological accumulations.

Clearing of cultural layer in course of excavation season of 2015 (microhorizons of sector ИП/23-30 of the site) provided 13729 flint pieces and over 6500 fragments of animal bones. Above all, in situ assemblage of material («the work place») was revealed due to mentioned excavation technique.

Key words: North-West Black Sea region; Anetivka II; Upper Paleolithic; flint inventory.

У 2015 році, після 3-річної перерви, було продовжено дослідження пізньопалеолітичного поселення Анетівка II, яке розташоване біля села Анетівка Доманівського району Миколаївської області, на високому правому березі ріки Бакшали – правій притоки Південного Бугу. Пам'ятка Анетівка II досліджується з 1978 року до тепер експедицією під керівництвом В. Н. Станко (1978–2007 рр.) та І. В. Піструїла (з 2008 р.) [1]. З 1992 року досліджується північна частина поселення, на якій розташовані виробничі комплекси, де розщеплювались та оброблялись камінь, кістка, ріг та виготовлялись знаряддя праці і мисливське озброєння. Поселення Анетівка II – стоянка мисливців на бізона, які мешкали в прильодовикових степах 18–19 тисяч років тому назад (в період максимуму останнього зледеніння). У розкопках брали участь студенти, які проходили польову археологічну практику – студенти I курсу факультету політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв) та студенти I курсу Південноукраїнського педагогічного університету ім. Ушинського (м. Одеса).

У 1999 році, після зняття 9-го мікрогоризонту культурного шару ділянки ОИ/13-22 (яка є східною частиною ділянки ЕП/13-22), під час прокопування під культурним шаром, було з'ясовано, що сильна концентрація матеріалу на досліджених квадратах Ж/20, Ж/21, З/21 була пов'язана із стародавньою проміною. Археологічний матеріал під час прокопування фіксувався, в основному, в ходах землерийних тварин (так званих кротовинах). Виняток становило скупчення матеріалу, виявлене на квадраті ЗИ/20-22. Це скупчення інтерпретоване як стародавня вимоїна, заповнене археологічним матеріалом. Починаючи з квадрата З/20, вимоїна «йшла» за напрямом на північний захід в північний борт розкопу. Під час розчищення культурного шару основної частини ділянки (ЕП/13-22) були виявлені окремі скупчення археологічних знахідок. Оскільки кілька скупчень протягувались у північний борт розкопу ділянки, до північної бровки була «прирізана» ділянка ИП/23-27, яка також вивчалася по мікрогоризонтам зняття поквратно, з промиванням ґрунту. Нумерація мікрогоризонтів зняття культурного шару синхронізована (за природ-

ним ухилом літологічних горизонтів) з ділянкою КП/13-22. Під час робіт на ділянці КП/13-27 з'ясувалося, що давня вимоїна, виявлена в 1999 р., продовжується нижче прокопаної ділянки. Для запобігання можливого знищення давньої проміни з археологічним матеріалом, у 2008–2011 році було продовжено вивчення ділянки ИП/23-27, де був розбитий розкоп площею 35 м². У 2009–2011 роках дослідження ділянки ИП/23-27 продовжено, поступово була зроблена «прирізка» на квадрати КП/28-30. На дослідженій території знахідки концентрувалися нерівномірно, в основному – по лінії «південний схід – північний захід», шириною від 70 см до 2,5 м. Скупчення матеріалу пов'язане із стародавньою проміною, яка знаходиться на цій ділянці. Квадрати поза проміною дали невелику кількість археологічного матеріалу.

У 2015 р. вивчення стоянки здійснювалось на ділянці ИП/23-30, яка з півночі обмежена давньою балкою, що «впадає» в річку Бакшалу. Ділянка ИП/23-30 знаходиться на північно-східній околиці поселення Анетівка II і прилягає безпосередньо до виробничих мікрокомплексів, що були досліджені на ділянці ЕП/13-22 в 1992-2006 роках [2]. Досліджувана ділянка ЕП/23-30 являє собою давню вимоїну – неглибоку балочку, що утворилася до існування тут стоянки. Ця вимоїна-балочка, певно, захищала людей від холодних північних вітрів. Специфіка формування, існування, руйнування і захоронення культурного шару Анетівки II на схилі мису дозволила в багатьох місцях зберегти непорушений культурний шар. Під час розчищення культурного шару були виявлені окремі скупчення археологічних знахідок, в їхньому числі – кілька добре збережених скупчень археологічного матеріалу (виробничих місць давніх мешканців поселення).

У 2015 році під час робіт на ділянці з давньою проміною були досліджені 15-й, 16-й, 17-й і частково 18-й мікрогоризонт зняття культурного шару. Культурний шар в процесі розкопок «розбивався» поквратно, за умовними мікрогоризонтами зняття потужністю 5-7 см. Ґрунт усіх квадратів був просіяний через сито з діаметром вічка 0,4 см. Методика дослідження ділянки також включає обов'язкову промивку ґрунту кожного квадрату водою через сито з дрібними вічка-

ми, що дозволило виключити втрати дрібноформатного матеріалу.

Кількість археологічних знахідок збільшується на північний захід ділянки, до квадратів НП/28-30. З південного сходу археологічні знахідки практично вичерпалися. Кам'яні і фауністичні знахідки залягали в вимоїні нерівномірно. Кількість археологічних знахідок збільшується на північний захід ділянки, до квадратів НП/28-30. З південного сходу знахідки практично вичерпалися. В процесі розчищення 15–17-го мікрогоризонтів зняття культурного шару невелике скупчення кременю і дрібно роздроблених кісток зафіксовано на кордонах квадратів КЛ/24-25. Найбільша щільність матеріалу відзначена за невеликим скупченням на квадраті МО/27-28. В 17-му мікрогоризонті зняття культурного шару також збільшилася щільність знахідок на квадратах ОП/29-30. 18-й мікрогоризонт зняття культурного шару до кінця не був досліджений (квадрати ОП/29-30 законсервовані). На ділянці ИМ/23-26 археологічні знахідки виявлені в невеликій кількості. Основна маса матеріалу виявлена на квадратах Н/27 і НО/28. В напрямку півночі кількість матеріалу сильно збільшується. Остаточні дані про характер розподілу археологічного матеріалу 18-го мікрогоризонта будуть тільки після закінчення дослідження.

У різних частинах ділянки ИП/23-30 ми спостерігаємо неоднакову літологічну ситуацію. Потужність жовтуватих суглинків, в яких залягає культурний шар пам'ятки Анетівка II, в різних частинах ділянки різна – це пов'язано зі схилними змивами в давнину і різною потужністю та швидкістю накопичення літологічних пачок. У 2015 році було розчищено не порушене скупчення археологічного матеріалу (робоче місце), в місці розташування якого жовто-коричневі суглинки лежали відразу зверху шару стародавнього третинного піску білого кольору (літологічні розрізи в інших місцях стоянки в попередні роки показали залягання піску на 1,5–2 м глибше, ніж суглинки з культурним шаром (між ними розташовувались ще кілька пачок інших відкладень, включаючи глини). На північній частині ділянки ЕП/23-30 та в глибокій давній балці поряд з ділянкою виявлені природні родовища вохри (земляна форма вохри, яка складається з глини, пофарбованої окислами заліза) яскравого вишневого кольору.

За техніко-типологічним складом колекція, одержана при розкопках 2015 року загалом не відрізняється від колекції з розкопок інших ділянок Анетівки II і належить до епігравецького технокомплексу (табл. 1) [3, с. 23–63]. Крем'яні знахідки презентують повний цикл обробки кременю – від первинного розщеплення до виготовлення, поновлення та переоформлення різних знарядь. Загалом в 2015 році шляхом розчистки культурного шару знайдено 13729 крем'яних предметів. Серед крем'яних знахідок – знаряддя праці та первісного озброєння, виготовлені цілеспрямовано шляхом ретушування та додаткових сколів оформлення (наприклад, різцевих сколів), сколи з нуклеусів (відщепи та пластини – цілі чи фрагменти), які первісні жителі Анетівки використовували без вторинної обробки і на яких залишилися макросліди зношування від використання їх в якості знарядь праці, видимі

неозброєним оком (так звана ретуш використання або утилізації).

Серед знарядь з вторинною обробкою – мікропластини з притупленим краєм, притупленим краєм та кінцем; відщепи, пластини, мікропластини та осколки з різними типами ретуші; скребки, різці, скобелі, вістря та мікрівістря, ножеподібні та долотоподібні вироби, тронковані та підтесані пластини та мікропластини, пилки, комбіновані знаряддя, пластини та мікропластини зі скошеним ретушню кінцем, комбіновані знаряддя.

Масові знахідки сколів (пластин та відщепів) без вторинної обробки. Крім цього, знайдені предмети, які характеризують процес первинного розщеплення кременю нуклеуси одно-, дво- та триплощинкових, нуклевидні осколки та уламки (предмети, що ілюструють спроби невдалого формування нуклеусів та були виключені з подальшого процесу розщеплення кременю, як такі, що не задовольняли первісних майстрів своєю якістю), сколи оформлення та переоформлення нуклеусів (сколи оновлення-оживлення площадки нуклеусів та реберчасті технологічні сколи, які виправляли робочу площину нуклеусів), які дозволяли зробити більшу кількість потрібних сколів і економніше використовувати крем'яну сировину. Великий процент знахідок на ділянці становлять відходи первісного виробництва – жовна та гальки розбиті та розколоті (сировина, що не підійшла для подальшого використання), осколки та уламки різних розмірів, лусочки, різцеві сколи.

Аналіз крем'яної сировини з розкопок 2015–2016 рр. показав, що кремій (жовновий та гальковий) – різної якості та різного ступеня патинізації (непатинізованого кременю – мало). Галькова сировина в цілому – кращої якості, ніж жовнова. Але масовість жовнкової сировини (в основному місцевої, «бакшальської») дозволяла первісним людям вибирати кремій потрібної якості в достатній кількості. Легкодоступної сировини на виробничій ділянці пам'ятки Анетівка II було багато, що сприяло її неекономному використанню.

Окрім крем'яних артефактів, отримані і вироби з інших кам'яних порід та мінералів (які є знаряддями праці, прикрасами та виробами первісного мобільного мистецтва). З виробів первісного мистецтва знайдені зооморфні фігурки тварин та антропоморфне зображення. Також виявлені знаряддя з оброблених кісток тварин – вирізані пластини з ребер та трубчастих кісток, кістяні вістря та проколки.

Окрім крем'яного інвентарю, в 2015 році було знайдено понад 6500 фрагментів кісток тварин. У цілому, фауністична колекція 2015 р. не відрізняється від загальної фауністичної колекції поселення [4, с. 127–131]. На сьогодні фауністична колекція до кінця не оброблена, але більшість остеологічних знахідок (5798 екземплярів) є дрібними фрагментами трубчастих кісток великих тварин, які ближче не піддаються визначенню. Кількість кісток, що піддаються визначенню – 398 фрагментів, з яких 295 – дрібні уламки зубної емалі і 100 фрагментів кісток первісного бізона. Ще 2 екземпляри (зуби) належать широкопалому коню [5, с. 33-35]. Багато ребер бізона носять сліди розщеплення та використання.

Ділянка ИП/23-30, розкопки якої продовжуються, є частиною виробничих комплексів по розщепленню та обробці каменю, рогу та кісток. На ділянці наявні робочі місця первісних майстрів (які складаються з крем'яних знахідок, що характеризують повний цикл

обробки кременю від первинного розщеплення до виготовлення готових виробів та відходів виробництва; ковадл, відбійників та ретушерів, великих каменів-підставок, предметів мобільного мистецтва та прикрас; остеологічних залишків).

Таблиця 1

Анетівка II. 2015 р.
Техніко-типологічний склад колекції крем'яних виробів ділянки ИП/23-30. Зведена таблиця 15-18 мікрогоризонтів зняття. Розчистка культурного шару

Найменування виробів	Кількість					%
	М/г 15	М/г 16	М/г 17	М/г 18	Всього	
Гальки оббиті та розколоті	22	13	6	6	47	0,3
Осколки та уламки	448	205	172	47	872	6,4
Нуклеуси та пренуклеуси	248	89	100	26	463	3,4
Сколи поновлення нуклеусів	111	66	63	25	265	1,9
Відщепи	3147	1316	1311	372	6146	44,8
Пластини та мікропластини	2353	872	985	202	4412	32
Лусочки	440	213	160	15	828	6
Різцеві сколи	35	14	9	1	59	0,4
Різцеві сколи з ретушшю	2	1			3	0,02
Різцеві сколи з ретушшю утилізації			1		1	0,007
Різці	62	30	26	16	134	1
Скребки	11	3	7	2	23	0,2
Скобелі	17	1	3	2	23	0,2
Вістря	8	7	9	3	27	0,2
Мікровістря	24	17	8	4	53	4
Мікропластини з притупленим краєм	65	25	18	3	111	0,8
Мікропластини з притупленим краєм та кінцем		2		1	3	0,02
Мікропластини з ретушшю	10	3	2		15	0,1
Пластини з ретушшю	22	5	7	2	36	0,3
Відщепи з ретушшю	11	6	10	7	34	0,2
Осколки з ретушшю	3				3	0,02
Ножеподібні вироби	4	4	18	2	28	0,2
Долотоподібні вироби	1	1	1		3	0,02
Тронковані пластини	1	1			2	0,01
Пилка на пластині		1		1	2	0,02
Пластини та мікропластини підтесані	1	1	6		8	0,06
Пластина та мікропластина зі скошеним кінцем	7		1	1	9	0,06
Відщепи та платини з ретушованою виїмкою		2	3		5	0,04
Пластина з зубчатою ретушшю	1				1	0,007
Комбіновані знаряддя	1	2	1		4	0,03
Фрагменти ретушованих виробів			1		1	0,007
Сколи з ретушшю утилізації	33	21	43	11	108	0,8
Всього	7088	2921	2971	749	13729	100

ЛІТЕРАТУРА

1. Главенчук А. В. Исследование каменного века долины р. Бакшалы: некоторые итоги и перспективы / А. В. Главенчук, Д. В. Киосак, И. В. Пиструил // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 96. – Вип. 83. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 49–55; Станко В. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2 / В. Н. Станко, Г. В. Григорьева, Т. Н. Швайко. – К.: Наукова думка, 1989. – 137 с.; Станко В. Н. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины / В. Н. Станко // Археологический альманах. – Донецк, 1996. – № 5. – С. 129–138; Станко В. Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (Южнобугская группа памятников) / В. Н. Станко // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. – Одесса: Гермес, 1997. – С. 14–27.
2. Главенчук А. В. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 / А. В. Главенчук // Stratum plus. – СПб., Кишинев, Одесса. – 2003–2004. – № 1. – С. 206–227.
3. Станко В. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2 / В. Н. Станко, Г. В. Григорьева, Т. Н. Швайко. – К.: Наукова думка, 1989. – 137 с.
4. Бибилова В. И. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка 2 / В. И. Бибилова, А. В. Старкин // Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 127–131.
5. Піструїл І. В. Археозоологічна колекція стоянки Анетівка II (за матеріалами розкопок 2015 р.) / І. В. Піструїл, О. П. Секерська // Історіосфера. Матеріали Одинадцятої наукової конференції викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих учених ПНПУ імені К. Д. Ушинського. – Одеса: ПНПУ, 2016. – С. 33–35.

Рецензенти:

Багмет М. О., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Тригуб О. П., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Главенчук А. В., Піструїл І. В., Секерська О. П., 2016

Дата надходження статті до редколегії 25.10.2016

БУДІВНИЦТВО КАХОВСЬКОЇ ГЕС І СТВОРЕННЯ ПІВДЕННОГО ЕНЕРГОРАЙОНУ (ПОДНІПРОВ'Я, МИКОЛАЇВ, ХЕРСОН, ОДЕСА І КРИМ) У 1950–1953 рр.

У статті досліджується процес адміністрування будівництва Каховської гідроелектростанції у 1950–1953 рр. урядовими і партійними інституціями УРСР та СРСР. Особлива увага звертається на програму формування Південного енергорайону, яким мало бути об'єднано Подніпров'я, Миколаїв, Херсон, Одесу і Крим.

Розвиток єдиного Південного енергорайону мав на меті забезпечити раціональну експлуатацію енергетичних потужностей півдня України (до 1954 р.) і Кримського півострова, а також планувався під програму розвитку сільського господарства у південних районах України і північних районах Криму. У контексті програми будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошення півдня України і півночі Криму. Економічний і соціальний розвиток цих регіонів потребував збільшення енергоспоживання і потужний енергорайон, формування якого мало бути завершено завдяки будівництву Каховської гідроелектростанції, мав створити умови для електрифікації сільського господарства й забезпечення стабільності енергоспоживання у періоди пікового споживання електроенергії протягом року.

Будівництво Каховської гідроелектростанції здійснювало Головне Управління «Дніпробуд» Міністерства електростанцій СРСР. Проте, вагому роль у кадровому та матеріальному забезпеченні цього будівництва відігравали Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У та місцеві партійні організації.

Будівництво Каховської гідроелектростанції й формування Південного енергорайону забезпечувало покращення енергетичного забезпечення Кримського півострова і посилювало його енергетичний зв'язок із Україною.

Ключові слова: Каховська ГЕС; Головне Управління «Дніпробуд» Міністерства електростанцій СРСР; південний енергорайон; Крим; трест «Гідроенергопроект».

В статье исследуется процесс администрирования строительства Каховской гидроэлектростанции в 1950–1953 гг. правительственными и партийными учреждениями УССР и СССР. Особое внимание уделяется программе формирования Южного энергорайона, в который планировалось объединить Приднепровье, Николаев, Херсон, Одессу и Крым. Развитие единого Южного энергорайона имело целью обеспечить рациональную эксплуатацию энергетических мощностей юга Украины (до 1954 г.) и Крымского полуострова, а также планировался под реализацию программы развития сельского хозяйства в южных районах Украины и северных районах Крыма. В контексте программы строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов и системы орошения юга Украины и севера Крыма. Экономическое и социальное развитие этих регионов требовало увеличения энергопотребления и мощный энергорайон, формирование которого должно было завершиться благодаря строительству Каховской гидроэлектростанции, в планах было создать условия для электрификации сельского хозяйства и обеспечение стабильности энергопотребления в периоды пикового потребления электроэнергии на протяжении года. Строительство Каховской гидроэлектростанции осуществляло Главное Управление «Днепрострой» Министерства электростанций СССР. Однако, в кадровом и материальном обеспечении этого строительства весомой была роль Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У и местных партийных организаций. Строительство Каховской гидроэлектростанции и формирова-

ние Южного энергорайона обеспечивало улучшения энергетического обеспечения Крымского полуострова и усиливало его энергетическую связь с Украиной.

Ключевые слова: Каховская ГЭС; Главное Управление «Днепрострой» Министерства электростанций СССР; Южный энергорайон; Крым; трест «Гидроэнергопроект».

The process of the administering of The Kakhovka Hydroelectric Station construction in 1950–1953s by the governmental and party institutions of Ukrainian SSR and USSR has been analysed. The particular attention has been paid to the building of the Southern energetic region, which was supposed to unite the Dnieper land, Mykolaiv, Kherson, Odessa, Crimea.

The development of the single Southern energetic region was supposed to ensure the rational exploitation of the energetic capacities of the Southern part of Ukraine (until 1954) and the Crimean peninsula, which was also planned to be built for the program of the agricultural development in the Southern regions of Ukraine and the Northern regions of the Crimea. In the context of building of the Southern-Ukrainian and Northern-Crimean channels and the melioration system of the South of Ukraine and the North of the Crimea, economical and social development of these regions required the increase of power consumption and energetically powerful region, the creation of which was supposed to be finished due to the building of The Kakhovka Hydroelectric Station and was supposed to create the conditions for the electrification of the agriculture and the fulfilment of the stable power consumption in the periods of increased levels of power consumption during the year.

The construction of the building of The Kakhovka Hydroelectric Station was done by the Chief Directorate «Dniprobud» of the Ministry of Electric Power Stations of USSR. However, the major role in employment and the material fulfilment of this building had the Council of Ministers of Ukrainian SSR and the Communist Party of Ukraine as well as the local party organizations.

The building of The Kakhovka Hydroelectric Station and the formation of the Southern Energetic Region was ensuring the improvement of the energetic state of the Crimean peninsula and was fostering its energetic connections with Ukraine.

Key words: Kakhovka power plant; General Directorate «Dneprostroy» of USSR Ministry of Power; Southern energy district; Crimea; trust «Hidroenerhoproekt».

Радянська політика відбудови господарства після завершення Другої світової війни передбачала нарощування виробництва і споживання промисловістю й сільським господарствам значних обсягів електроенергії. Зокрема й на території УРСР відбувається відбудова ДніпроГЕС, відновлюється Придніпровський енергорайон. Проте, радянські програми індустріалізації передбачали значне укрупнення енергетичних районів і в рамках цього укрупнення мали інтегруватися промислові та аграрні регіони. Будівництво Каховської ГЕС, яке було ініційовано 1950 р., а розпочато 1951 р., мало закласти передумови для об'єднання ряду енергетичних районів у один, південний енергорайон. У цей енергорайон мало бути об'єднано Подніпров'я, південь України і Крим. Таким чином, мала посилюватися господарська інтеграція економічних районів як у межах УРСР до 1954 р., так і регіонів за цими межами.

Теоретичні основи проблематики об'єднання енергетичних розкриваються у Перспективному плані наукових досліджень в цьому напрямку Академії наук Української РСР на 1959–1965 рр. [8]. Значення Каховської ГЕС у забезпеченні цілісності локальної енергетичної системи півдня України висвітлюється у статті кандидата технічних наук Ф. Т. Марковського «Про можливість використання Дніпровського буровугільного басейну для енергозабезпечення півдня України» [5]. Хоча статтю Ф. Марковського присвячено аналізу перспектив розвитку теплової енергетики у регіоні півдня УРСР, проте, автор приділяє значну увагу і ключовому значенню Каховської ГЕС як системоутворюючого об'єкта енергосистеми на

півдні України. У контексті розвитку енергетики в СРСР розглядає у своїх роботах міністр електростанцій СРСР у досліджуваній в цій статті період Д. Г. Жимерін. Зокрема, він звертає увагу на процес формування Південного енергорайону [1, с. 134–136; 2, с. 303–305], щоправда, висвітлення не знаходить місце і роль у цьому процесі Кримської області. Питання адміністрування процесу будівництва Каховської ГЕС і прийняття рішення про формування південної енергетичної системи на території УРСР на початку 1950-х рр. потребує окремого дослідження.

Стаття має на меті дослідити процес адміністрування будівництва Каховської ГЕС і його значення у формуванні південного енергорайону та значення цього процесу в економічній інтеграції Криму із Україною.

Будівництво Каховської ГЕС було започатковано однією постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 вересня 1950 р. із будівництвом Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та зрошування земель півдня України і півночі Криму. Майбутнє освоєння цих земель у єдиному господарському комплексі півдня України і півночі Криму ставило питання про забезпечення цих територій електроенергією. Відповідно, будівництво Каховської електростанції мало забезпечити виробітку електроенергії у необхідній кількості для постачання сільськогосподарства територій півдня України і півночі Криму. Стратегічне значення будівництва електростанції на Дніпрі усвідомлювалося як керівництвом УРСР, так і більшістю загальносоюзних установ. Проте, просування питання будівництва Каховської ГЕС

також мало й свої складнощі. Так, під час затвердження Радою Міністрів СРСР проекту постанови про розгортання будівництва Каховської ГЕС на 1951 р. було передбачено виділення 50 млн рублів із яких 30 млн мало бути виділено на будівельно-монтажні роботи і 14,2 млн рублів на проектно-пошукові роботи. 24 січня 1951 р. цей проект постанови було розглянуто на Бюро Ради Міністрів СРСР під керівництвом Заступника Голови Ради Міністрів СРСР М. Г. Первухіна. У зв'язку із запереченнями ряду міністерств по принциповим пунктам проекту постанови було створено Комісію, котра мала протягом 5 днів розглянути ці заперечення і представити проект постанови на розгляд Ради Міністрів СРСР [9, арк. 1]. Отже, початок будівництва Каховської ГЕС отримав у Раді Міністрів СРСР серйозні зауваження.

Проте, вже у планах забезпечення будівництва у 1951 р. на 1952 р. Голова Ради Міністрів УРСР Д. Коротченко і Перший Секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников у листі до Й. Сталіна звернулися із пропозицією розглянути і затвердити проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про розгортання основних робіт по будівництву Каховської гідроелектростанції на р. Дніпро у 1952 році». Запропонованим проектом постанови було передбачено капіталовкладення у розмірі 450 млн рублів [12, арк. 185]. Здебільшого, у питанні отримання матеріальних фондів чи врегулювання питань матеріально-фінансового характеру керівництво УРСР зверталось до Ради Міністрів СРСР, її Президії. У такому разі звернення було до Голови Ради Міністрів СРСР Й. Сталіна, оминаючи проміжні ланки радянської урядової ієрархії, причому із проханням затвердити проект постанови. Тобто, відбувається спроба обминути бюрократичні інстанції в Раді Міністрів СРСР й отримати схвалення від керівника держави, яке мало вирішити долю урядової постанови. Причому питання ставилося про виділення значних капіталовкладень, котрі в разі мали перевищувати ті, які було передбачено на 1951 р. Власне, значне збільшення капіталовкладень пояснювалось початком здійснення у 1952 р. основних робіт на будівництві Каховської ГЕС.

Для порівняння, на 1951 р. у Раді Міністрів СРСР розглядалось виділення «Дніпробуду», котрий мав здійснювати будівництво Каховської ГЕС, 50 млн рублів [9, арк. 1], у той час як для «Укрводбуду», котрий мав здійснювати будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів і системи зрошування територій півдня України і північного Криму, передбачалось виділення 65 млн рублів [9, арк. 3]. Отже, на будівельні роботи по Каховській ГЕС у 1951 р. передбачалось виділення значно менших фінансових фондів ніж на будівництво каналів, але ситуація з їх фінансовим забезпеченням радикально змінюється у 1952 р. Протягом 1950–1952 рр. на будівництво Каховської ГЕС було виділено 464 млн рублів або 20 % від загальної кошторисної суми витрат, а на 1953 р. планувалось виділення 500 млн рублів. Всього протягом 1950–1953 рр. на будівництво Каховської ГЕС мало бути відпущено до 1 млрд рублів (40 % кошторисної вартості) при тому, що на будівництво гідроелектростанції вказаний період часу складав 50% усього періоду будівництва. У той же

час на будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування півдня України і півночі Криму протягом того самого періоду мало бути відпущено всього 5,5 % фінансового забезпечення за кошторисом, а часу на будівництво мало бути витрачено період 1950–1953 рр. складав 43 %, не зважаючи на одночасний початок будівництва Каховської ГЕС і Південно-Українського та Північно-Кримського каналів [3, арк. 141]. На будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування було виділено у 1951 р. 100 млн рублів, у 1952 р. – 220 млн рублів, а на 1953 р. передбачалося виділити 300 млн рублів [11, арк. 232]. Тобто, спостерігається явна еволюція пріоритетів у фінансуванні об'єктів пов'язаних між собою не лише нормативно, а й по-господарськи. Будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів мало певний пріоритет у фінансуванні на початковому етапі, очевидно, через те, що в цей період відбувається здебільшого будівництво об'єктів житлового фонду і соціальної, транспортної та іншої інфраструктури [11, арк. 232]. Освоєння земель півдня України було, безумовно, важливим напрямком роботи уряду СРСР і без переселення населення на освоєвані землі цей напрямок реалізувати було не можливо. Відповідно, на першому етапі будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів відбувалось закладення бази для подальшого заселення цих територій. Тому і на ці потреби фінансове забезпечення було пріоритетним.

Уже в 1951 р., після труднощів із виділенням коштів на фінансування будівництва Каховської ГЕС у Раді Міністрів СРСР, ставиться питання про інституційне посилення будівництва. У листі на ім'я Й. Сталіна від Першого Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова, Голови Ради Міністрів Д. Коротченка і Міністра електростанцій СРСР Л. Жимеріна щодо будівництва Каховської ГЕС із проектом постанови Ради Міністрів СРСР було поставлено питання про проектне забезпечення будівництва ГЕС. Обов'язок здійснювати проектне забезпечення будівництва Каховської ГЕС було покладено на трест «Гідроенергопроект» Міністерства електростанцій СРСР, зокрема його українське відділення. Слід відзначити, що це українське відділення було, фактично, автономним і формально підпорядковувався Інституту в Москві для забезпечення наявності командно-адміністративної вертикалі. Проектом постанови, яку було направлено на затвердження Й. Сталіну, передбачалось посилення організації, які мали здійснювати проектне забезпечення будівництва – Українського філіалу «Гідроенергопроект», а також «Дніпробуду», організації, яка мала здійснювати будівництво Каховської електростанції [7, арк. 1]. Слід звернути увагу на той факт, що проект постанови Ради Міністрів СРСР, було представлено, фактично, ЦК КП(б)У спільно із Радою Міністрів УРСР, заручившись підтримкою загальносоюзного міністерства. Тобто, питання будівництва Каховської ГЕС за ініціативою взяло на себе керівництво УРСР, оскільки на нього покладалися функції забезпечення цього будівництва кваліфікованими кадрами, будівельними матеріалами тощо. Проте, на відміну від будівництва Південно-Українського і

Північно-Кримського каналів і системи зрошування півдня України і півночі Криму, будівництво Каховської ГЕС потребувало продукції, яка на території УРСР не вироблялась [7, арк. 5]. Тому роль Міністерства електростанцій СРСР у лобюванні потреб будівництва Каховської ГЕС була надзвичайно потужною. Проте, Рада Міністрів УРСР визначила у цього проєкту постанови для себе зобов'язання забезпечувати постачання для будівництва Каховської ГЕС 50 % продукції Нікопольського цегельного заводу, який був у підпорядкуванні Міністерства промисловості будівельних матеріалів УРСР [7, арк. 7]. Тобто, забезпечення будівельними матеріалами місцевого виробництва мала забезпечувати Рада Міністрів УРСР, що важливо відзначити, оскільки даний фактор відіграв вагомий роль у розширенні господарської самостійності керівництва УРСР під гаслом виявлення ініціативи у забезпеченні «будови комунізму».

Проєкт постанови передбачав зобов'язання для Міністерства трудових резервів СРСР здійснити протягом 1951 р. організаційний набір 10 тисяч кваліфікованих працівників для будівництва Каховської ГЕС у межах території УРСР в рахунок плану Міністерства електростанцій СРСР [7, арк. 8]. Фактор набору кваліфікованих працівників на території УРСР був не менш важливим у процесі господарської суверенізації УРСР в процесі будівництва Каховської ГЕС, оскільки під час цього набору працівників ключову роль відігравали обласні партійні організації УРСР, які здійснювали відповідні заходи під цілковитим контролем ЦК КП(б)У. Тобто, кадрове забезпечення будівництва Каховської ГЕС також, фактично, бралось на контроль керівництвом УРСР. Важливо відзначити ще один пункт проєкту постанови, який передбачав для Міністерства зв'язку СРСР зобов'язання забезпечити налагодження зв'язку будівництва Каховської ГЕС із Москвою та обласними центрами УРСР [7, арк. 12]. Тобто, значні зобов'язання покладалися на партійні й виконавчі органи в УРСР на місцях, що було пов'язано із такими питаннями місцевого характеру, як перенесення населених пунктів із зони затоплення чаші Каховського водосховища, переселення і облаштування населення цих населених пунктів, будівництво об'єктів інфраструктури, планування економічного розвитку регіонів в зоні будівництва ГЕС, а також питання оперативного постачання будівництва і майбутньої експлуатації електроенергії, яку мала виробляти ГЕС. Питання експлуатації потужностей Каховської ГЕС для місцевих потреб набуває вагомого значення дещо згодом, коли набуває актуальності необхідність електрифікації сільського господарства півдня України.

Проте, серед цілей будівництва Каховської ГЕС у проєктному завданні передбачено такі: 1) постачання електроенергії сільському господарству й промисловості в умовах роботи об'єднаної Південної енергосистеми; 2) самотічне зрошування прилеглих до з'єднувального каналу земель, а також забезпечення водою і енергією всіх насосних зрошувальних станцій в зоні водосховища (Каховського – П. С.); покращення умов водного транспорту і створення підпору для Дніпровської гідроелектростанції імені Леніна з метою більш повного використання її встановленої по-

тужності [4, арк. 17]. Ці завдання для майбутньої Каховської ГЕС було передбачено в рамках її проєкування разом із проєкуванням будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Проте, функції Каховського водосховища у забезпеченні зрошування мали локальний характер, але у питанні забезпечення електроенергією господарства ця електростанція мала глобальне значення, оскільки на неї було покладено функцію замкнути її потужністю Південну енергетичну систему.

На 1 січня 1952 р. на затвердження Ради Міністрів СРСР було представлено проєктне завдання Каховського гідровузла. Українським Відділенням Інституту «Гідроенергопроєкт» було складено проєктне завдання Каховської гідроелектростанції. Проєктне завдання передбачало, що Каховська ГЕС не мала самостійно забезпечувати електроенергією регіональне сільське господарство і промисловість у зоні її дії. У осінньо-зимовий та весняний періоди місцевий район, за підрахунками, повинен був мати надлишок енергетичних потужностей приблизно 190 тис. кВт. Проте, у період піку роботи іригаційної системи у літній період цей район мав дефіцит енергопотужностей до 185 тис. кВт. Тому Каховська енергосистема мала функціонувати пов'язано із суміжними системами у зв'язку із Дніпроенерго через пункти Кривий Ріг і Нікополь [4, арк. 79–80]. Отже, Каховська ГЕС мала відігравати ключову функцію – забезпечення електроенергією системи зрошування і господарського освоєння визначених під зрошування земель півдня України і, відповідно, у час, коли на систему зрошування навантаження було не значним, надлишок електроенергії мав передаватися на інші, суміжні, енергосистеми. Каховська енергосистема також мала віддавати частину надлишку потужностей на суміжні енергосистеми, зокрема і на такі перспективні на той час промислові центри, як Херсон і Миколаїв [4, арк. 80]. Отже, таким чином, закладалась перспектива промислового розвитку півдня України, яку належним чином оцінювало керівництво УРСР, вбачаючи у цьому можливість господарської суверенізації республіки, збільшення її економічних показників і, крім того, перспективи економічного розвитку півдня України закладали підвалини для розширення територіальної компетенції керівництва УРСР за межі республіки, зокрема, щодо Криму.

У проєктному завданні було визначено принципи формування єдиного Південного енергорайону, який утворювався завдяки зв'язку енергосистем Подніпров'я і Донбасу. Тому майбутня Каховська ГЕС мала працювати у єдиній Південній енергосистемі, котра охоплювала Придніпров'я, Донбас, Ростовський енергорайон, місцевий район Каховської ГЕС, Миколаїв і Херсон [4, арк. 80]. Таким чином, Південний енергорайон територіально у більшості охоплював території УРСР і частково південь РРФСР. Слід відзначити, що в ізоляції від локальних енергосистем, які складали Південний енергорайон, опинявся Крим, котрий забезпечувався електроенергією за рахунок власного виробітку локальними енергогенеруючими потужностями.

У Кримській області виробництво електроенергії у період після завершення Другої світової війни зроста-

ло щорічно. Так, у 1949 р. виробіток електроенергії у Криму складав 175,2 кВт, у 1950 р. – 225 кВт, у 1951 р. – 300,5 кВт, у 1952 р. – 402,2 кВт. Потужність енергоустановок в Криму також у цей період зростає: 1949 р. – 60,1 кВт, 1950 р. – 83,4 кВт, 1951 р. – 102,5 кВт, 1952 р. – 110,8 кВт [6, арк. 27]. Проте, зростання виробництва електроенергії в Криму не мало належного її використання, оскільки у період після війни гостро стояла потреба забезпечення економічного розвитку півострова. Нарощування потужностей енергоустановок в Криму і обсягів виробництва електроенергії відбувалося у цей період під перспективу економічного розвитку півострова, піднесення якого очікувалося із будівництвом системи зрошення й розвитком сільського господарства на півострові, а також промислових підприємств, орієнтованих на забезпечення продукцією «будівництва комунізму» (Південно-Українського і Північно-Кримського каналів).

28 червня 1951 р. в ЦК КП(б)У було представлено схему приєднання майбутньої Каховської ГЕС до суміжних із нею енергосистем. Цією схемою передбачалось безпосередньо здійснити приєднання Каховської ГЕС до Дніпроенерго по двох одинарних лініях при напрузі 154 кВт із Кривим Рогом і Нікополем. Під тєю самою напругою було рекомендовано приєднати до Каховської ГЕС енергетичні райони Николаєва, Херсона, Одеси і Криму [10, арк. 3]. У цьому проєкті вже розглядається перспектива приєднання до мережі Каховської ГЕС ще Одеси і Криму. Знову йде мова про надлишкові потужності в зоні впливу мережі Каховської ГЕС, які рекомендується використати в районах Херсона, Одеси, Николаєва і в Криму [10, арк. 19]. Щодо Криму було відзначено необхідність живлення саме північного Криму у періоди сільсько-господарських навантажень задля чого слід було забезпечити живлення підстанції Н.-Олександрівка із навантаженням до 15 тис. кВт.

Розглядалась можливість здійснити це навантаження за такими варіантами: а) від Каховської ГЕС шляхом спорудження близько 120 км ліній електропередач і понижувальної підстанції 154 кВт; б) від

планованої РУ Крименерго електростанції у Джанкої; в) від мережі Крименерго шляхом спорудження близько 120 км ліній електропередач і понижувальної підстанції у 110 кВт. Причому, при спорудженні електростанції в Джанкої відзначено необхідність її сполучення із мережею Крименерго, що обумовлювало спорудження немережевих об'єктів, як і при живленні підстанції в Н.-Олександрівці від мережі Крименерго. Зрештою, зроблено висновок, що для сполучення Каховської ГЕС із мережею Криму необхідно спорудження до 120 км ліній електропередач і понижувальної підстанції на 110–154 кВт [10, арк. 20–21]. Особливо слід відзначити, що у цій аналітичній записці вказується на виробництво надмірної кількості електроенергії локальними електростанціями Николаєва, Херсона, Одеси і в Криму, котрі менш економічні й більш віддалені від джерел видобутку палива [10, арк. 22].

У цьому контексті слід відзначити, що виробіток електроенергії електростанціями в Криму, Николаєві, Херсоні й Одесі мав здійснюватися у обсязі, який би забезпечував його рентабельність, проте, цей обсяг просто не використовувався за тих обсягів енергоспоживання, які склалися на 1951 р. Відповідно, більш економічним було забезпечення електроенергією цих регіонів від Каховської ГЕС та інших крупних електростанцій.

Будівництво Каховської ГЕС стало засобом більш економічного способу забезпечення Криму електроенергією, але це було можливим за умови тісного енергетичного зв'язку півострова із Україною. Завдяки цьому зв'язку створювалися умови для паралельного господарського розвитку півдня України і півночі Криму із єдиною системою енергозабезпечення. Адже обидва регіони мали споріднені умови для розвитку ключової галузі – сільського господарства.

Подальші дослідження процесу інтеграції Криму із Україною на базі створення єдиної енергетичної системи варто зосередити на значенні взаємовпливу розвитку сільського господарства та промисловості півдня України і Криму для якісних змін соціально-економічної ситуації на Кримському півострові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жимерин Д. Г. История электрификации СССР / Д. Г. Жимерин. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1962. – 458 с.
2. Жимерин Д. Г. Развитие энергетики СССР / Д. Г. Жимерин. – М.-Ленинград : Государственное энергетическое издательство, 1960. – 328 с.
3. Замечания к проекту записки по строительству Южно-Украинского канала, разработанной Госпланом СССР. (За підписом – П. С.) Д. Коротченко та Л. Мельникова. Розіслано членам Комісії (Ради Міністрів СРСР – П. С.) за розпорядженням М. Сабурова. 23 лютого 1953 // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2893.
4. Каховская гидроэлектростанция на р. Днепре. Проектное задание. Том I. Сводная записка. 5.X.1951 // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 909.
5. Марковский Ф. Т. О возможностях использования Днепровского буроугольного бассейна для энергоснабжения юга Украины / Ф. Т. Марковский // Труды института теплоэнергетики. Сборник № 8. Посвящен 50-летию со дня рождения и 25-летию научно-педагогической деятельности действительного члена АН УССР Ивана Трофимовича Швеца. – К. : Издательство Академии наук Украинской ССР, 1952. – С. 132–137.
6. Мощность энергоустановок и производство электроэнергии в Крыму за ряд лет // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3862.
7. Проект письма на имя тов. Сталина И. В. и Постановления С. М. СССР «О мероприятиях по обеспечению выполнения постановления С. М. СССР от 20.IX.1950 года № 4000 по строительству Каховской гидроэлектростанции». Октябрь 1950 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 907.

8. Разработка научных основ развития энергетических систем и их объединения в Единую энергетическую систему (ЕЭС). Перспективный план научных исследований на 1959-1965 гг. – К. : Академия наук Украинской ССР. Отделение технических наук, 1959. – 35 л.
9. Справка о состоянии проектно-изыскательских и подготовительных строительных работ по Каховской гидроэлектростанции, Южно-Украинскому и Северо-Крымскому каналам. Тов. Мельникову Л. Г. (від) Сердюкова Н. 29/I.1951 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 905.
10. Схема развития электрических сетей от Каховской ГЭС. 28 июня 1951 (для Зав. відділом будівництва і будматеріалів ЦК КП(б)У Мацуй П. А. – П. С.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1291.
11. Товарищу Сталину И. В. (від) Председателю Совета Министров УССР Д. Коротченко, Секретаря ЦК КП Украины Л. Мельникова. Декабрь 1952 года // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1774.
12. Товарищу Сталину И. В. (від) Председатель Совета Министров Украинской ССР Д. Коротченко, Секретаря Центрального Комитета КП(б) Украины Л. Мельников. 17.XI.51 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 905.

Рецензенти:

Сінкевич Є. Г., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський державний університет імені Петра Могили)

Тригуб О. П., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський державний університет імені Петра Могили)

© Сацький П. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 21.10.2016

НОТАРІАТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Модернізаційні процеси в Російській імперії, які проходили в другій половині ХІХ століття відзначилися зміною суспільного та економічного життя населення. Серйозні зміни в економічному житті зумовили необхідність перетворень в усій державній системі.

Значний вплив модернізаційні процеси здійснили на збільшення ролі та кількості інтелігенції. Попит на освічених людей, зокрема на Півдні, стимулював розвиток освітньої сфери. Важливу роль після затвердження «Положення про нотаріальну частину» (1866 р.) відігравали нотаріуси, які були не лише освіченими, а й повинні були виконати ряд вимог для того, щоб мати можливість займатися нотаріальною діяльністю.

Вимоги, яких повинен був дотриматися нотаріус перед складанням присяги на засіданні окружного суду стосувалися різних сфер життя нотаріуса. Зокрема, дана особа повинна бути російським підданним, який досяг 21-річного віку, обов'язковим було внесення застави також особа, яка претендувала на зайняття посади нотаріуса мала пройти перевірку на предмет вміння правильно викладати нотаріальні акти, знання форм нотаріального провадження, цивільних законів і різних статутів, необхідних для вчинення нотаріальних дій.

Модернізаційні процеси Російської імперії другої половини ХІХ століття призвели до здійснення реформ, які позитивно вплинули на активний розвиток міст, зокрема на Півдні України, до підняття престижу розумової праці та збільшення кількості нотаріальних установ і ролі нотаріату в приватних та державних справах.

Ключові слова: *нотаріус; модернізаційні процеси; нотаріальні контори; Російська імперія.*

Модернизационные процессы в Российской империи, которые проходили во второй половине ХІХ века отличились изменением общественной и экономической жизни населения. Серьезные изменения в экономической жизни обусловили необходимость преобразований во всей государственной системе.

Значительное влияние модернизационные процессы осуществили на увеличение роли и количества интеллигенции. Спрос на образованных людей, в частности на юге, стимулировал развитие образовательной сферы. Важную роль после утверждения «Положения о нотариальной части» (1866) играли нотариусы, которые были не только образованными, но и должны были выполнить ряд требований для того, чтобы иметь возможность заниматься нотариальной деятельностью.

Требования, которые должен был соблюсти нотариус перед принятием присяги на заседании окружного суда касались различных сфер жизни нотариуса. В частности, данное лицо должно было быть российским подданным, достигшим 21-летнего возраста, обязательным было внесение залога, также человек, претендовавший на занятие должности нотариуса, должен пройти проверку на предмет умения правильно излагать нотариальные акты, знание форм нотариального производства, гражданских законов и различных уставов, необходимых для совершения нотариальных действий.

Модернизационные процессы Российской империи второй половины ХІХ века привели к осуществлению реформ, которые положительно повлияли на активное развитие городов, в частности на Юге Украины, к поднятию престижа умственного труда и увеличению количества нотариальных учреждений и роли нотариата в частных и государственных делах.

Ключевые слова: *нотариус; модернизационные процессы; нотариальные конторы; Российская империя.*

Modernization processes in Russian Empire, which took place in the second half of the nineteenth century, were distinguished by changing of social and economic life. The main changes in economic life stipulated the necessity of changes in the whole state system. Therefore during 60–70 years series of administrative and political reforms were conducted. They covered the basic components of life of the empire (provincial, judicial, military, educational, censorial, etc.).

Modernization processes made a great impact on the increase of the number and significance of intellectuals. The demand for educated people, particularly in the South, stimulated the development of the educational sector. After the approval of the «Regulations of notarial part» (1866) notaries became very important for society because they were not only educated persons, but also had to fulfill a number of requirements in order to be able to engage in notary.

Before taking the oath at a session of the District Court the notary had to comply with some requirements which related to various spheres of notary's life. In particular, the person has to be a Russian citizen who is elder than 21. Also security deposit was compulsory. It was intended to provide compensation for damages caused by the notary professional activities. A special test was conducted by the head of the District Court, a senior notary and the prosecutor. During this test a person who claimed to occupy the position of the notary had to be tested in terms of the ability to expound notarial acts, knowledge of notarial proceedings' forms, civil laws and various statutes required for notarial work.

Modernization processes of Russian Empire in the second half of XIX century led to the reforms that positively influenced the next aspects: active development of cities, particularly in southern Ukraine, raising the prestige of intellectual work, increase of the number of notary institutes and strengthening of the notaries role in private and public affairs.

Key words: notary; modernization processes; notaries; Russian Empire.

Вивчаючи історію Півдня України другої половини XIX – початку XX ст., не можна обійтись без дослідження особливостей розвитку модернізаційних процесів в регіоні. Адже визначення основних факторів світового та національного досвіду модернізації є важливим завданням сучасної історичної науки.

Серед українських дослідників, що займаються процесами модернізації слід виділити праці М. Маслової [8], де звертається увага на формування індустріальної цивілізації; роботи О. Крупенко [6] та В. Костантінової [4], які досліджують соціодемографічні та соціокультурні аспекти проблеми, а також Т. Водотику [1], в статті якої розглядаються особливості міграційних і модернізаційних процесів за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. Проте вплив інституту нотаріату на модернізаційні процеси вивчено недостатньо.

Метою нашої статті є спроба визначити роль нотаріату в модернізаційних процесах на Півдні України.

Теорія модернізації розглядає основний зміст нової епохи як поступовий і нерівномірний перехід окремих країн і культур від традиційного, аграрного, орієнтованого на незмінність суспільства до суспільства сучасного типу – торгово-промислового, індустріального, міського й індивідуалістського, що сповідує ідею постійного розвитку. Модернізація розглядається як сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, зростання просторової і соціальної мобільності, тобто процесів, які ведуть до формування «відкритого» суспільства [6, с. 64].

Модернізація завжди виступає певним дієвим засобом для вирішення назрілих суспільних проблем. Модернізаційні процеси 60–70-х рр. XIX ст., що здійснювалися в Російській імперії, куди входила і Південна Україна, були моделлю наздоганяючої модернізації. Для неї притаманні ініціювання реформ «згори», вибіркоче запозичення світових досягнень, пріоритет-

ний розвиток окремих галузей, збереження багатокладності в економічній сфері, поглиблення суспільних протиріч та посилення соціального напруження. Але незважаючи на все вказане, модернізація загалом носила позитивний характер для економіки: формувалася нестационарна приватна власність на землю, встановлювався ринок робочої сили, стимулювався розвиток підприємництва, розширювалися сфери функціонування ринкових відносин, створювалися передумови для становлення громадянського суспільства.

Одним із найбільш прогресивних регіонів, щодо модернізаційних процесів був Південь України, де дуже активно розвивалися міста – рушії цивілізаційного поступу.

У містах Наддніпрянської України, що територіально входила до складу Російської імперії на січень 1897 р. проживало 2,85 млн осіб. За рівнем урбанізації регіони виглядали так: Правобережжя – 9,56 %, Лівобережжя – 11,48 %, Південь – 17,76 %. Південний регіон випереджав середній рівень урбанізації у 1,4 рази, Лівобережжя займало середню позицію (93,5 % від середнього показника), Правобережжя суттєво відставало (на 21,2 %) від середніх показників. Найкращий потенціал для модернізації мав Південь, найгірший – Правобережжя. Цифри урбанізації перебували у безпосередній залежності від темпів модернізації [1, с. 128].

Найбільшими містами Півдня України були Одеса (380,5 тис.), Катеринослав (112,8 тис.), Миколаїв (92,0 тис.). В Одесі мешкало 38,02% населення всіх великих міст і 13,67 % усієї міської людності Наддніпрянщини, а також 33,19 % усього Півдня України. Одеса визначала поступ урбанізації та модернізації регіону, обійнявши, утім, не індустріальне, а транспортне й комерційно-фінансове лідерство.

На Півдні Одеса перевищувала друге місто – Катеринослав – у 3,4 рази, на Лівобережжі Харків пере-

вищував Кременчук у 2,8 рази, а Київ з його 247,7 тис. мешканців виглядав справжнім мегаполісом у порівнянні з 66 тис. Житомира (друге місто Правобережжя за кількістю населення), перебільшуючи його у 3,8 рази [1, с. 129].

Проте за порівняно високою урбанізацією та позитивом станового складу криються суттєві невідповідності якісним критеріям модернізації. По-перше, із губерній суттєво перевищувала середньо-український показник лише Херсонська – 28,65 % (більше у 2,3 рази проти 12,42%).

Модернізаційні перетворення потребували збільшення ринку висококваліфікованих спеціалістів, що ще раз підтверджує тісний зв'язок між господарством і соціумом. Це стосувалося абсолютно всіх країн, але не однаковою мірою [6, с. 64].

Модернізаційні процеси в Україні супроводжувалися швидким зростанням інтелігенції. Прискорене просування Півдня шляхом модернізації обіцяло інтенсивніше, ніж у інших регіонах, зростання чисельності її представників. У XIX ст. інтелігентами називали освічених осіб, які фахово займалися розумовою діяльністю. До інтелігенції належать творці культурних та духовних цінностей – науковці, вчителі, журналісти, письменники, художники, юристи, нотаріуси, лікарі, священики. Індустріалізація виробництва, запровадження машин, нових виробничих технологій потребували освічених кадрів – інженерів, техніків, технологів. Попит на освічених людей стимулює розвиток освітньої сфери. Ускладнення виробничих процесів було тісно пов'язане зі станом науки, розвитком фундаментальних природничих і прикладних технічних дисциплін.

Як і інші суспільні групи регіону, інтелігенція була багатонаціональною. Загальні обставини тодішнього життя привели до того, що в ній переважали росіяни. Вони становили основу адміністративного апарату, більшість з них була серед лікарів, викладачів вузів і спеціальних навчальних закладів, юристів, журналістів, акторів, інженерів, офіцерів [12].

Українців у середовищі інтелігенції Півдня було порівняно мало. Серед 127 тис. осіб, які згідно з даними перепису 1897 р. були пов'язані з розумовою працею, українців було менше третини. Зосереджені вони були, головним чином, на Лівобережжі (понад 40 %), а решта – приблизно по 20 % на Півдні і Правобережжі [5, с. 58].

В останні десятиліття XIX – на початку XX ст., в умовах прискореної модернізації, серед українців піднявся престиж розумової праці і бажання стати вчителями, лікарями, юристами, нотаріусами, агрономами, ветеринарами. Викликано це було, серед усього іншого, небажанням ділити господарство між спадкоємцями. В цих умовах батьки прагнули віддати молодших синів на навчання до вищих і середніх навчальних закладів, щоб забезпечити їх надійними засобами існування поза сільським господарством [12].

У добу модернізації відбувається «демократизація» джерел поповнення людей інтелектуальної праці. Демократичні шкільні та університетські установи доби «великих реформ» відчиняли двері учбових закладів усіх рівнів для вихідців з нижчих станів су-

спільства – міщан, селян, солдатів, різночинців. Найбільшу кількість випускників вітчизняних університетів становили вихідці з духовенства, дворянства, поряд з ними право на освіту отримали діти селян і міщан.

Серед інтелігенції, яка суттєво впливала на модернізаційні процеси ми виділяємо юристів, а особливо нотаріусів. Саме вони вносили поняття «законності» під час переходу до індустріального суспільства. Нотаріуси виконували нотаріальне затвердження документів звичайного життя людей, наприклад, купівлю-продаж рухомого і нерухомого майна, заповіти, розподіл майна між нащадками, уведення у право володіння майном, землею і т. д. [7, с. 124].

У 1864 р. в Російській імперії була почата судова реформа. На відміну від існуючих станових закритого типу судів вводився однотипний позастановий, відкритий, незалежний суд за участю присяжних суддів, захисту (адвокат) і обвинувачення (прокурор).

В Україні з великим запізненням (наприкінці 80-х рр. XIX ст.) було утворено три судові палати: Київську, Харківську та Одеську. Вироки, що виносилися без участі присяжних, могли бути оскаржені у судових палатах. Касаційні функції виконував сенат. З усіх реформ 60–70 рр. XIX ст. судова реформа була найбільш демократичною.

14 квітня 1866 р. Олександром II було затверджено «Положення про нотаріальну частину». В основу проекту були покладені нотаріальні положення трьох держав: Франції від 16 березня 1807 р., Австрії від 21 травня 1855 р. і Баварії від 1861 р. [3, с. 146].

«Положенням» було визначено, що нотаріуси вважаються державними службовцями, але не мають прав на чини та пенсію за цим званням. Плата їм призначалася відрядна, за виконання конкретних актів згідно із встановленими офіційними розцінками. Призначення відбувалося за рішеннями окружних судів і судових палат. Були закріплені обов'язкові часи присутності в конторах та зобов'язання неодмінно залишати відповідального заступника в разі відпустки [2, с. 24].

27 червня 1867 р. були затверджені «Правила про порядок введення в дію Положення про нотаріальну частину» і «Тимчасова такса для винагороди нотаріусів та осіб, які їх заміщають». Згідно з пунктом 1 Правил, «Положення про нотаріальну частину» вводилося в дію поступово в тих місцевостях, де були відкриті реформовані суди.

Так, на Півдні України «Положення про нотаріальну частину» вводилося з 1 вересня 1868 р. в округах Одеського окружного суду, Катеринославського та Херсонського – 30 квітня 1869 р. З введенням «Положення» 1866 р. всі колишні нотаріуси та маклери, крім біржових нотаріусів і маклерів, гоф-маклерів, корабельних маклерів, маклерів морського страхування і ремісничих управ в Санкт-Петербурзі, Москві та Одесі припиняли свою діяльність.

Нотаріуси в силу закону підпорядковувалися наказамі окружних судів, що регулював правила внутрішнього розпорядку та діловодства в державних нотаріальних конторах, порядок звітності нотаріуса, його відносини з посадовими особами суду. Це було вказано в «Правилах про порядок введення в дію Положення про нотаріальну частину».

Нотаріус призначався державною владою, був державним службовцем. Він користувався всіма правами і перевагами секретаря окружного суду. Винагороду нотаріусу призначав міністр юстиції. До претендента на посаду нотаріуса за «Положенням про нотаріальну частину» (це була державна служба, нотаріус вважався службовцем VIII-го класу, хоча і без права на пенсію) і організації його контори пред'являлися певні вимоги.

По-перше, кількість нотаріусів у кожному регіоні обмежувалася спеціальним розкладом, укладеним Міністерством юстиції і погодженим із Міністерством фінансів та Міністерством внутрішніх справ, і тому треба було дочекатися вакансії. Про наявність вакансії оголошували в пресі. Далі спеціальна комісія, що складалася з голови окружного суду, старшого нотаріуса та окружного прокурора на конкурсних засадах проводили іспит з уміння претендентів правильно викладати акти, перевіряли знання діловодства і відповідних законів. Відібраний на посаду нотаріуса претендент повинен був внести для відкриття контори велику заставу. Це робилося заради того щоб, якщо до нотаріуса будуть пред'явлені майнові претензії внаслідок його неправильних дій, задовольнити їх можна було би не тільки за рахунок майна нотаріуса, але й за рахунок застави. Початкова застava для губернських міст сягала 6000 крб, і за кожен рік роботи відраховувалася з прибутку нотаріуса певна сума доти, доки сума застави не досягала 15000 крб [2, с. 24].

По-друге, майбутній нотаріус зобов'язаний був бути російським підданим, повнолітнім, не мати судимості та громадських стягнень, не займати ніяких інших державних і громадських посад. Існувало і обмеження щодо національного та віро-сповідального принципам: нотаріусами не могли бути, наприклад, євреї [14, с. 24], що не вписувалося в загальнодемократичний характер реформ.

Нотаріальна контора повинна була мати декілька друкарських машинок, касу і сейф, копіювальний прес, нотаріальні книги, бланки, штампи, повну збірку законів та наказів окружного суду. Також необхідно було зберігати в конторі комплекти фахових видань на зразок «Вестника права и нотариата», «Собрания узаконений и распоряжений правительства». В конторі, крім власника-нотаріуса, також працював персонал: діловод, касир, артільник, група писарчуків.

Розклад робочого дня контори погоджувався з окружним судом. Робочий день становив не менше 6 годин щодня, крім загальних «неприсутніх» днів.

Нотаріус не мав права піти у відпустку без дозволу голови окружного суду, а цей дозвіл отримував лише після того, як залишав замість себе заступника. При цьому власник контори повністю матеріально відповідав за всі дії своїх заступників та працівників. Про повернення з відпустки нотаріус повинен був негайно повідомити окружний суд, а в разі затримки він підлягав дисциплінарному покаранню за службову недбалість [2, с. 24; 9, с. 90–99].

«Положення про нотаріальну частину» 1866 р. створило дві нотаріальні інстанції – нижчу, в особі молодших нотаріусів, і вищу, в особі старших нотаріусів, що з нашої точки зору, заслуговує уваги. Кріпосницька частина, що стосувалася права власності та інших речових прав на нерухоме майно, перебувала у віданні старших нотаріусів, а всі інші нотаріальні дії здійснювалися молодшими нотаріусами [10, с. 39–41].

У «Положенні про нотаріальну частину» вперше в законодавчій формі було сформульовано і чітко закріплено базові принципи діяльності нотаріату, частина з яких такі, як поняття нотаріальної таємниці, нотаріального округу, дійшли до сьогоднішніх днів, а інші зазнали певних змін.

Були встановлені чіткі форми та правила складання нотаріальних актів. Відповідно до роз'яснення Сенату (Рішення № 27, 1887 р.), нотаріус зобов'язаний був судити про законність акту не тільки за зовнішніми ознаками, але і за внутрішнім змістом угоди, а також засвідчити, чи не спрямована вона проти закону [11, с. 7].

Обов'язок з виявлення законності укладеної угоди державна поклала безпосередньо на нотаріуса, який повинен був опитати осіб, які беруть участь в договорі, чи дійсно вони з доброї волі бажають його вчинити і розуміють сенс і значення того, що відбувається, переконавшись тим самим у правоздатності та вільній волі громадян [13, с. 101]. При цьому було закріплено два різних процеси для нотаріального посвідчення угод: двоступінчастий для угод з нерухомістю і більш простий для всіх інших дій.

Таким чином, модернізаційні процеси, розпочаті в Російській імперії мали значний вплив на Південь України. Особливо це проявилось в створенні інституту нотаріату. «Положення про нотаріальну частину», незважаючи на всі його недоліки, визначило місце нотаріату як органу публічної діяльності в системі судового відомства, але з незалежним колом діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Водотика Т. С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. / Т. С. Водотика // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 124–142.
2. Давиденко А. О. Історія виникнення нотаріату в Україні / А. О. Давиденко // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2010. – № 4. – С. 22–28.
3. Денисяк Н. М. Історія виникнення, розвиток та реформування інституту нотаріату в Україні / Н. М. Денисяк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Серія : Юриспруденція. – 2013. – № 5. – С. 145–147.
4. Константинова В. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття) / В. Константинова. – Запоріжжя : ЗНТН, 2011. – 100 с.
5. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
6. Крупенко О. В. Модернізаційні процеси на українських землях у другій половині XIX – на поч. XX ст.: соціодемографічний аспект / О. В. Крупенко // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Ніжин : НДУ ім.

- М. Гоголя, 2012. – Випуск 70. Історико-культурні процеси Лівобережної України в загальноукраїнському контексті. – С. 63–70.
7. Левченко Л. Л. Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.: огляд архівних фондів за темою дослідження / Л. Л. Левченко // Наукові праці. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Миколаївська філія. – Т. 62. Випуск 49. – Миколаїв, 2006. – С. 119–127.
 8. Маслов М. П. Модернізаційні процеси в українській дрібній промисловості в умовах формування індустріальної цивілізації (друга половина XIX – перша третина XX століття) / М. П. Маслов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Випуск 49. – С. 34–38.
 9. Меркушин Г. В. Становление и развитие российского нотариата // Г. В. Меркушин // Вестник МГУ. – 2002. – №. 6. – С. 90–99.
 10. Олейнова О. Т. История становления законодательства о нотариате в России / О. Т. Олейнова. – М.: РГТЭУ, 2004. – 160 с.
 11. Скрипилев Е. А. История российского нотариата: протонотариат (институт подьячих), развитие до реформ Александра II, нотариат и судебная реформа 1864–1874 годов / Е. А. Скрипилев // Нотариальный вестник. – 1998. – № 9. – С. 3–9.
 12. Турченко Ф. Г. Південь України напередодні Першої світової війни / Ф. Г. Турченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Npifznu/2004_17/17/turchenko.pdf.
 13. Фемелиди А. М. Русский нотариат. История и действующее Нотариальное положение 14 апреля 1866 г. / А. М. Фемелиди. – Спб. : Я. А. Канторовича, 1902. – 258 с.
 14. Черемных И. Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будущее / И. Г. Черемных. – М. : ОКТБ, 1999. – 240 с.

Рецензенти:

Котляр Ю. В., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Міронова І. С., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Шевченко Н. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 24.10.2016

Шкляж И. М.,
д-р ист. наук,
профессор кафедры истории,
ЧНУ им. Петра Могилы,
Мацюта П. А.,
кандидат исторических наук,
г. Николаев, Украина

ЮЖНАЯ ПАЛЬМИРА И ЕЕ ОБИТАТЕЛИ ВО ВРЕМЕНА М. С. ВОРОНЦОВА (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX века)

В первой четверти XIX в. Одесса становится центром Новороссии. Город быстро развивается, растет его население, состоящее из представителей многочисленных народов, культурных и политических движений юга современной Украины.

М. С. Воронцов, ставшим в этот период генерал-губернатором Новороссии, много сделал для развития Одессы, целого края. «Южная Пальмира», как тогда называли Одессу, превратилась в уникальный город с пестрым, многонациональным поселением, где интенсивно происходило взаимовлияние различных культур.

Ключевые слова: XIX век; Одесса; М. С. Воронцов; воспоминания.

У першій чверті XIX ст. Одеса стає центром Новоросійського генерал-губернаторства. Місто швидко розвивається, зростає його населення, що складається з представників численних народів, культурних і політичних рухів півдня сучасної України.

М. С. Воронцов, який став у цей період генерал-губернатором Новоросії, чимало зробив для розвитку Одеси та цілого краю. «Південна Пальміра», як тоді називали центр, перетворилась в унікальне місто зі строкатим та багатонаціональним поселенням, де відбувався інтенсивний взаємовплив різних культур.

Ключові слова: XIX століття, Одеса, М. С. Воронцов, спогади.

This article is about Odessa, its history in Vorontsov's period. In 1794 the city of Odessa was founded by a decree of the Empress Catherine the Great. From 1819 to 1858 Odessa was a free post. Odessa was a center of émigrés Greek and Bulgarian patriots, of the Ukrainian cultural and national movements, of Jewish culture.

Mikhail Semyonovich Vorontsov was a son of Count Semyon Vorotsov and nephew of the imperial chancellor Alexander Vorontsov. He spent his childhood and youth with his father in London, where his father was ambassador. Mikhail Vorontsov was appointed governor general of New Russia as the southern provinces of the empire. Odessa was a center of New Russia.

Key words: 19th century; Odessa; M. S. Vorontsov; Memoir.

Возможно, читатель по названию статьи понял, о чем будет речь. Конечно же, об Одессе и одесситах. Кстати сказать, в России столицу империи – Санкт-Петербург – тоже иносказательно именовали «Пальмирой», но только «Северной». Неужели черноморский город во времена М. С. Воронцова мог претендовать на такое сравнение? Рассказывают, одесситам и в те далекие годы был свойственный юмор... Однако предлагаем не спешить с выводами и совершить прогулку по старой Одессе.

Все началось с того, что 22 августа (по старому стилю) 1794 г. состоялась закладка портовых сооружений, и эта дата считается первым днем жизни города, названного впоследствии Одессой.

Надо отдать должное тем, кто планировал поселение. Его улицы расположились безупречно прямыми линиями. Одесса строилась удивительно быстро. Уже в 1797 г. одесский порт посетили 72 корабля, 50 из них повезли за границу зерно.

Коль идет речь о первых годах становления черноморского города, не можем не поспорить с некоторыми историками-краеведами, которые всячески пытались преуменьшить роль иностранцев в развитии Одессы.

Советских исследователей еще можно понять: в истории нашего бывшего государства был период, когда с «легкой» руки тогдашнего партийного руководства началось возвеличивание «русского духа»,

«особого русского патриотизма», превозносились отдельные личности, сыгравшие определенную роль в создании Российской государственности, и под шумок проводилась активная русификация.

В годы, предшествовавшие Второй мировой войне, подобную политику пытались как-то обосновать. Например, активное наступление в Европе фашистской человеконенавистнической идеологии, которая и славян считала «третьесортными племенами», не способными к творческому созданию. Но вот наступили 1948–1949 гг.

Тогда, будучи деятелем науки и искусства, быть просто носителем нерусской фамилии считалось предосудительным и подозрительным. На этот раз руководство страны начало «борьбу» против пресловутого «космополитизма». Как можно было еще в начале 50-х годов даже намекнуть на положительное влияние, скажем, французов, немцев, итальянцев... в развитии русской культуры, экономики, науки? О евреях вообще предпочитали не вспоминать, как будто такого народа никогда не существовало, когда речь шла о существенном вкладе во все стороны жизни России. Зато, заявляя публично о так называемых безродных космополитах, власти имели ввиду граждан определенной национальности.

Но дело в том, что история Одессы является красноречивым примером того, как содружество разных народов, объединенных одной целью, способствовало процветанию города и даже целого региона Российской империи. Пожалуй, ни один городской центр в многонациональном государстве, каким всегда была Россия, не мог похвалиться таким обилием «племен, как и народов». Недаром Одессу еще называли «российским Вавилоном».

По этому вопросу предоставим возможность высказаться путешественникам, наблюдавшим город в рассматриваемый период. Вот, например, что писал Н. Всеволожский, посетивший Одессу по пути следования в Константинополь (Стамбул): «Я видал здесь людей всех наций: греков, итальянцев, французов, евреев, армян и толпу украинцев, отдыхающих между волами и фурами своими на площадях».

«Одесса – настоящий Вавилон», – утверждал немец Коль, объездивший Новороссию в конце 30-х гг. XIX века. Причем он подчеркивал, что среди случайных путешественников, а постоянно в уличной толпе он слышал разговоры на языках: русском, итальянском, турецком, греческом, болгарском, армянском, молдавском, венгерском, шведском, испанском и др.

А вот «кое-что об иноплеменниках» сообщает нам один из старожилов Одессы В. А. Яковлев: «Первые граждане г. Одессы были по преимуществу греки. После присоединения Хаджибея к России здесь были поселены греки и албанцы, сражавшиеся в рядах русских моряков в войсках с турками».

Евреи – продолжает этот коренной одессит – появились в Одессе в конце XVIII в., хотя Хаджибей был ими посещаем еще до своего присоединения к России... Появившись в Одессе, еврейские купцы мало-помалу вытеснили иностранцев и заняли в среде этого сословия первое место».

По свидетельству общественного деятеля и знатока-краеведа К. Скальковского: «Армяне были ци-

рюльниками, болгары – огородниками, молдаване – угольщиками, греки – булочниками и фруктовыми, евреи – факторами, стекольщиками, разносчиками, рабочими в хлебных магазинах; караимы – мануфактурщиками, итальянцы – рыбаками и портовыми рабочими; великороссы – плотниками, печниками, водовозами и кучерами; женская домашняя прислуга была малороссийского и польского происхождения».

В Одессе русский язык таким образом стал языком межнационального общения. Однако посещавшие город русские писатели, журналисты поражались среди прочего своеобразием «одесского наречия», понять которое было непросто. Надо было иметь представление, по крайней мере, о дюжине различных языков, чтобы разобраться в тонкостях местного диалекта.

Константин Скальковский в этой связи отмечал: «"Одесский язык" был обязан своим происхождением массе малороссийских и польских слов и оборотов...».

Правда, автор цитируемых мемуаров общался главным образом со «сливками» одесского общества, и если они говорили на таком (русско-одесском) языке, то можно себе представить, например, наречие Молдаванки, где бок обок жили евреи, болгары, молдаване, украинцы, цыгане, албанцы (арнауты)...

По воспоминаниям того же Скальковского, «светлейшего князя Воронцова в Одессе обожали. Он заботился о крае, поощрял местных ученых... был обходителен» и т. п. Среди разнообразных достоинств генерал-губернатора отмечалось, что Михаил Семенович не отказывал в приеме любому одесситу и готов был выслушать жалобу. Хотя причин для недовольства было предостаточно, далеко не каждый простолюдин рисковал обратиться к «обожаемому» губернатору. Но дело не в этом. Ходатай, оказавшись в приемной генерал-губернатора, естественно, стремился с «их сиятельством» говорить по-русски. Как отмечалось, одесситы, особенно жители окраин, друг друга хорошо понимали, но Воронцов тем не менее был вынужден держать в своем штате специального «толмача» с «одесского» диалекта на русский язык.

Между прочим, как особо подчеркивали мемуаристы-одесситы, хорошо понимавшие «Воронцовскую эпоху», Михаил Семенович очень часто удовлетворял просьбу евреев, что было делом почти неслыханным для Николаевской России.

Продолжая тему «языка» позволю себе еще заметить: евреи часто «беспокоили» М. С. Воронцова. Но вот беда: они, как правило, говорили на идише, да и то очень неважно, поскольку не владели литературным языком.

Понимая ситуацию, при которой генерал-губернатор – «отец» для всех подданных – одесситов, Его сиятельство пользовался услугами так называемого ученого еврея при губернаторе. Действительно, такой одессит был умен, образован и знал, разумеется, родной язык не очень счастливых соплеменников.

Кстати сказать, М. С. Воронцов частенько советовался с таким «ученым евреем» по многим вопросам, особенно губернатора волновали экономические проблемы, и получал от своего «еврея» дельные предложения.

Завершая «национальную» тему, хочу отметить еще один важный аспект, своеобразного межнационального общения в тогдашней Одессе. Это начало формирования, если позволительно будет так выразиться, «одесского идиша». На языке идиш говорили евреи Украины, Польши, Литвы, Бессарабии, практически всей Восточной и отчасти Южной и Западной Европы. А в Новороссийский край и, в частности, в Одессу, устремились почти со всей Восточной Европы, хотя попадали и даже оседали, например, подданные турецкого султана иудейского вероисповедания.

По многим причинам, кроме родного языка – идиш, большинство вновь прибывших другого языка не знало.

Но в Одессе идиш превращался в своеобразный жаргон. Его многочисленные носители (в то время составляющие до ¼ населения города) использовали слова и обиходные выражения из украинского, польского, немецкого, итальянского и других языков обитателей многонациональной Одессы. Кроме того, нельзя не учитывать, что значительная часть еврейского населения города была не очень образована.

Таким образом, «бытовой» идиш, например, выходцев из Польши и Литвы отличался от родного языка еврейских переселенцев из Бессарабии. С другой стороны, отдельные еврейские слова и даже выражения (иногда не всегда цензурные) становились достоянием жителей окраин приморского города.

В описываемый период Одесса в определенной мере делилась на кварталы по национальному признаку. Это обстоятельство нашло свое отражение в названиях улиц и отдельных районов. Например, были: Итальянская улица, Греческая площадь, Арнаутская улица (Большая и Малая), Еврейская улица... Позднее деление становится по большей части условным. В самой Одессе, к счастью, не существовало позорной «черты оседлости» для евреев, запрещающая проживание (за редким исключением) в большинстве губерний Российской империи. Более зримым было социальное деление одесситов: в центре жили богатые жители города независимо от вероисповедания, по окраинам ютилась многоязычная армия бедняков.

Раз уж речь зашла об облике города, то вновь обратимся к свидетелям тех далеких лет. Одессит, живший в первой трети XIX в., вспоминает: «Улицы Одессы представляли своеобразное зрелище: треть домов представляла магазины или амбары для складов хлебов, преимущественно пшеницы; тротуары были вымощены частью плитой, частью местным дикарем, поставленным ребром, по бокам улиц росли чахлые акации, а вдоль текли ручейки по грязным водосточным канавкам. На главной улице, тогда Ришельевской, на тротуарах сидели под зонтиками евреи и еврейки и на земных столиках меняли деньги. Тут же толкались факторы хлебной торговли... Мостовые в Одессе были что-то невероятное. Вначале мостили камнем, поставлявшимся по большей части из Италии в виде балласта кораблями, приходившими за хлебом... Под влиянием езды, дождя и морозов, камень шоссе рассыпался и образовывались горы белой мелкой пыли, при дождях и зимой обращавшиеся в море грязи. В этой грязи тонули не только гало-

ши, но и экипажи и пьяные люди. Переход от одного тротуара на другой составил головоломную задачу...».

А ведь К. Скальковский писал эти строки значительно позднее, чем Одессу посетил А. С. Пушкин, также заметивший:

Все дома на аршин загрязнут,
Лишь на ходулях пешеход
По улице дерзает вброд;
Кареты, люди тонут, вязнут...

Все же Одесса довольно быстро приобретала черты европейского города, несмотря на сложные природные условия. Надо учесть, что город страдал от недостатка доброкачественной питьевой воды. Местные почвенные воды, насыщенные солью, были непригодны даже для стирки белья.

Благоустройство Одессы заботило и жителей города, и его власти, которые вводили специальные налоги для пополнения местного бюджета. И вот результат: еще в 1813 г. поэт Батюшков (1787–1855) писал: «Я приехал в лучший из городов наших – в Одессу». Уместно также привести отрывок из статьи писателя и художника П. Свиньина (1787–1839) «Взгляд на Одессу (из живописного путешествия по России 1825 г.)»: «... по длинному покатоному спуску входишь на широкую великолепную улицу и с первых шагов видишь себя посреди богатого многолюдного города. Удостоверение сие увеличивается по мере приближения Ришельевской улицы к центру города: по обеим сторонам одной встречались огромные дома в 2 и 3 этажа, магазины, блестящие сокровищами Европы и Азии, и роскошные казины, полны посетителей...».

Что означает быть европейским городом, в частности, применительно к Одессе? Ведь еще великий русский поэт подметил:

«Там все Европой дышит, веет...»

Конечно, город, где только «веет Европой», и быть в действительности европейским городом, согласитесь, не одно и то же. И все-таки для Одессы, были характерны такие черты, которые во многом позволяют говорить о некоей исключительности.

Этот город задуман как южные ворота Российской империи. Достаточно в этой связи отметить, что одесский порт вплоть до конца XIX в. не имел серьезных конкурентов на Черном и Азовском морях. Кто станет отрицать, что первые администраторы Одессы не старались превратить город также в культурный центр юга империи. Удалось ли это в условиях Николаевской России?

К началу 30-х гг. Одесса уже имела две постоянные газеты: одну на русском языке – «Одесский вестник», другую – на французском «Journal d'Odessa». С 1838 г. «Одесский вестник» печатался также и на французском языке. При «Одесском вестнике» в виде приложения выпускались «Литературные листки», где начинали свою писательскую деятельность одесские поэты и прозаики А. Подолинский, В. Туманский и др.

В эти же годы в Одессе появляется первый литературный сборник «Одесский альманах». На его страницах охотно публиковались не только местные литераторы, но и всероссийские знаменитости того времени – Языков, Лажечников, Бенедиктов, Кукольник и др.

С 1832 г. в городе издается «Новороссийский календарь», который через семь лет переходит в собственность Ришельевского лицея. Стоит немного сказать об этом главном учебном заведении Одессы того времени.

Учредителем лицея, получившего название в честь герцога де Ришелье Арман Эманнюэль дю Плесси (1766–1822), был прибывший в Россию в 1812 г. аббат Николь Шарль Доминик (1758–1835). Что знал этот иезуит о стране и ее народе, куда его, как и сотни других французских эмигрантов, занесла судьба? Воспитанные в дореволюционной Франции, ревностные католики и аристократы по убеждению, презиравшие свой собственный народ, они не только ничего не знали о России, ее прошлом и настоящем, но не желали учитывать особенности новой для них страны. Зато они хорошо изучили русское высшее общество и его привязанности ко всему иностранному.

Иезуиты разработали свою особую систему образования, еще больше разделявшую сословия и народы. Для них время как будто остановилось, ибо жили они представлениями разве что XVII – начала XVIII столетия.

Шарль Доминик Николь оказался умным, достаточно образованным и гибким человеком, прекрасно понимавшим, что от него хотят аристократические круги России. «Красивым» словам Александра I он не верил. Зато этот «святой» знал: после разгрома Наполеона, Россия – лидер «старого» порядка.

В Одессе аббата принимают с распростертыми объятиями. Сперва Николь учреждает так называемый Благородный институт, а затем (1816 г.) Александр I повелевает превратить это учебное заведение в Лицей, подобно Царскосельскому.

Ришельевский лицей был создан для аристократического общества, которое помещая туда своих детей, находило в нем те же порядки и те же условия обучения и воспитания, которые существовали во Франции накануне ее Великой революции. Язык преподавания был французский, а русский оказался на положении иностранного, да и то еще в бытность Н. Н. Мурзакевича его преподавал учитель танцев.

Со временем положение в Лицее несколько изменилось. После изгнания иезуитов из России в 1820 г. в это учебное заведение стали принимать на службу русских учителей, и часть предметов начали преподавать на русском языке. В 30-х годах XIX в. Ришельевский лицей получает «характер отдельного и самостоятельного заведения, по составу своему и правам весьма близкого к университетам».

Помимо Ришельевского лицея, с состоявшей при нем семиклассной гимназией, в Одессе было немало других учебных заведений, созданных при содействии М. С. Воронцова. Кроме духовной семинарии и духовного училища, в конце 30-х – начале 40-х гг. были открыты вторая гимназия, уездное училище, несколько приходских школ, институт благородных девиц, женское училище для глухонемых.

Представители различных национальностей, проживавших в Одессе, имели свои школы. Так, например, в городе работали: греческие, немецкие, еврейские, армянские и др.

Еще в начале 30-х гг. по просьбе одесситов М. С. Воронцов добился разрешения открыть в городе Публичную библиотеку. Причем сам генерал-гу-

бернатор положил начало библиотеке, принес ей в дар «Собрание дорогих по редкости сочинений». Пример Воронцова был подхвачен богатыми горожанами, жертвовавшими библиотеке книги, деньги для приобретения различных изданий.

В настоящее время Одесская областная научная библиотека имени А. М. Горького считается одним из богатейших книжных собраний Украины. В ее фондах хранится немало ценных книг, которые составляют значительную часть созданного в библиотеке музея редких книг.

В те же годы среди жителей Одессы усиливается интерес к истории и археологии своего края. Можно со всей очевидностью отметить, что важную роль в росте исторического самосознания одесситов сыграла и личная библиотека светлейшего князя М. С. Воронцова.

Генерал-губернатор часто поручал упомянутому выше Н. Н. Мурзакевичу «приводить в порядок» Архив, а также покупать иностранные книги, наполняя ими семейную библиотеку Воронцовых. Этот выпускник Московского университета обладал обширными знаниями, отменным трудолюбием и научной добросовестностью.

Николай Никифорович Мурзакевич тщательно ознакомился с памятниками истории и археологии Новороссийского края. Он также обследовал многочисленные частные архивы и прежде всего библиотеку Воронцовых. Ему удалось обнаружить Псковскую судную грамоту. Подлинные письма царевича Алексея Петровича (сына Петра I) и другие ценнейшие документы.

Кроме того, Н. Н. Мурзакевич изучил районы, где когда-то находились древнегреческие поселения, и даже подготовил интересный научный труд: «Географическая карта древних эллинических поселений при берегах Черного и Азовского морей, 1836 г.».

Исследователь не обошел своим вниманием и Крым. Интерес к истории этого полуострова не вызывает удивления. Восхищает то, что Н. Н. Мурзакевич за сравнительно короткий период, естественно, при финансовой поддержке князя М. С. Воронцова, совершил туда несколько научных экспедиций и в 1837 г. он издал очередное исследование: «История Генуэзских поселений в Крыму».

Н. Н. Мурзакевич был среди главных учредителей «Общества истории и древностей», начавшего свою деятельность в 1839 г. Между прочим, генерал-губернатор Новороссийского края охотно поддержал инициативу одесских любителей старины по организации «Общества», разрешив его членам проводить археологические раскопки по всему югу России.

Как уже отмечалось, в Одессе проживало немало состоятельных людей, которые пеклись не только об увеличении своих доходов. Многие одесские богачи занимались филантропической деятельностью, а также пытались подражать римскому патрицию Гаю Меценату. Например, следует отметить открытие по инициативе частных лиц «новой русской библиотеки» Золотова и Тотти; «Гагаринского театра», в котором ставились пьесы и была балетная труппа. Стоит ли удивляться, что даже такой эстет, как русский поэт Я. П. Полонский (1819–1898), писал: «Нигде по всей России не было столько европейцев, или западной окраски, как в этом южном дешевом и привольном русском городе».

Под «европеизмом», по-видимому, еще следует понимать особый вольный дух Одессы, где ее обитатели чувствовали себя относительно свободно по сравнению с жителями других городов Российской империи.

Тридцатые годы XIX в. в России... Многие жители страны тогда хорошо помнили события 14 декабря 1825 г., прошедшие в Петербурге, когда горсточка дворянских заговорщиков пыталась изменить существующий в империи строй. Затем казни руководителей бунта, десятки других были сосланы в Сибирь, разжалованы в рядовые и отправлены на Кавказ, где не прекращалась война с горцами. Россия стала походить на огромную казарму. Жизнь в огромной стране регламентировалась до мелочей.

Николай I (1796–1855, годы правления: 1825–1855), серьезно обеспокоенный брожением среди офицеров армии, представителей интеллигенции, чуть ли не ежедневно стал издавать строгие предписания, касающиеся личной жизни обывателей.

Из университетов изгоняли слишком либеральных, по мнению властей профессоров; студентов, заподозренных в «непозволительных разговорах», исключали из высших учебных заведений и призывали в армию для «перевоспитания». Более того, даже повседневное поведение подданных определялось установленными правилами. Им, например, запрещалось курить на улицах, носить цветы в петлицах, расстегивать пуговицы на форменной одежде, даже ношение очков и бород считалось признаком «опасного» вольнодумства. Время от времени устраивались процессы над инакомыслящими, а в полицейских участках служители не уставали сечь розгами людей даже за незначительную провинность.

А ведь как Николаю I не лютовать... Только недавно улеглись страсти из-за «злоумышленников» – дворян, как вновь в Европе бунтуют, угрожая спокойствию в Российской империи. Царь и его окружение не без основания считали, что русское население – терпеливое и послушное, если его почаще пороть. Это – не французы, спешащие в июле 1830 г. на баррикады, и не поляки, поднявшие мятеж против власти русского императора в ноябре того же года. Но польские инсургенты вновь просчитались. Русская армия к октябрю 1831 г. установила на территории Польши николаевские порядки.

В самой России правительство не сидело «сложа руки»: помимо репрессий, власти принялись активно распространять провокационные слухи, направленные против всегда недовольных интеллигентов. А также «инородцев». Им инкриминировались «поджоги» и стихийные бедствия, убийства с «ритуальной целью», эпидемии холеры и даже попытки «свернуть» православных.

Уехать из России в те времена было непросто. По воспоминаниям уже знакомого нам Константина Скальковского: «Поездка за границу, кроме как для нескольких счастливиц, считалась событием, о нем рассказывали всю жизнь... Поездка во Францию вообще не разрешалась».

Коль речь у нас зашла о Николаевской России, то будет вполне уместным обратиться к интересному источнику той эпохи – мемуарам французского аристократа Астольфа де Кюстина (1790–1857).

В официальном Петербурге вряд ли кто мог подумать, что маркиз де Кюстин, писатель и путешественник, семья которого пострадала в результате Французской революции конца XVIII в., напишет книгу о России, поразившую современников своим откровенным разоблачением царского самодержавия.

Николай I, видимо, желая создать о себе в Европе более благоприятное впечатление, обрадовался приезду в Россию маркиза де Кюстина. Как правило, к путешественникам-иностранцам чиновничья Россия относилась с величайшим подозрением. И ведь было что скрывать от вездесущих журналистов, но этому французу оказали прием. Ему предоставили возможность свободно передвигаться по стране, посетить обе столицы, а также Нижний Новгород.

Но как только книга де Кюстина «Россия в 1839 г.» появилась во Франции, ее тотчас же запретили ввозить в пределы Российской империи. Однако этому произведению не помешало быстро обрести читателей и в петербургских дворцах, и в московских особняках.

А. И. Герцен писал, имея в виду скандальную публикацию: «Без сомнения, это – самая занимательная и умная книга, написанная о России иностранцем». Только в 1930 г. впервые появился перевод книги де Кюстина на русский язык. Правда, перевод подвергся существенным сокращениям, что не помешало сохранить лишь то, что придает ей и в настоящее время значение ценного исторического документа. В 1990 г. в издательстве «Тера» было переиздано сочинение де Кюстина под названием «Николаевская Россия».

Жаль, конечно, что маркиз де Кюстин не побывал в Одессе. Быть может, этот наблюдательный автор увидел бы в «Южной Пальмире» также, что не было замечено другими путешественниками. Но то, что он сообщает об увиденном в Петербурге, Москве..., дает основание полагать: в Одессе даже тогда так не могло быть.

Позволю себе в качестве примера следующую цитату из книги де Кюстина: «...Везде и всюду лишь младшие чины, выполняющие приказы старших. Это население, состоящее из автоматов, напоминает шахматные фигуры, которые приводит в движение один лишь человек, имея своим незримым противником все человечество. Офицеры, кучера, казаки, крепостные, придворные – все это слуги различных степеней одного и того же господина, слепо повинующиеся его воле. Это шедевр дисциплины. Здесь можно двигаться, можно дышать не иначе, как с царского разрешения или приказания. Оттого здесь все так мрачно, подавлено, и мертвое молчание убивает всякую жизнь. Кажется, что тень смерти нависла над частью земного шара. Среди населения, лишённого радостей и собственной воли, видишь лишь тела без души и невольно содрогаешься при мысли, что столь огромное число рук и ног имеют всего одну лишь голову».

И еще в этой связи: мной уже отмечался «вольный дух» Одессы, где «веяло Европой», тогда как, по выражению де Кюстина: «Нет в наши дни на земле человека, который пользовался, бы столь неограниченной властью. Вы не найдете такого ни в Турции, ни даже в Китае...».

Правда, иной читатель может подумать, что Одесса как будто не имела прямого отношения к Николаевской России. Одесса была, конечно же, неотъемле-

мой частью могущественной империи, но состав населения, особое экономическое положение города и ряд других факторов существенно влияли на общественно-политическую жизнь центра Новороссийского края.

Но вернемся в Одессу в 20-е годы XIX в. В городе прогрессивное и вольнолюбивое население, представленное лучшей частью интеллигенции, чиновников, военных, чувствовало себя весьма уютно. На городских квартирах, а нередко в солидных особняках, собирались молодые люди; с пониманием относившиеся к заговорщикам («южным» и «северным»), будущим декабристам, пытавшимся поднять восстание на Сенатской площади в Петербурге.

В Одессе нашли убежище сотни жителей Балкан, бежавших на юг России, спасаясь от преследования турецких властей. Еще в 1814 г. здесь было основано тайное общество «Гетерия», которое ставило перед собой задачу подготовить восстание в Греции против оттоманского ига. Когда началось вооруженное выступление греков, многие жители Одессы готовы были отправиться на острова в Ионическом и Эгейском морях, чтобы помочь инсургентам.

Не меньше греков от турецких властей страдали и другие христианские народы Балканского полуострова, в частности, болгары. Тысячи болгарских беженцев поселились на юге Новороссийского края и Бессарабии, местные жители также сочувственно относились к их борьбе за свободу. Отдельные болгарские патриоты, нашедшие убежище в Одессе, открыто обращались к подданным Российской империи, рассчитывая с их помощью одолеть турецких угнетателей.

Таким образом, в первой четверти XIX в. Одесса превратилась в своеобразный центр антитурецкой деятельности. Богатые греческие купцы даже закупали оружие, надеясь переправить его на юг Балканского полуострова.

В Петербурге знали все: и об активности балканских патриотов, и об их поддержке значительной частью российских подданных. Властям было также известно о настроениях некоторых молодых одесситов и об их контактах с представителями «Южного» и «Северного» обществ декабристов. Не случайно Александр I в 1824 г. писал: «Я имею сведения, что в Одессу стекаются из различных мест... многие лица, кои с намерением или по легкомыслию занимаются одними неосновательными толками, могущими иметь на слабые умы вредное влияние». Вскоре этот император умер, и новый монарх, Николай I, буквально за два дня до восстания декабристов с тревогой констатировал: «По всему видно, что в Одессе должно быть гнездо заговорщиков».

Казалось бы, после подавления восстания 14 декабря официальный Петербург займется, наконец, одесским вольномыслием. Но особых репрессий не последовало. Почему? На мой взгляд, здесь могут быть несколько причин, объясняющих терпимость правительства к жителям Одессы.

Во-первых, Николаю I удалось выявить и изолировать главных противников установленного режима. Если где-то еще сохранились сторонники декабристов, то напуганные жестокими наказаниями эти люди теперь уже не представляли опасности.

Во-вторых, Одесса к тому времени превратилась в центр хлебной торговли России; город быстро богател, десятки крупных торговцев из различных стран

охотно сотрудничали с русскими купцами. В южных районах Новороссийского края возникали многочисленные поселения колонистов, среди которых было немало иностранных подданных. Без всякого сомнения, они способствовали экономическому развитию огромного региона империи.

Таким образом, аресты или иные формы преследования «неблагонадежных» подданных, изгнание из Одессы иностранцев, сражавшихся на Балканах, закрытие газет и всякого рода «Альманахов» только осложнило бы деловую активность в городе, напугали «добропорядочных» европейских буржуа. По всей вероятности, все эти репрессивные меры привели бы к сокращению хлебной торговли, что нанесло немалый ущерб всему государству.

Еще важно отметить: русский император подтвердил широкие полномочия, данные генерал-губернатору Новороссийского края, князю М. С. Воронцову. Это свидетельствовало о полном доверии и одобрении его деятельности.

Между тем известно, что М. Воронцов противился каким-либо репрессиям в Одессе по политическим мотивам, стремясь упрочить благоприятное о себе впечатление.

В Одессе наблюдались даже чисто внешние признаки свободы. По словам К. Скальковского, «моряки ходили по бульвару в расстегнутых сюртуках... Военная служба исполнялась не очень строго». Ему вторит немецкий путешественник Коль. По его свидетельствам, в Одессе «не застегивают наглухо мундиров, на улицах курят даже извозчики, на балконах домов разговаривает и смеется молодежь, мужчины позволяют себе носить цветы в петличке».

Нельзя не согласиться с Колем, приписывавшим свободу одесских нравов благотворному влиянию порто-франко. «Подобной свободы мы не встречали ни в одном из русских городов».

Иной читатель может подумать: неужели свобода заключалась только в том, что люди могли не таясь курить, смеяться на балконе, носить где угодно цветы? В том-то и дело, что для России были характерны жесткие, унижавшие достоинство человека нравы: грубый окрик, ханжеская мораль религиозных обскурантов, неприязненное отношение к интеллектуалам...

В эпоху Николая I даже высокопоставленные чиновники не чувствовали себя в безопасности. Их будничники не секли. Однако уволить со службы и при необходимости конфисковать имущество, даже сослать куда подальше, причем без объективного суда и следствия – таких примеров было немало.

А положение военнослужащих, особенно нижних чинов... За малейшую провинность – порка, а за слишком вольное поведение даже офицер мог подвергнуться суровому наказанию. И это несмотря на то, что русские солдаты выполняли любые приказы. Они подавляли освободительное движение в Европе, держали в страхе население покоренных регионов Российской империи. Конечно, такая миссия тяжким бременем ложилась на народ, самого пребывающего в рабстве.

И вновь – Одесса. Заграничные новости достигли жителей Одессы гораздо быстрее, чем они становились известными в других городах империи. Наблюдательные вояжеры отмечали, что как только ино-

странное судно бросало якорь в одесском порту, толпа любопытных обывателей устремлялась к этому кораблю. Подобная ситуация весьма живописно запечатлена в «Одесском альманахе»:

Бывало только что примчатся
Суда со стороны чужой,
Негоцианты вдруг толпой
По улице зашевелятся;
Кто ждет товаров, кто друзей,
А кто из-за моря вестей...
И сколько новых разговоров,
Соображений, толков, споров,
О войнах, мире стран чужих,
Иль о банкротствах роковых.

Одесситы о заморских странах знали немало и могли судить о них не только по экзотическим товарам, поставлявшимся в город-порт. Если вся остальная Россия сидела на «голодном информационном пайке», то одесситы, читавшие по-французски, имели возможность знакомиться с европейскими новостями посредством периодических изданий, доставляемых из Парижа, Марселя, Лиона...

Революция 1830 г. во Франции еще больше усилила изоляцию этой страны русским правительством. Между тем в частных библиотеках Одессы, в том числе Воронцова, можно было найти издания (памфлеты, журналы, книги), рожденные революционными событиями в Париже.

Можно понять замечание Коля, имевшего в виду Одессу: «О политике говорят почти все, что пожелают; касается даже России, как будто она почитается здесь иностранным государством». Правда, уместно вспомнить, что в Одессе проживало немало людей, связанных не только деловыми, но и родственными узами с Францией, Италией, Германией...

Итак, если судить по воспоминаниям очевидцев, в Одессе горожане могли позволить себе открыто обсуждать внутренние дела и внешнюю политику России, тогда как в остальной части империи за подданными зорко следили. Для этой цели Николай I еще в 1826 г. учредил III отделение собственной канцелярии. Оно ведало политическим сыском и надзором, в его распоряжении находился особый корпус жандармских войск.

Откровенно говоря, николаевская тайная полиция даром хлеб не ела. Уже в год основания III отделения общественность России была потрясена «делом» поэта А. Полежаева (1805–1838). Позволим себе сказать несколько слов об этом удивительном человеке и его трагической судьбе.

Александр Иванович был сыном богатого помещика и крепостной девушки, детство которого прошло в «людской» среди крестьян и ремесленников. В 1820 г. способный юноша поступил в Московский университет. Будущий поэт оказался в среде талантливой молодежи, мечтавшей о свободе. В 1826 г. А. Полежаев написал поэму «Сашка», в которой он резко критикует современное ему светское общество, откровенно выступает против самодержавия.

Донос на поэта и его товарищей не заставил себя долго ждать. В нем, в частности, говорилось, что воспитанники Московского университета «не уважают закона, не почитают своих родителей и не признают над собой никакой власти».

Разгневанный царь в порядке наказания приказал призвать А. Полежаева на военную службу. При этом создав молодому поэту невыносимые условия, которые в конце концов привели Александра Ивановича к преждевременной кончине.

Может сложиться впечатление, что Одесса в это время представляла из себя своеобразный гайд-парк, где разрешалось свободно выражать свое мнение в присутствии многочисленной толпы. Утверждать подобное, значит выдавать желаемое за действительное, хотя мы попытались объяснить причины относительно либеральной политики, проводимой в Южной Пальмире местными властями.

Следует только несколько уточнить: в то время в Одессе не было университета, следовательно – студентов и профессоров, критически настроенных к существовавшим порядкам. В Ришельевском лицее учились либо дети иностранных подданных, либо местные отпрыски из состоятельных и лояльных правительству семей.

Конечно, и в Одессе окопалось «недремлющее око» правительства, однако специфика молодого города пока еще избавляла местных жандармов от активной деятельности. Это не значит, тем не менее, что в Одессе во времена М. С. Воронцова можно было обойтись без полиции. Удивляет другое: в Одессе и в те годы весьма вольготно себя чувствовали криминальные элементы.

Правда, до «королей» преступного мира общегосударственного масштаба было еще далеко, но в городе создавалась благоприятная обстановка для рождения «князей» воровских притонов и «принцесс» темных махинаций.

Как неоднократно отмечалось, город очень быстро строился и богател. Значительная часть его населения так или иначе была связана с торговлей. В городе проживало много состоятельных семей, предпочитавших иметь солидный штат слуг, а вот строителей, каменотесов, портовых грузчиков явно не хватало. Нужны были рабочие руки, и они находились. В Одессу стекались десятки, сотни людей, готовых взяться за любую работу, лишь бы не спрашивали право на жительство в городе и не интересовались бы их прошлым.

Одесские окраины нелегально населяли беглые крепостные, находившие здесь вполне надежное убежище, и удалые каторжники, имевшие большой опыт конфликта с законом. Разумеется, полиция знала о том, какой народ скрывается в сомнительных ночлежках, но заниматься поисками беглых «душ» не торопилась, взирая сквозь пальцы на постоянный рост беспаспортного населения.

И не подумайте, что полицейские чины, проявляя подобную терпимость лишь заботились о наполнении одесских предприятий рабочим людом. Нельзя не признать, что в Одессе полицейские не оставались в накладе от тех, кто был крайне заинтересован в местной специфике.

Так что должно было пройти немало лет, прежде чем в Одессе «политических неблагонадежных» окажется меньше, чем коллег знаменитого Мишки Япончика.

Впрочем, в 30-х гг. XIX в. на одесских улицах больше пели, нежели грабили и убивали. Все, кто впервые посещал Одессу, неизменно отмечали лю-

бовь ее обитателей к музыке, в частности, к опере. Если судить по описаниям очевидцев, то оперное искусство стало жизненной потребностью одесситов. Цензор К. Зеленский в очерке «Жизнь в Одессе» подчеркивал: «Ни в одном из наших городов это искусство не составляет собой стихии, которая бы столь резко входила в состав общественной жизни, как в Одессе».

Не следует забывать, что значительная часть одесского простонародья в первой трети XIX в. состояла из итальянцев, таких страстных любителей музыки и пения.

Как только открывался сезон итальянской оперы, улицы черноморского городка оглашались ариями из любимых опер, исполняемыми публикой. Одесские меломаны делились на группы поклонников того или иного артиста и, порой, разгоревшиеся страсти любителей оперы вели к поступкам, ничего общего не имевшим с искусством.

Подводя итоги своему описанию житейства в Одессе, К. Зеленский отмечал: «Жизнь в Одессе представляет все удобства и выгоды провинциального города в соединении с многими преимуществами столиц... И теперь уж столица южной России удовлетворяет самый утонченный, изысканный вкус... роскошью своих товаров и изделий...».

В самом деле, в Одессе не только общественно-политическая, культурная, но и экономическая жизнь была значительно разнообразней и интересней, чем в большинстве крупных городов Российской империи.

Конечно, на это имелись свои причины и одной из важнейших была та, что Южная Пальмира являлась административным центром Новороссийского края, управляемым в течение многих лет Михаилом Семеновичем Воронцовым. Жители Одессы помнили вклад, который внес этот человек в процветание города.

В 1863 г. в связи с 50-летним юбилеем Отечественной войны 1812 года на Соборной площади г. Одессы был торжественно открыт памятник М. С. Воронцову, автором которого были скульптор Ф. Бруггер и архитектор Ф. Боффо. На прекрасном постаменте возвышается величественная фигура воина-героя и усердного администратора, смотрящего на один из красивейших уголков Одессы.

Примечательно, что Франц Карлович Боффо (1796–1867) более 40 лет жил и творил в Одессе. Ему принадлежит авторство десятков замечательных сооружений в черноморской жемчужине, среди которых дворцы, жилые и общественные здания.

Далеко не все памятники, воздвигнуты благодарными одесситами, уцелели в годину революционного лихолетья. Но М. С. Воронцов, как и «дюк», устоял. И это прекрасное сооружение в центре города не позволяет забыть государственного деятеля, во многом благодаря которому один из мемуаристов той эпохи заметил: «Приятно ли жить в Одессе? – спросят любители удовольствий, желающие познакомиться с главным городом Новой России. Без всякого сомнения: здесь представляется все, что может занимать деятельного, образованного человека».

ЛИТЕРАТУРА

1. Архив князя Воронцова. Книга 1: Бумаги графа Михаила Илларионовича Воронцова / [сост. Бартев П. И.]. – М. : Типография А. И. Мамонтова, 1870. – 656 + III с.
2. Архив князя Воронцова. Книга 2: Бумаги графа Михаила Илларионовича Воронцова / [сост. Бартев П. И.]. – М. : Типография А. И. Мамонтова, 1871. – 642 с.
3. Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги / Доротея Атлас. – Одесса, 1992. – 208 с.
4. Балух Д. Забытая Одесса : историч. Очерки : в 2 кн. / Д. Балух, А. Сурилов. – О. : Optimum, 2008. – Кн. 1: Одесса, которую мы забываем / Д. Балух. – Одесса, 2008. – 456 с.
5. Прошлое и настоящее Одессы : изд. Одесской гор. аудитории народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы (1794–1894) / [сост. А. И. Кирпичников, А. И. Маркевич]. – Репринт. изд. : Одесса : Л. Кихнер, 1894. – М. : МАИ, 1991. – 48 с.
6. Скальковский К. Воспоминания молодости: По морю житейскому. 1843–1869 / К. Скальковский. – СПб. : тип. А. Суворина, 1906. – 410 с.
7. Сурилов А. Адмирал де-Рибас / А. Сурилов. – Одесса : Южная Пальмира, 1994. – 310 с.
8. Сурилов А. Фельдмаршал Воронцов / А. Сурилов. – Одесса : Южная Пальмира, 1993. – 350 с.
9. Одесса. Очерк истории города-героя. – Одесса : Одесское обл. изд-тво, 1957. – 320 с.

Рецензенти:

Левченко Л. Л., д-р іст. наук, доцент кафедри історії,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили.
(Директор державний архів Миколаївської області)

Міронова І. С., д-р іст. наук, професор.
(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Шкляж Й. М., Мацюта П. А., 2016

Дата надходження статті до редколегії 31.10.2016

Розділ 5

ХРОНІКИ, РЕЦЕНЗІЇ

АНАРХІЗМ. НОВИЙ ПОГЛЯД З ПОЗИЦІЙ СУЧАСНОСТІ

*Рецензія на монографію В. А. Савченка
«Діяльність анархістських організацій
в Україні у 1903–1929 рр.:
історичний аспект та політична практика»*

Монографія В. Савченка присвячена зародженню, становленню та еволюції анархістського руху в Україні у першій третині ХХ ст. У цей період українські землі стали ареною революційної боротьби та експериментами з побудови «нового світу». В Україні, анархістські ідеї були здатні захопити і підняли на боротьбу десятки тисяч чоловік, що мріяли про свободу і рівність.

Загострення соціальних протиріч, відчуження верховної влади від суспільства, невдоволення внутрішньою і зовнішньою політикою, яку проводила влада, формування робітничого руху призвели до створення анархістського руху в Україні, який формувався як частина міжнародного анархістського руху.

Одеса, Катеринослав (сучасна назва Дніпра) та Харків були центрами анархізму в Російській імперії, Українській Народній Республіці, Українській Державі та Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Саме там формувалися нові ідеологічні течії, і анархізм знайшли підтримку робітників.

Під час революції 1905–1907 рр., у боротьбі проти монархії, проти контрреволюції та більшовицької диктатури 1919–1929 рр., анархісти опинилися на одному боці з творцями української державності, а Н. Махно виявився творцем оригінального «проекту» будівництва українського суспільства на принципах самоорганізації і федералізації.

Ключові слова: анархізм; робітничий рух; махновщина; диктатура; революція.

Монография В. Савченка посвящена зарождению, становлению и эволюции анархистского движения в Украине в первой трети XX века. В этот период украинские земли стали ареной революционной борьбы и экспериментами по построению «нового мира». В Украине, анархистские идеи были способны захватить и подняли на борьбу десятки тысяч человек, которые мечтали о свободе и равенстве.

Обострение социальных противоречий, отчуждения верховной власти от общества, недовольство внутренней и внешней политикой, которую проводила власть, формирование рабочего движения привели к созданию анархистского движения в Украине, которое формировалось как часть международного анархистского движения.

Одесса, Екатеринослав (современное название Днепра) и Харьков были центрами анархизма в Российской империи, Украинской Народной Республике, Украинском Государстве и Украинской Советской Социалистической Республике. Именно там формировались новые идеологические течения, и анархизм нашел поддержку рабочих.

Во время революции 1905–1907 гг., в борьбе против монархии, против контрреволюции и большевистской диктатуры 1919–1929 гг., анархисты оказались на одной стороне с творцами украинской государственности, а Н. Махно стал создателем оригинального «проекта» строительства украинского общества на принципах самоорганизации и федерализации.

Ключевые слова: анархизм; рабочее движение; махновщина; диктатура; революция.

The monograph of V. Savchenko is devoted to the origin, formation and evolution of the anarchist movement in Ukraine in the first third of the XX century. During this period, the Ukrainian lands became an arena of revolutionary struggle and experiments on the construction of a «new world». In Ukraine, the anarchist ideas were able to have captured and raised to fight tens of thousands of people dreaming of freedom and equality.

Aggravation of social contradictions, emancipation of society, alienation of the supreme power from the society, dissatisfaction with the domestic and foreign policy held by the authorities, formation of the labor movement led to developing of the anarchist movement in Ukraine, formed as a part of the international anarchist movement.

Odessa, Ekaterinoslav (modern name Dnipro), Kharkov were the centers of anarchism in the Russian Empire, the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian State and the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Namely there the new ideological currents were formed, and the anarchism found supporting of workers.

In the revolution of 1905–1907, in the struggle against the monarchy, against the counter-revolution and the Bolshevik dictatorship of 1919–1929, the anarchists objectively proved to be on the same side with the creators of the Ukrainian statehood, N. Makhno occurred to be the creator of the original «project» of construction of the Ukrainian society on the principles of self-organization and federalization.

Key words: *anarchism; labor movement; Makhnovshchina; dictatorship; revolution.*

Напередодні 100-річчя Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) виходить в світ монографія відомого одеського історика В. А. Савченка «Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика», в якій автор робить вдалу спробу зробити аналіз «незручної проблеми радянської історіографії» та подати загальну картину генези анархістського руху в Україні з точки зору сьогодення.

З дослідженням ліворадикальних конкурентів комуністів – анархістів, не надто складалося в історичній літературі. Вони не вписувалися в загальні історіографічні схеми. В СРСР анархістів намагалися називати «бандитами», вважаючи, що вони не заслуговують навіть згадки, а сама проблема належала до категорії маргінальних. Сучасні історики незалежної України розглядають, переважно, теми близькі до «формування національної державності», а анархістам приділяють незначну увагу. Західна історіографія анархістського і махновського руху продовжує коливатися від апологетики до таврування політичних злочинців анархістів. Тому монографія В. А. Савченка є актуальною і давно назрілою.

Книга побудована за хронологічним принципом і включає чотири основні розділи: «Аналіз історіографії, джерельна база, методологія дослідження»; «Політична практика анархістських організацій в добу існування України у складі Російської імперії у 1903–1917 рр.»; «Політична практика анархістського руху в епоху революцій та визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні»; «Анархістський рух в УСРР у часи військового комунізму та НЕПу (листопад 1920 – листопад 1929 рр.)».

Анархісти, заперечуючи владу, ідею партійності та партійні структури, принципово відмовлялися від фіксованого партійного членства, документації та бюрократії. Все це призвело до того, що фактично не існує значної кількості «внутрішніх» документів, що висвітлюють рух українських анархістів зсередини (крім окремих резолюцій конференцій та з'їздів, що проходили в іноземному вигнанні). В. А. Савченко, відновлюючи історичний контекст, залучив значний архівний матеріал. Основу роботи складають документи 9-ти українських архівів, 3-х архівів Російської Федерації, архівів Амстердама та Парижу (800 справ). Розібратися в діяльності анархістів допомогло вивчення нечисленних спогадів учасників подій (серед

них, вперше до наукового обігу введені англомовні матеріали анархістських лідерів Е. Голдман, О. Беркмана, Б. Еленського, Г. Максимова). Також, опрацьовано близько 40-а анархістських періодичних видань (в тому числі з Аргентини, США, Франції, Німеччини, Швейцарії), серед яких унікальні підпільні видання 1905–1924 рр.

Вперше в українській історіографії з'явилася монографія, що розкриває діяльність анархістів. Подібних монографічних досліджень, до цього часу, не існувало (виняток становить лише РСДРП – РКП (б) – ВКП (б) – КПРС).

Цінність монографії В. А. Савченка полягає у введенні до наукового обігу значного фактичного матеріалу. Автор знайомить читача з десятками повністю забутих імен, які зіграли, в свій час, помітну роль в історії анархістського руху (серед них Я. Новомирський, П. Салімовський, О. Таратута, І. Гроссман, К. Ердальевський та ін.).

В Одесі, Катеринославі та Харкові в різні періоди революційної бор

отьби, анархісти зуміли повести за собою робітничий рух (організували численні страйки), там поширювалися анархістські ідеї та література. Вказані міста стали центрами нових організаційних структур (федерації анархістів-синдикалістів «Новий світ» та «Набат»).

Автор детально висвітлює причини та обставини виникнення анархістського руху в Україні, наполягаючи на тому, що він завдячує зародженню не лише діяльності анархістських емісарів із Лондона і Женеви, але й місцевим групам «Союзу непримиренних». Особливу увагу В. А. Савченко звертає на організаційну та пропагандистську діяльність напрямків анархізму-синдикалізму та анархізму-ілегалізму, федерацій «Чорний прапор» та «Чорний ворон», а також впливу анархістів на формування місцевого профспілкового руху.

Автор зміг розвіяти деякі соціально-політичні міфи, що так чи інакше пов'язані з історією анархістського руху. Слова В. І. Леніна про анархістів, як про маргіналів та «дрібних буржуа», В. А. Савченко переконливо спростував, доводячи, що починаючи з перших кроків анархізму в Україні, пропаганда анархістів була спрямована на робітників – тисячами анархісти видавали листівки із закличками до робітників і селян. Автор стверджує, що міф про те, що «робітни-

ки і трудове селянство не підтримали анархістських ідей» був створений конкурентами анархістів і не підтверджується фактами. Це давало змогу створити зневажливе ставлення істориків, політологів, соціологів до феномену анархізму, як до чогось несерйозного. В дійсності ж, анархісти Одеси, Києва, Харкова, Катеринослава, Житомира, відігравали важливу роль в страйковому робітничому русі 1905–1907 рр. найбільш численними серед робітників-анархістів виявилися матроси і кочегари цивільного флоту, слюсарі, токарі, металурги, електротехніки, друкарі, харчовики, кравці. В анархістських групах значну роль відігравали студенти та учні професійних шкіл, лідерами анархістського руху були люди, що пройшли «школу політичної боротьби» – колишні есери і соціал-демократи.

Твердження багатьох істориків, про відсутність масовості в анархістському русі, нечисленність анархістських федерацій і груп, також спростовується автором. В. А. Савченко доводить, що федерації анархістів мали значну кількість членів і симпатиків, що за часів піку популярності анархізму в 1906–1907 рр. в Одесі анархістські гуртки стали утворюватися при гімназіях, народних училищах, заводах, ремісничих майстернях. Вказана теза, на наш погляд, вимагає подальших досліджень та уточнень, адже сам автор стверджує, що анархістські групи не мали «фіксованого членства».

В. А. Савченко вперше підняв питання про організаційну структуру анархістського руху. На перший погляд, анархісти не підпорядковувалися логіці, властивій партійним структурам: керувалися локальними завданнями, не мали «проголошеного» формального центру, який віддавав би директиви, призначав керівництво, вів реєстрацію членів. Зокрема, автор вказує, що в Одесі існували численні «дикі» анархістські групи, які не підпорядковувалися жодним загальним лідерам і центрам. Проте, головну роль в русі мали анархісти, що були об'єднані в федерації: «Хліб і воля», «Земля і воля», «Чорний прапор», «Новий світ», «Чорний ворон». Вони мали організаційні центри, своїх послідовників, забезпечували взаємозв'язки локальних груп. Координуючу роль в анархістському русі виконували найбільш впливові місцеві організації (федерації): Одеська і Катеринославська (для губерній південного-заходу Російської імперії), що були визнаними ідейними лідерами регіону, видавали анархістські друковані органи, за допомогою яких встановлювався інформаційний зв'язок між групами, формувалися загальні стратегічні цілі, спільні тактичні завдання.

В історичній науці встановилася хибна думка про повне заперечення анархістами політичної боротьби. В. А. Савченко влучно вказує, що анархісти заперечували лише боротьбу за парламентське представництво, вважаючи її лише боротьбою за владні повноваження, відносно ж політичної боротьби взагалі (як боротьби за маси) анархісти використовували її різноманітні методи.

Історики штучно обмежували діяльність анархістських груп 1905 – серединою 1907 рр. (пов'язуючи її тільки з часом революції). Автору, на «одеському»

прикладі, вдалось довести, що історія анархізму в Україні має більш широкі хронологічні рамки.

У боротьбі з абсолютною монархією анархісти опинилися на одному боці із майбутніми творцями української державності. З цим важко сперечатися, але в історіографії замовчувався той факт, що у часи царату анархісти були політичними союзниками українських національних рухів і партій.

Проте, визначаючи роль анархістського руху в історії України, не слід забувати, що в своїй боротьбі за «права народу», анархісти переступили через фундаментальне право людини – право на життя. Анархісти заперечували можливість прогресивного розвитку капіталізму, намагаючись втягнути українців у вир кривавої боротьби за фантастичні цілі, яких неможливо було досягнути. У цьому сутність не тільки сумного досвіду анархістів, але й більшовиків – тиранів революції. Анархістський рух «захлинувся» у власному терорі, який, за своєю природою, не міг служити суспільству.

У монографії приділяється увага оцінкам, причинам і наслідкам анархістського політичного та економічного тероризму. Сотні терористичних актів, проведених анархістами, забрали десятки життів, посіяли страх серед населення. Анархізм часто пов'язують з «бандитизмом», вважаючи, що анархісти провадили терор заради терору, а грабунки – заради грабунків. Проголошуючи «широку і безперервну вуличну війну», анархісти вели терор не стільки для усунення конкретних особистостей, скільки для пропаганди своєї позиції, для залучення представників всієї політико-економічної еліти. Вперше в історіографії В. А. Савченком провадиться думка про те, що анархістський тероризм був одним із основних засобів пропаганди для анархістських організацій, які не мали значних матеріальних та організаційних ресурсів, що численні експропріації анархістів були єдиним засобом для організаційного будівництва анархістських груп і налагодження анархістської преси.

Лютнева революція 1917 р. принесла анархістам широкі можливості легальної політичної діяльності, повернувши сотні анархістів з тюрем, заслань, еміграції, дала привабливі гасла соціалізації, закінчення війни, розширивши сферу впливу на громадське життя. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. анархістський рух досяг свого піку, в нього з'явилися шанси стати впливовим і масовим, зростаючий стихійний анархізм надав необхідні людські ресурси. Початок 1918 р. видався часом найбільшого «припливу» людей до анархістських організацій в Україні. Саме тоді анархісти повернулися до експропріації, що дало їм фінансові можливості для формування організаційної мережі.

У часи революційних подій, анархісти мимоволі «підіграли» більшовикам, увійшовши з ними до «лівого блоку» разом з лівими есерами, взявши курс на повалення Української Народної Республіки. Ідеологічні розбіжності визначили тимчасовий, ситуативний характер подібного «лівого блоку». Зі зміцненням більшовицької влади, анархісти із союзників перетворилися в опозицію правлячій партії. Анархісти не змогли вирішити для себе коло важливих ідеологічних питань. Під впливом більшовиків, які змогли

скористатися анархічними настроями населення, анархістський рух розколовся. Соціалізація була «похована» владою у 1918 р., коли змогла зупинити рух самоорганізації та самоуправління. Гасло «третьої революції» у лютому того року втратило актуальність, тому що анархісти вирішили захищати революцію від «реакції» (німецько-австрійських військ, білогвардійців). Більшовики з весни 1918 р. почали жорстку цілеспрямовану боротьбу проти анархістів, усвідомлюючи небезпеку зростання популярності їхніх ідей в умовах соціально-економічної кризи.

Анархісти-ренегати (в Україні таких було близько 25 %) пішли за більшовиками, повіривши в пропаганду необхідності спільного захисту революційних завоювань та сподіваючись на «поступове відмирання держави», яке проголошували більшовицькі лідери. Поява великої кількості ренегатів «від анархізму», які спокусилися обіцянками влади «блоку лівих партій» та продовженням революційних змін, стала проявом кризи руху. Більшовицька влада змогла тимчасово залучати анархістів і махновців до своєї «гібридної війни» проти Української держави, УНР. Проте, вже навесні 1919 р. анархісти самі стали різко критикувати більшовицьку диктатуру – «комісаро-державність», а махновці, користуючись моментом, вирішили втілювати ідею «вільних рад», захищати автономію анархістського «вільного району» за допомогою повстанської армії.

Федерація анархістів «Набат» постала як лояльна до більшовиків легальна структура, але з січня 1919 р. стала в відкритку опозицією до них, опинившись у напівлегальному стані, намагаючись провести в Україні «третю революцію» з допомогою махновського руху. Махновський рух зміг скористатися помилками та злочинами радянської влади і продовжити експеримент будівництва «вільного району». Вони продовжували боротьбу не під страхом репресій, а з надією на перехід значної частини РСЧА (до РПАУ (м)) перейшла бригада 1-ї Кінної армії, тисячі червоноармійців, значним був ефект Кронштадтського повстання) на їхній бік та на успіх загального селянського повстання в Україні.

Анархістський рух в Україні після розгрому кінця 1920 – весни 1921 рр. відновився у часи НЕПу. Анархісти намагалися використати народне незадоволення, викликане голодом та падінням рівня життя, очолити протести трудящих. У той же час махновський рух був ліквідований не тільки військово-каральними діями влади, але й внаслідок переходу до НЕПу та політики голодомору 1921–1923 рр., який позбавив повстанців економічної та соціальної бази. Остання поява Н. Махно на Півдні України датується кінцем липня – серпнем 1921 р.¹

У 1923–1926 рр. проявився феномен анархістського «ренесансу» в СРСР (особливо в УСРР). Розгром соціалістичних партій штовхнув опозиціонерів до радикальних груп. Каральні органи «вловили» вказану тенденцію і доклали зусиль, щоб локалізувати і за допомогою «точкових» і масових репресій знекровити

підпілля. Історія анархістського руху поширюється на всю епоху НЕПу.

Проте, саме в кінці 1920-х рр., відбувся занепад і згорання анархістського руху, який фактично перейшов у найпростішу початкову форму – існування невеликих груп ідейних однодумців, що підтримували зв'язок між собою. Криза в анархістському русі України у 1927–1929 рр. була пов'язана з тим, що анархізм користувався старими ідеологічними догмами, поставив себе поза політичними союзами і блоками, відкидав «українське питання». Анархісти України не змогли сформувати потужної підпільної структури, так як арешти позбавляли їх групи можливості активно впливати на події. Інформація про будь-який виступ чи листівку ставали початком «полювання» на місцеву анархістську групу. На занепад руху також вплинули загальні особливості суспільних зламів – втрата надії на зміни та необхідність пристосуватися до режиму, який посилювався завдяки терору.

У роки визвольних змагань анархістський рух став заручником ситуації та ідеологічних догм, був використаний більшовиками для встановлення власної диктатури, боротьби проти української незалежності. Махновський рух виборював свій «проект» української незалежності, побудований на анархістських ідеалах, самоорганізації та федералізації. Спроби реалізувати цей проект приводили махновський рух до збройного протистояння з диктатурою більшовицької влади. Після листопада 1920 р. анархісти України остаточно відмовилися від союзів з більшовиками, ставши складовою частиною антибільшовицького підпілля, в структурі якого значну роль зіграли сили українського національного спротиву.

Разом з тим, робота В. А. Савченка містить деякі недоліки: є певні неточності фактичного характеру в прізвищах анархістів, можливо, це пов'язано з перекладами з різних мов; автор не завжди критично ставиться до спогадів, а виклад матеріалу періодично носить публіцистичний характер.

Проте, вказані недоліки не впливають на загальне позитивне враження від монографії В. А. Савченка «Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика», яка є важливим внеском у дослідження історії України. Монографія буде корисною для викладачів, студентів, науковців, а також широкому загалу громадськості. Історія України, завдяки книзі В. А. Савченка, вже не уявляється лише лінійним процесом боротьби «червоних», «білих» та представників національних сил, а показує складність і неоднозначність політичних процесів та роль в них анархістського руху.

© Котляр Ю. В., 2016

*Дата надходження статті
до редколегії 24.10.2016*

¹ Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2003. – С. 77.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ

Науково-методичний журнал

Серія «Історія»

Випуск 270

Том 282

Редактор *Д. Стригіна*.

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *Л. Бернацька*.
Друк, фальцювальні-палітурні роботи *С. Волинець*.

Підп. до друку 19.12.2016.

Формат 60 × 84¹/₈. Папір офсет.

Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.

Ум. друк. арк. 13,02. Обл.-вид. арк. 12,59.

Тираж 300 пр. Зам. № 5146.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009.